MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority of
the Government of Madras.

General Editor :

T. CHANDRASEKHARAN, M.A.,L.T.

Curator, Government Oriental
Manuscripts Library,
Madras.

No. XXXII

JAMIUL-ASHIYA

Critically Edited with Introduction

BY

Afzal - ul - ulama

Janab Hakim Abdul Qadir Ahmad Sahib

Diploma Holder

Takmeel - ut - Tibb College, Lucknow.

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY

MADRAS

1950

Price : Rs. 13-8-0

PRINTED AT THE NURI PRESS, Ltd., MADRAS—13.

INTRODUCTION

The Government of Madras took up for consideration the question of publication of the various manuscripts in different languages on subjects like Philosophy, Medicine Science etc., early in May 1948. Important Manuscript Libraries in the Madras Presidency were requested to send a list of unpublished manuscripts with them for favour of being considered by the Government for publication. The Honorary Secretary of the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, alone complied with this request. This list, as well as a similar list of unpublished manuscripts In the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, were carefully examined and a tentative selection of manuscripts, suitable for publication, was made. The Government in their memorandum No. 34913/48-10, Education dated 4-4-1949 constituted an expert Committee with the Curator of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the Secretary for the final selection of manuscripts suitable for printing and for estimating the cost of publication. The following are the members of the Committee.

1. Sri T.M. Narayanaswamy Pillai, M.A., B.L.
2. „ R.P. Sethu Pillai, B.A., B.L.
3. „ C.M. Ramachandra Chettiar, B.A., B.L.
4. „ R. Krishnamoorthy. (Kalki)
5. Dr. N. Venkataramanayya, M.A., Ph.D.,
6. Sri M.Ramanuja Rao Naidu, M.A.
7. „ V. Prabhakara Sastri.
8. „ N. Venkata Rao, M.A.
9. „ H. Sesha Ayyangar.
10. „ Masthi Venkatesa Ayyangar, M.A.
11. „ M. Mariappa Bhat, M.A., L.T.
12. Dr. C. Achyuta Menon, B.A., Ph.D,
13. „ C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil.
14. „ A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.
15. Sri P. S. Rama Sastri.
16. „ S. K. Ramanatha Sastri.

SANSKRIT

1. Visanarayaniyam.
2. Bhargava Nadika.
3. Hariharacaturangam.
4. Brahma Sutra Vrtti—Mitaksara
5. Nyayasiddhanta Tattvamrtam.

MALAYALAM.

1. Garbha Cikitsa.
2. a. Vastulaksanam.
   b. Silpasastram.
   c. Silpavisayam.
3. Mahasaram.
4. Kanakkusaram.
5. Kriyakramam.

KANNADA

1. Lokopakara.
2. Rattamata.
3. Diksabodhe.
4. Asvasastram.
5a. Aushadhagalu.
   b. Vaidya Visaya.
6. Sangita Ratnakara.
7. Supasastra.

ISLAMIC LANGUAGES.

1. Jami-ul-Ashiya.
2. Tibb-e-Faridi.
3. Tahqiq-al-Buhran.
4. Safinat-al-Najat.

'B' From the Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswathi Mahal Library, TANJORE.

TAMIL

1. Sarabhendravaidya Murai. (Diabetes).
2. do 200. (Eyes)
3. Agastiyar 200
4. Konkanarsarakkuvaippu.
5. Tiruccitrambalakkovaiyar. with Padavarai
6. Kalacakram.

17. Dr. M. Abdul Haq, M.A., D.Phil., (Oxon).
18. Afzul-ul-Ulama Hakim Abdul Qadir Ahmad.
19. Sri P. D. Joshi.
20. ,, S. Gopalan, B.A., B.L.
21. ,, T. Chandrasekharan, M.A., L.T.

The members of the Committee formed into Sub-Committees for the various languages, Sanskrit, Tamil, Telugu, Kannada, Malayalam, Mahrathi and Islamic Languages. They met during the month of May 1949 at Madras and at Tanjore to examine the manuscripts and make a selection. The recommendations of the Committee were accepted by the Government in G. O. No. Mis.2745 Education dated 31-8-1949 and they decided to call these publications as the "MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES," and appointed the Curator, Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the General Editor of the Publications. The following manuscripts have been taken up for publication during the current year.

'A' From the Government Oriental Manuscripts Library, MADRAS.

TAMIL

1. **Kappal Sattiram.**
2. Anubhava Vaidya Murai
3. Attanakolahalam.
4. Upadesa Kandam.
5. Colan Purva Pattayam.
6. Konga Desa Rajakkal.
7. Sivajnana Dipam.
8. Sadasivarupam, with commentary.

TELUGU

1. **Sangitaratnakaramu.**
2. **Aushada Yogamulu.**
3. **Vaidya Nighantu.**
4. **Dhanurvidya Vilasamu.**
5. **Yoga Darsana Visayamu.**
6. **Khadga Laksana Siromani.**

It is hoped that the publication of most of the important manuscripts will be completed within the next four years.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the Library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by comparing them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in round brackets and correct readings have been suggested in square brackets. When different readings are found, they have been given in the foot-notes, except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot note or incorporated in the text itself.

The Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication, although there is a drive for economy in all the departments My thanks are due to the members of the Expert Committee, who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the mauuscripts and see them through the press. The various presses, that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible, also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proof.

This work is based on a single paper manuscript described under D. No. 406 available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It contains 258 pages with 19 lines on a page and is written in Persian script

Janab Syed Hamza Hussain Sahib, Munshi of this Library, has to be thanked for the work done by him by way of correcting the proof.

Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras.

T. CHANDRASEKHARAN,
General Editor,
Madras Government Oriental Series

7. Talasamudram.
8. Bharatanatyam
9a. Pandikeli Vilasa Natakam.
b. Pururava Cakravarthi Natakam.
c. Madanasundara Vilasa Natakam.
d. Percy Macqween's Collection in the Madras University Library on Folklore.
10. Ramaiyan Ammanai.
11. Tamil Padalkal including Pattinattar Venba and Vannankal.

TELUGU

1. Kamandakanitisaramu.
2. Taladasapranapradipika.
3a. Raghunatha Nayaka Abhyudayamu.
b. Rajagopala Vilasmu.
4. Ramayanamu by Katta Varadaraju.

MAHRATHI

1. Natyasastra Sangraha.
2a. Book of Knowledge
b. Folk Songs.
c. Dora Darun Veni Paddhati.
d. Asvasa Catula Dumani.
3a. Pratapasimhendra Vijaya Prabandha.
b. Sarabhendra Thirthavali.
c. Lavani
4. Devendra Kuravanji.
5. Bhakta Vilas.
6. Sloka Baddha Ramayana.

SANSKRIT

1. Asvasastra with Tricolour Illustrations.
2. Rajamrganka.
3. Cikitsamrta Sagara
4. Ayurvedamahodadhi.
5. Gitagovinda Abhinaya
6a. Colacampu.
6b. Sahendra Vilasa
7. Dharmakutam--Sundara Kanda
8. Jatakasara.
9. Visnutattvanirnaya Vyakhya.
10. Sangita darpana.
11. Bijapallava.

The work is divided into the following eight chapters :—

CHAPTER 1 — About the kinds of flowers.
,, 2 — About the kinds of birds.
,, 3 — About Tobacco, its origin and uses and about medical herbs, trees and fruits.
,, 4 — About the greens nnd vegetables.
,, 5 — About the kinds of food grains and leaves.
,, 6 — About wild and hunting animals and birds
,, 7 — About the kinds of fish and water animals.
,, 8 — Domestic animals.

JAMIUL - ASHIYA

INTRODUCTION

This book is written by Hakim Baquir Husain Sahib under the instruction of Azim Nawaz Khan Bahadur Mu'tamid Jang Mufti Badrud Dawla in the days of Mohammed Ali Khan Bahadur Azimjah, the ruler of the Carnatic. The author is well-known as Redha Sahib and as Nur Mohammad Khurasani.

The book is a rare work of its kind It contains a description of various plants, herbs and flowers and of a variety of birds and animals, particularly those which are found incarnatic. A very valuable information is given about some of the South Indian herbs and plants, such as their common names, physical features, medical properties and their different uses in every-day life. Especially in the chapter on Tobacco, the author gives an elaborate account of its uses after a brief discussion of its origin and how and when they were brought to Madras. Much pain is taken in describing some of the common birds and animals such as hens pigeons, horses, cows etc. The chapters on pigeons and horses are worth reading; similarly the chapter on South Indian fishes are very valuable and unique.

While describing the horses in India, the author says that soon after the martyrdom of Tippoo Sultan, some of his horses were brought to Vellore and sold in the market Some of them were purchased by his personal friends. Again, in some other chapter, the auther observes that in the famine of 1222 A. A. Syed Abbas Ali Khan Bahadur purchased some of the wild cows and that the author saw them with his own eyes. These events help us to locate the exact date of the present work.

The work is valuable not only from historical points of view, but also from a literary point. The plants and animals are so vividly described that they make a clear picture of themselves. However dry the subject matter may be, the simplicity of the diction, the beauty of the style and the power of the description make it so interesting that after having started, one cannot help finishing it.

مقدمہ

کتاب جامع الاشیاء فن علم الاشیا میں نہایت انوکھی اور نادر کتاب ہے۔ حکیم باقر حسین عرف رضا صاحب جو نور محمد خراسانی کے نام سے مشہور ہیں اس کتاب کے مصنف ہیں۔ یہ کتاب محمد علی خان بہادر عظیم جاہ والی کرناٹک کے زمانے میں عظیم نواز خان بہادر معتمد جنگ مفتی بدرالدولہ کے ایما سے لکھی گئی۔

اس کتاب میں ملک کرناٹک کے اکثر نباتات و حیوانات پر مفید اور مفصل معلومات فراہم کئے گئے ہیں۔ اور ہر چیز کی شکل و صورت اور اس کے افعال و خواص پر کافی بحث کی گئی ہے۔ حیوانات میں مرغ، کبوتر اور گھوڑوں پر نہایت پر لطف اور سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ اور ان کے اصناف و انواع اور جائے پیدائش کے متعلق محققانہ روشنی ڈالی گئی ہے۔ گھوڑوں کے متعلق سعدو نحس کا بیان خصوصاً دلچسپ اور مفصل ہے۔ گھوڑوں کے اصناف کو بیان کرتے ہوے مصنف نے ان درباری گھوڑوں کا بھی ذکر کیا ہے جو ٹیپو سلطان کی شہادت کے بعد ویلور لائے گئے تھے اور فروخت ہوے چنانچہ خود مصنف کے بعض احباب نے ان میں سے چند گھوڑے خریدے تھے۔

ادبی حیثیت سے بھی یہ کتاب نہایت بلند پایہ ہے۔

مصنف نے حیوانات و نباتات کی تشریح کچھ اس انداز سے کی ہے کہ گویا ہر چیز کی تصویر کھینچ کر رکھ دی عبارت کی سادگی

بسم الله الرحمن الرحیم

بنام آنکه در بالا و پستی
زند اسم عظیمش کوس هستی

جهاں را جلوه گاه خویش فرمود
به هر شانے نشان تازه بنمود

ز گلزار طبیعت هائے نیرنگ
فضائے هفت کشور کرد صد رنگ

بفانوس دل صافی نهاداں
چراغ عقل را فرمود رخشاں

دریں ظلمت سرا الحمد لله
زاسرار مظاهر کرد آگاه

زهے قدرت نمائے که نسیم عنبر سرشت اردی بهشت را جهت گشت کوه و دشت در اهتزا ز آورد تا روحے تازه بقالب نبات پژ مرده دمید ، و فراش فروردیں را چناں دست توانائی عطا فرمود ، که بسیط زمیں را چوں بساط ز مردیں بخوبتریں وجه مزین گردانید ، گاهے از لاله هائے لعل‌سیما مشعل خورشید آسا افروخته ، و گاهے از عکس شقایق حمرا فضائے کوه و صحرا بکمال نور و ضیارسانیده ، قمرے را طرق بندگی شوقش در گردن ، و فاخته را بیادش لباس خاکستری برتن ۔

بلبل به فغاں شوق رویش
گل خنده زن از نسیم کویش

در گردن خود ز بندگی طوق
انداخته قمری از سر شوق

تشبیہات و استعارات کی ندرت اور زور بیان کی وجہ سے مضامین میں دلکشی پیدا ہوگئی ہے -

یہ کتاب آٹھ ابواب پر منقسم ہے :—

باب اول - پھولوں کے اقسام میں -

باب دوم - پرندوں کے اقسام میں -

باب سوم - تمباکو اور بعضے ادویات اور نباتات کے بیان میں -

باب چہارم - بقولات کے بیان میں -

باب پنجم - حبوبات کے بیان میں -

باب ششم - حیوانات مفترس کے بیان میں -

باب ہفتم - حیوانات آبی کے بیان میں -

باب ہشتم - گنا اور بعض صحرائی جانوروں کے بیان میں -

والا گوهرے که بطفیل جناب بوسیش ملایکه مقربیں را سعادت جاودانی دست داده ، وَ به تمنائے خدمت آستان‌بوسیش خورشید بریں هر صبح تا بشام روبزمیں افتاده سرورے که نور ظهور نبوتش نقاب ظلمت کفر را از روئے شاهد عالم بر داشت ، و حجلهٔ ظلمانی کفرستان عرب و عجم را پر تو شمع رسالتش بیک لمعه روشن ساخت -

مثنوی

آں سرور و رهبر مکمل
فرماں ده انبیائے مرسل

خاک در او ضیاء دیده
در دیدهٔ خود فلک کشیده

خورشید بریں به جبه سائی
نور از در او کند گدائی

شد بال و پر فرشته فرشش
صدبوسه زده بپائے عرشش

تا قصد نمود سوے افلاک
زیر قدمش فرشته شد خاک

ره برد زصنع تا بصانع
هرگز نشدش حجاب مانع

در خواں کرم چوں یافت دعوت
در خواست نکرد جز شفاعت

در پرده رسید و پرده بربست
صدراز ز پرده داشت در دست

چوں گشت ز جام شوق مد هوش
امت نشد از دلش فراموش

قربان چنیں رسول گردم
در بندگی او قبول گردم

گاهے از روئے حکمت بے نہایت خویش طبائع متباینہ ارکان مختلفہ را در پیکر موالید اتفاق بخشید و اشیاء متنوعہ را بالوان بو قلمون و خواص گو نا گوں بتا ثیر جدا گانہ خاص گردانید، جذبۂ کہر بائے شوقش کاھے را باکوہ قرین ساختہ و تر بیت نور لطفش ذرۂ را با خورشید ھمنشیں گردانیدہ، صانعے کہ ایوان مناعت نشان گردوں را ھر صبح بشمسۂ زرنگار خورشید سمت آرایش دادہ، و گنبذ مقیریس فلک بوقلمون را ھر شام بقنادیل ثوابت و سیار صفت نمایش بخشیدہ، ذائقہ گیر الوان نعمت خوان بیدریغش از نیک تابد و مستفید فیض عنایات بے غایاتش از مقبول تارد،

اے دل چو زدی طپش بتوحید
در نعت رسول بند امید
گلدستہ نعت مصطفی بند
دل در رہ شاہ انبیا بند

نعت ـ گلدستہ نعت و صلوۃ ذاکیات نثار بارگاہ شاھنشاہ عالی در جاتی کہ در سرابستان قدرت الہٰی گلدستۂ ذات مقدسش طرۂ دستار پیدایش کونین، و واسطۂ آرایش جمال شاھد دارین،

گل قطرہ بودیکے ز خویش
بگرفتہ گلاب جاں ز بویش

سبحان اللہ زھے نازنینے کہ مکفل ناز برداریش حضرت بے نیاز و خریدار ادائے شفاعت خواھیش خالق کار ساز

اگر گیسو کشاید وقت حاجات
شود محواز جہاں نام خطئیات

چہ باک از عقوبات روز جزا
کسے را کہ شد مصطفے پیشوا

بنیان پرگنہ بنگالہ درخواست این معاملہ از حکامان علاقہ مدراس نمودند چون این معاملہ بدون دریافت صاحب ریاستان سابق موافق نمی افتاد ، کونسلریان دانش اساس علاقۂ مدراس التجا بدرد و لت مستحکم اساس ، خداداد عالی بنیاد صاحب صوبۂ ملک کرناٹک آوردند ، پس حاجت برآری کہ شیوۂ بزرگان و خاصہ طریقہ آن دودمان است اقتضائے طبع فلک سطح والائے حضور لامع النور گوهر دریاے فتوت و اجلال ، رفعت پایۂ ایوان ثروت و اقبال ، تعویذ بازوئے امارت هیکل گلوی فخامت ، خال چهرۂ خورشید فلک ناظم مناظم ملک کرناٹک ، امیراعظم ، عالیجناب معظم ، نواختہ جناب ایزدی ، حافظ کلام صمدی ، دافع آثار ظلم و طغیان ، رافع رایات عدل و احسان ، رونق دودمان انوری ، اساس دولت والاجاهی ،

اعظم الروساء محمد علی خان بهادر ذوالفقار جنگ سراج الامراء عمدۃالملک اسدالدولہ عظیم جاہ

مداللہ ظلالہ و عم نوالہ کہ چاشنی گیران خوان کرمش مژدۂ لذت بخشی بخشش را بگوش اهل ایام دردادہ و تواچیان دربار فیض مدارش آوازۂ غریب پروری را بجمیع ممالک هندوستان رسانیدہ ، فلک تمکنتے کہ از ظهور صبح دولتش بنات النعش جمعیت خصمان را بجزسیہ چاہ مغرب عدم مکانی امکان ندارد ، و از طلوع آفتاب مکنتش مدعیان تیرہ روز گار را بجزنهانخانۂ فناجائے قرار و آرام نباشد ،

مثنوی از شوکت او گرفتہ اقبال
برخوبی کار خویشتن فال

شاهنشاه ـ دین و دنیا پیشوائے فرقۂ انبیا سیدالقافقین حبیب رب العالمین ابوالقاسم محمد سیدالاولین و الآخرین - صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ اجمعین

صد صل علی بود نثارش
بر آل و صحابۂ کبارش

موجب آرایش این گلشن بے خزاں و سبب پیرایش این بوستان پر گل و ریحاں بر عقلائے ذی فطرت و بر کاملان ذی معرفت کہ طرۂ دستار خردوری و گلدستۂ شاخسار گلزار سخن گستری هستند واضع گردانیدہ می آید کہ پیش از چند سال روزے در محفل بعض دانایان فرنگ انگلستان بموجب اقتضائے طبع روشن ' و تگا پوئے دریافت احوالات هر یک فن ' کہ در عصر خود یگانۂ روئے زمین ، و ندمائے خاص الخاص پادشاہ لندن بودند ' سخن بدریافت مقدمات بزرگاں ' ورئیسان زماں ماضی هندوستان عشرت بنیان ' و عجائبات و غرائبات بلادشرقیۂ آں مملکت مینونشان ' و تفتیش چگونگی اوضاع آں مردماں ' و تفحص پیدایش هر گونہ چرندہ و پرندہ و درندہ و خزندہ و اقسام اشجار گل و ریحان ، و جمیع حیوانات و نباتات و بقولات درمیان آمد ' و هر گونہ قیل و قال درمیان آں رفت ' ازآنجاکہ این قوم رہ بدریافت احوالات هر یک چیز ازروےتمیز جدوکد بسیار است سوالاتے چند متضمن دریافت حالات اشیاء متبینہ بسر داران متعینۂ ممالک مذکورہ نوشتہ ' درخواست جواب سوالات بسیار کہ بعض ممکن و بعض نادرالوقوع بود نمودند ، بنابر خواهش ایشاں صاحبان فطرت

مقتضی آں شد و توجہ قضا تواماں چناں معطوف گردید کہ جناب فضیلت پناہ، و کمالات دستگاہ، وزبدۂ علمائے دوران، عمدۂ فضلائے آوان، ضیاء دیدہ واقفاں اسرار متین شریعت، غازۂ چہرۂ مستحفظاں حصن حصین معرفت، مقبول بارگاہ خداوند جہاں، منظور نظر عالم و عالمیاں،

عظیم نوازخان بہادر معتمد جنگ عمدۃالعلما

مفتی بدرالدولہ سلمہ اللہ تعالے ۔ کہ سر خوشی افلاطون خم نشیں از تہ جرعہ جام عذب البیانی اوست و شادابی گفتار ارسطاطالیس از رشحات زلال رطب اللسانی او، گاهے از لالی آبدار معانی جالینوس را مفرح یاقوتی چشانیده، و گاهے از جواهر اسرار شیریں بقراط را مادۃالحیوۃ بخشیده، فطرت عالی بنیادش سپهریست که هر طرف ثوابت و سیارات معقول و منقول دراں می درخشد، و ذهن پاکش بحریست که هزاراں گرداب علم وفقه و اصول دراں موج می زند، بسر انگشت اندیشه صائبش عقده هائے خاطر دقت منشاں روز گارمنحل، و ناخن فطرت موشگافش شانه کش زلف مطالب مالاینحل، ریاض گلشن ریاضی از قطرات مطرات فیض رائے عالم آرایش بسر سبزی رسیده، و سرابستان علم معنی بطفیل اندیشه استقامت پیشه اش بخرمی و شادابی پیوسته،

آنکه علمش بعمل فعل مسیحائی کرد
تازه شه گلشن ادراک چه گویائی کرد

علم او نیست کم از خاصیت بال هما
هر که درسایه او شد ز عمل شاهی کرد

خاک در او هر آنکه دیده
بر دیده چون توتیا کشیده

در دور سخاوتش ز مدراس
بگریخته پا برهنه افلاس

شانش چون کند فلک طرازی
با مهرفتد بمهره بازی

علمش بکند به بحرزخار
در موج زنی مدام تکرار

بر دشمن اگر کند نظر باز
روح ازتن اوشود به پرواز

ازچرخ فلک گزشته شانش
بخت آمده گشته پاسبانش

گر جبه کشد بچین ز صولت
خاقان کندش بچین اطاعت

خرم شده زو دل غریبان
شادان دل خلق زوبه هر آن

از کوکب بخت او مه و خور
پیمانه ز نور میکندپر

در محفل عیش گر زند دم
بیرون رود از دل جهان غم

فکرش چون ز دل بر آورد سر
آید برفاقتش مقدر

گردن نکشیده از شریعت
بے راه نرفته از طریقت

از شرع رسول کرده پیدا
هم حرمت دین و شان دنیا

یارب به جهان سلامتش دار
با شوکت و شان همتش دار

روضۂ رضوان گردید ، انا للہ وانا الیہ راجعون پس آں ہمہ اجزا بے ترتیب و ترکیب افتادہ بودند ، ہر چند کہ ایں بندہ کمین ہیچ مدان وآوارہ شدۂ بادیہ ملک غربت ہندوستان ودورافتادہ دیارخراسان نورمحمّدپایۂ آں نداشت کہ در زمرۂ سخنوران گفتہ و در حواشی دانشمندان شمردہ شود ، اماآفتاب توجہات جناب عمدۃالعلما بحکم ـ الشفقۃ علی خلق اللہ پر تو افگن کا شانہ تمنائے ایں مخلص گردیدہ، با ایں موہبت عظمی و سعادت کبری سر بلندی بخشید ، پس بد ستیاری تفقدات آں فیض سمات دریں عزم بارادہ درست کمرچست بستہ، بتالیف و ترتیب آں پرداختہ ، احوالاتے کہ لوازمۂ اسباب تاریخ بود علاحدہ مجتمع گردانیدہ بفضل الہٰی شاخسار ہراک قطعۂ چمن اوراق و صفحۂ آں را بہرگونہ گل حقیقت وغنچہ کیفیت از تازہ وگذشتہ آراستہ زینت بخش سرابستان روز گار وتفریح دہندۂ طبع کاملان عالی تبار گردانید ، تابینندہ در حق ایں مسکین از روئے انصاف و عقل دوربین از یک کلمہ آفریں واز یک سخن تحسین ، بازنیامدہ چشم پوشی از محنت و جانکا ہی و بسیار زحمت احقر نہ نماید ـ

بیت بوئے در برگ گل و من درسخن پوشیدہ ام
ہر کہ دارد دیدہ کو اندر سخن بیند مرا

الغرض بیاناتے دیگر کہ نیز از جملۂ تسویلات و خواہشات ارباب کونسلر بود ، اما بحکم آنکہ گفتہ اند ـ

بیت ـ گل بگلشن لالہ درصحراخوش است
یار اندر خلوت وتنہا خوش است

ایں ہمہ چیز ہائے منقولہ را نسبت بمذاق امورات و مقدمات تاریخ دادن زاغ را با طوطی دریک قفس داشتن است ، و ہمارا با بوم ہم آشیاں ساختن ـ

گلشن شرع شد از آب علومش تازه
بارک الله عجب خوش چمن آرائی کرد

در رہ شرع نهاد از رہ اخلاص قدم
علم او درهمه .... همت همراهی کرد

بعضے از ملازمان سرکار فیض مدار که قابلیتے داشته باشد تفویض این خدمت نموده آید، تابمراسم شغل مزبور وبلوازم خدمت مامور قیام ورزیده از هرگونه احوالات وهر نوع مقدمات که در ذیل آن نیز قیدهر گونه عجائبات و غرائبات واظهار خواص و اسماء نباتات و حیوانات چه دشتی چه شجری چه بری و چه بحری بوده باشد جمع نموده، به ترتیب و تالیف آن پردازد، پس بموجب فرمان واجب الاذعان جناب مفتی بدرالدولته اعلیه‌العالیه که اند کے از گوهر توصیفش خامه دو زبان در سلک بیان کشیده، به بعضے دانشوران سنجیده اقوال وعالی فطرتان پسندیده افعال، ارشادایں امرفرمودند، پس بسبب اطاعت نمائے فرمان والا و توجهات آن فضیلت دستگاه چندے از پرورش یافتگان خوان فیض دولت خدادادمستحکم بنیاد بایں کار سرکار ماموركرديدند، اما از جمله اشخاصان متعینه۔ **رضا صاحب مرکی المخاطب بحکیم باقر حسین خان بهادر** دریں کا رسعی فرموده و محنت کثیره نموده، بسیارے از احوالات ناظمان کرناٹک وغیره واکثرے از حقیقت اشیاءمختلفه و اسماء الوان حیوانات متنوعه مرقوم گردانیده اراده ترتیب آن میداشتند، امااجکم اذاجاء اجلهم لایستا خرون ساعته ولایستقدمون هنوز صورت نظام و اتمامش رنگے نه بسته بود، بفتنة حیات مستعار آن مجمع فضل و کمالات با نجام رسید اعنی مرغ روحش از قفس تن طیران بجانب

باب - اول

در ذکر اقسام گلهائے خوشبو و خوش رنگ - ورد بفتح واو و سکون را و دال مهمله در لغت عرب اسم جنس گلهائے خوشبوئے اشجار است و از مطلق آں مراد ورد احمر بستانی که آں رادر فارسی گل سرخ گویند و در هندی و دکهنی پهول گلاب نامند خسروگلهائے بهار است و رونق بخش اریکه گلزار رنگش دلربا و بویش روح آسا مقبول طباۓع کل و منظور و معشوق بلبل عارض‌خوبان ازمناسبتش ناز فروش خوبی چهرۂ گل‌رویان بمشابهت آب و تابش فروز محبوبی‌نازنینان چمن در پیش بهارش محجوب و آرایش گلستاں از رنگ جمال دلفریبش مطلوب و آں بر اقسام است یکے سرخ و خوش رنگ و خوشبو دوم سرخ کم رنگ خوشبو سیوم بسیار سرخ رنگ کم بو چهارم زردصندلی پنجم سفید و هر یک نامی مخصوص دارد اماگل سرخ در هر بلاد کثیرالوجود بهترین آں برائے عطر کرفتن گلاب بزرگ و رنگیں و بسیار خوشبو و تلخ طعم که اندک شیریں بوده باشد و برائے تداوی غنچه تمام ناشگفته آں بهتر زیراکه قوت قبض این زیاده است و در اکثر بلاد هندوستان قبل از موسم گل کردن آں که او اخر دلو و اوایل حوت است اگر قلم نکنند و درپائے آں ماهی گندیده خاک سفید وغیره مصالح بطریق خورش ندهند و از آب یاری نکنند گل

بیت ـ شود هرگز با غیر جنس آشنا
وفاے نہ بیند از و جز جفا

بنابراں هر اک مذاکرات و مقدمہ کہ دخل موافقت و رنگ مناسبت بتواریخ نداشت ازاں اوراق جدا گردانیدہ، دریں رسالہ علاحدہ ترخیم نمودہ شد تاخوانندہ وشنوندہ را حظ جداگانہ حاصل آمدہ مستفید فواید هر دو کتاب گردد، پس ایں رسالہ را مسمی ـ **بجامع الاشیاء** وملقب بہ هشت چمن گردانیدہ، مانند هشت روضہ بهشت بہ هشت باب ترتیب دادہ شد، وامیداز فضل الٰهی چنانستکہ بخوبی منظور نظر سرکار عالی مقام ومقبول دلهائے خاص و عام گردد ـ

باب اول در ذکراقسام گلهائے خوشبو و خوش رنگ ـ

باب دوم در ذکر اقسام طیورو مرغاں کہ در ملک پایاں گهاٹ و بالا گهاٹ پیدامی شوند ـ

باب سوم در شرح حال بهم رسی تمباکو وغیرہ بعضے ادویات هر در ختے وذکر اقسام اشجار و میوہ ها ـ

باب چهارم در بیان بقولات ـ

باب پنجم در بیان انواع حبوبات ـ

باب ششم در ذکر حیراثات مفترس ـ

باب هفتم در بیان مرغاں وحیوانات آبی ـ

باب هشتم دربیان اشعار از اقسام دهوهام ـ

چنیں تا هفت مرتبه تکرار نما یند مرکب القوی رادع و قابض و محلل و مفتح و موافق مواد حاره و بارده و ماءالورد که بفاسی گلاب نامند نیز مرکب القوی ومایل بسردی و بعضے سردی و خشکی آں را بسیار غالب دانسته اند مقوی دماغ و قلب و فم معده و قوتهائے بدنی نافع بوئیدن و طلا کردن آں جهت دردسر حار و درد چشم و رفع خمار وغشی وبے هوشی و خفقان و بالخاصیت مضر صاحب نزله و باعث سفیدی موی و مصلح آں نبات شربت آں تا هجده مثقال ـ

هارسنگار بفتح ها و الف و رائے مهمله ساکنه و فتح سین و سکون نون و کاف عجمی و الف و رائے مهمله لغت هندیست بمعنی علاقه گل از برائے زینت درگردن اندازند چه هاربلغت هندی بندگل و سنکار بمعنی زینت و آرایش ـ شاعرے دروصفش می فرماید

گلی کش نام آمدهارسنگار
بگردن گل رخاں را تا کند هار

درختے است هندی در تمام هندوستان پیدامی شود امادر دکهن و کرناٹک و بنگاله کثیرالوجودو ساقش اکثر مربع شکل بنظر آمده واز بیخ تاانتها در چهار ضلع آں در زیر پوست چهار رگ سفید صلب اندک پهن رسته و هم چنیں در زیر پوست شاخهائے آں و برگ آں متوسط در بزرگی و کوچکی و سبز و تیره خشن و پائیں آں عریض و لایش باریک بعضے کنگره دار و بعضے بے کنگره و پوست ساق و شاخ آں منقط بنقطهائے سفید رنگ همچوگاوزبان گل آں خوشبو و ساق گلش زرد و انبوبی شکل باریک و اندک طولانی بقدر نیم بند انگشت و برسر آں برگهائے سفید شش هفت عدد شبیه بگل یاسمین

نمی دهد اگر دهد کمتر دهد و قسمی از آنست که در چهار فصل گل می دهد و گلش کلاں باشد و خوشرنگ اما بو چنداں ندارد و قسمی دیگر است گلش خورد اصلاً بو ندارد دریں ملک آں را سدا گلاب گویند برائے دوا و عطر و گلاب کشی بکارنمی آید در دیارکرناٹک همه قسم ورداحمر بهم می رسد مگر در بعضے بلاد جید می شود و در بعضے امکنه غیرجید و وی مرکب القوی با جوهر مائی و ارضی نزد اکثرے در اول سرد و در دویم خشک و نزد بعضے گرم و تر و بعضے معتدل گفته اند و ایں اختلاف بسبب اراضی و اهویه ناشی شده باشد مقوی قوی و ارواح و مفرح و ملطف و جالی و مسهل و مسکن صفرا و بلغم رقیق و قابض خصوصاً غنچه خشک آں و طبیخ آں جهت تقویت دنداں و لثه و سنون و ذرور خشک آں رافع قلاع دهان و نیز غرغره آں بعدس و کافور بقلاع مفید و بوئیدن آں مقوی دل و دماغ و مورث عطسه و زکام و نزله در ضعیف دماغاں و مصلح آں کافور در محرورالمزاج و اشامیدن آں و آب آں جهت تقویت قلب و جگر و گرده و امعا و رحم و مقعد و خفقان حاروغشی وضعف قلب ورفع نفث الدم و حابس اسهال حار و ضماد تازۀ آں جهت ورم مقعد و جهت اورام مراق و تجفیف رطوبات معده وتقویت آں و طبیخ آں جهت قروح امعا وذرور خشک آں جهت رفع سیلان رحم ورفع بدبوئی و باعث خوشبوئی و تنگی آں و سه درهم آں مسکن درحرارت تب ربع و گلقندآں قریب بافعال گل برگ آں در بعضے اقوی و در بعضے اضعف و روغن آں که بر گهائے گل تازه بے اقماع آں رادر روغن کنجد تازه یا در روغن زیتون اندازندودر آفتاب گذارند چوں رنگ گل سفید گردد افشرده دور نمایند و دیگر برگ گل تازه در آں بریزند و هم

آں مانند برگ نخل فروش و جائے نماز وغیرہ می بافند نرم تر و بهتر باشد درخت آں چهار سال گل می دهد و گل آں که طلع نامند با برگهائے تو بر تو واطرافش نیز برگهاے خاردار و رنگ آں سفید مایل بزردی و خوشبو وبویش از دور بسیار می آید و از نزدیک کم و بعد خشک شدن نیز بویا باشد و اگر در گزارند تا مدت لباس بومی دهد خصوصاً بر گهائے درونی که سفید تر و لطیف تر و خوشبو تر است و درمیان آں خوشه بسیار نرم و پر غبار و گرد و گردش نیز خوشبوتر می باشد و یک نوع درخت کادی است که کوچک تری باشد و آں را کیتکی بکسر کاف و یائے مجهول و تائے مثناۃ فوقانی و کسر کاف ثانی و سکون یائے تحتانی می نامند بسیار خوشبو و لطیف از کبیر و درا سد و سنبله گل میکنند و تا میزان میماند از برگ گل آں عرق می کشند مانند عرقهائے گلهائے دیگر خوشبو فی الجمله شبیه ببوئے بید مشک میباشد و عطر آں نیز بسیار خوشبو چوں دهنیت چنداں ندارد لا جرم بابرادۀ صندل یا عطر صندل ضم می نمایند و ازاں بطریق معلوم عطر حاصل میکنند و ثمر درختش همچو اننناس میباشد در شکل اما ظاهرش صیقلی و با طنش خشبی خواصش در آخر دوم گرم و خشک مفرح و مقوی دماغ ودل و سایر حواس و اعضا و رافع خفقان و اعیا و ماشرا و جدری و حصبه و بثور و جرب و حکه و عرق وشربت آں جهت امراض مذکوره بهترین دوا است و اهل هند را عقیده آنست در موسم آبله چند روز عرق یا شربت آں متواتر بیا شامند آبله بر نیاید و اگر بر آید چند دانه باشد و حق آنست که مخالف عوارض آنست خصوصا که با عرق نیلوفر و قبه سنک

واهل هند غنچه هائے نیم شگفته آں را برشته کشیده هارمی سازند و برگهائے سفید گل شگفته آں را از ساق زرد جدامی نمایند و آب فشرده آں را گرفته خشک می نمایند و آں را گل کامه می نامند خوشبومی یا شد و از آب تازهٔ آں پیش از خشک شدن نیز لباس را رنگ می نمایند عودی رنگ خوشبومی گردد/و ساق گل آں را بعد از خشک شدن در آب جوشانیده لباس را بداں رنگ می نمایند زردرنگ می گردد و خوشبومی یا شد و تخم آں بهمن مایل بتدویروازمیان اندک منحنی و مایل بز ردی و تیرگی درغلاف خشبی نازک و مستعمل بیشتر برگ وتخم آنست سردو خشک یاقوت قابضه اهل هند شش هفت برگ نازک نورسته آں را باآب سائیده باندک زنجبیل‌تر که آنرادر هندی ادرک نامند جهت حمیات کهنه می خورانند باید که از ماست ولبنیات وماهی و گوشت پرهیز سازند و جهت رفع خراز تخم آں را باآب سائیده سررا بداں آب بشویند اثر تمام دارد -

---

کادی - بفتح کاف والف و کسردال مهمله و یا در آخر و بدل دال مهمله ذال معجمه نیز آمده لغت اهل یمن است و بعضے لغت هندی دانسته و بعربی آں راکدر نامند و هندیاں اورا کیوڑامی نامند درختے است کثیرالوجود در بلادیمن و هند و دکهن و کرناٹک و بنگاله و زیر بادات و بلادعمان شبیه بدرخت نخل و کوتاه ترازاں و پراگنده و غیر موزوں و شاخ و ساق آں پرگره و خاردار و پیچپیده برگهائے آں باریک و دراز از برگ نخل و نارجیل و نرم تر و اطراف آں مشرف و خاردار مانند دندانهائےاره و در زیر بادات از برگ

آں طولانی و رنگ آں سپید و ایں را ناک چنپا نامند و مستعمل در ادویہ گل صنف اخیر است و کل ہر سہ قسم فی الجملہ شبیہ بلالہ و برگہائے آں پنج عددو باریک تر در طول بقدر دو بند انگشت و ضخیم و خوشبو و تند بحدیکہ در بعضے محرورین رعاف می آرد و درمیان آں گل ہمچو دیگر گلہا چند دانہ مانند زیرہ میدارد گرم و خشک مقوی، قلب بارد و خوردن آں دافع بلغم و ریاح و قاطع اشتہائے طعام و شاعری از آب و رنگ اوصافش چنیں خبر می دہد ۔

نظم

براۓ چنپہ راۓ مدح دارم
برنگ و بوۓ معنی نیست کارم

بہ گلشن در شگفتن رو نہادہ
نشان از پنجہ خورشید دادہ

ثناۓ برگ او چوں نقش بستم
ہلالی گشت ہر انگشت دستم

رموز صنعت اگر جستہ
بآب زر زبان خویش شستہ

ازان در بو ستان گشتہ تو نگر
کہ ہر برگش بود چوں کاغذ زر

دگر چنپہ کہ سلطانش خطاب است
بہ گلشن روز و شب چوں کار آب است

بود ہر غنچہ او درسیراب
زشادابی بسان قطرۂ آب

یکے سلطان و دیگرراۓ گشتہ
بخوبی ہر دو بزم آراۓ گشتہ

و قسمے است ازو کہ آندرابھیں‌چنپا میگویند میرآب گلشن معانی گلزار و صفش را چنیں آبیاری مینماید

شو نموده بنوشند و نیز در ایام ظهور ابله موثر و رب آں جهت امراض مذکوره نافع و روغن آں مقوی حواس و مفرح و مانع اعیا و رافع خفقان و مستحکم کننده اعضا شربا و شما و تمریخا و ترکیب آں ایں است که شگوفه آں را پیش ازانکه خوب شگفته گردد در روغن کنجد اندازند و چهل روز در آفتاب گزارند و درمیان ایں مدت دوسه مرتبه شگوفهٔ آں را تبدیل نمایند مانند روغن گل و بابونه اقوی میگردد و ذرور کردن آں در گوش اطفال مسکن درد و التیام دهندهٔ قروح گوش و مجفف رطوبات مستخرج ازاں و در فرج باعث تنگی و نرمی و خشکی آں و ذرور خاکستر چوب سوخته آں جهت التیام جراحات مجرب صاحب نفسی از شمامه وصف کیوڑه دماغ سخن سرایان را معطر و معنبر می سازد ۔

مثنوی

بوصف کیوڑه بخشد سخن ساز
سخن را رنگ و بوے سحر اعجاز
تو پنداری که باهم کرد پیوند
زبهر رزمسازی سر کشی چند
سخن را تازه روئی از ثنایش
چو اوراق سفینه بر گها یش
بابش زاں سبب پیوسته کاراست
که هر برگش چو ماهی خاردار است

چنپا ۔ بفتح جیم فارسی و سکون نون و بفتح پائے فارسی درختے است هندی سه صنف میباشد یکے گل آں زرد و دیگرے سرخ گلابی درخت ایں هر دو صنف کی چکتر از درخت کرد کاں و برگ آں باریک تر ازاں سیوم درخت آں عریض تر و برگ آں کوتاه و عریض تر و گل

گل داودی ـ گلے است کہ درتمامی ملک هندوستان بهمرمی رسد خصوصا در کرناٹک و بنگالہ و دکهن کثیرالوجود و مشهور است شبیہ بگل نسرین درجمیع صفات و گیاہ آں یک ذرع تادو ذرع و چند قسم می باشد زرد و سفید یک رنگ و سفید مایل بہ بنفشی وزرد آں کثیرالوجود ودوقسم دیگر کمتر بهمرمی رسد در دوم گرم ودر اول خشک و عرق آں مفرح و مقوی دل و آشا میدن گل آں با شراب محلل و دافع خون منجمددر معدہ و مخرج سنگ گردہ و مثانہ و مدر حیض و محلل ریاح معدہ و گردہ و مثانہ و رحم شربت از جرمش سہ مثقال ودر مطبوخ تا پنج مثقال و ضماد عصارۂ گل زرد مطبوخ آں مجفف قروح و جهت سرطان متقرح از مجربات اهل فرنگ و چوں بگیرند از گل زرد آں بقدر یک مشت کشادہانگشت و از رازیانہ یک درم وزیرہ نیمدرم ودر آب خوب بہ پیزند کہ همچو مرهم گردد ضمادش جهت تحلیل اورام بلغمی در ایام تزاید مجرب وبے نظیر است ـ

گل مهندی ـ بضم کاف و لام و کسر میم و سکون ها و خفاۓ نون و کسردال مهملہویاۓ مثناۃ تحتانی و بعضے آں را گل‌مهدی میخوانند بکسرمیم و سکون ها ودال مهملہ مکسورودر آخریا گلے است معروف و مشهوردر تمام ملک هندوستان و در دکهن و بنگالہ و کرناٹک کثیرالوجود است اکثر در باغات و خانها می کارند ودر کرناٹک بعد از ایام برشگال در موسم سرما غنچہ و گل می آرد گلش نهایت رنگین و نازک و دلربا است اما بوۓ خوش ندارد

مثنوی
گل بھین چنپہ خیزداز زمین خوش
چوں معنی از زمین نظم دلکش

چوں طبعش درشگفتن ہست گستاخ
زگلشن سرزند بے منت شاخ

مولسری ـ بضم میم و سکون واو و لام و فتح سین و کسرائے مہملہ و یائے مثنات تحتانی در آخر و بعضے بجائے میم بہ بائے موحدہ میخوانند و این نیز لغت ہندی است درختے است عظیم و شاخہائے آں انبوہ و موزوں و خوش منظر و سایہدار در ملک ہند و بنگالہ وکرناٹک کثیرالوجود درخانہ و باغات می نشانندوبرگ آں متوسط دربزرگی و کوچکی واندک عریض و طولانی وا ملس و گل آں کوچک و پھن و مدورومشرف و صندلیرنگ و بسیار خوشبو خواہ تازہ باشد خواہ خشک درہنگام گرمہ موسم بہار آنست ثمر بقدرعناب متوسط مغز آں با عفوصت واندک شیرینی و طبیعت گل آں گرم و خشک و ثمر آں سرد و خشک و قابض خصوصا نارس آں و ثمر نارس آں را خشک کردہ تخم آں رابد ستور در ادویہ حابسہ منی و سیلاں آں داخل می نمایند قبض وامساک منیمی سازد و آشامیدن نقوع پوست درخت آں جہت سوزش بول و قروح مجاری آں و آتشک نافع و حکم بیخ آں بدستور و مضمضہ بطبیخ پوست درخت آں جہت درد دنداں و تقویت لثہ نافع و سعوط گل خشک سودۂ آں برائے مرض اہوہ کہ درملک بنگالہ دربینی مردم بھم می رسد علامت آں تپ شدید و درد سر و درد شانہ و غیرہ می باشد نافع و عرق گل آں جہت صداع و تقویت دل و دماغ شربا و سعوطا مفید و گذاشتن گلش درفراش رخت خواب باعث دوری ہزارپا و مار است ۔

تر افعال و خواص آں جهت حمیات صفرا ویه و یرقان و تسکین عطش مفرط نافع و عرق آں قریب الفعل بعرق نیلوفر وزردی میان گل آں سرد و خشک مسکن حدت صفرا و قابض شکم و حابس خون بواسیر و کوزهٔ گل آں که بهندی کنول‌کٹه نامند و بعد ریختن بر گهائے آں ظاهر می گردد و بشکل زسر فواره و بصفت کره ودر جوف آں خانها می باشد ودر هر خانه دانه بادو غلاف یکے سبز اندک ضخیم ودیگر سفید نازک و مغز آں دو پارچه مانند مغزبادام و سفید و شیریں طعم لذیذ خصوص نازک آں که صلب نگشته باشد ودر وسط مغز آں زبانه سبز رنگ و تلخ طعم طبیعت مغز آں نیز سرد و تر و رسیده صلب آں خشک و دیر هضم و مسکن حدت صفرا و خون و سوزش اعضا و سبزی میان مغز آں نیز سرد وتر جهت حمیات حاده نافع و ساق گل آں را امرنال و بیخ آں را شازوک گویند سرد و خشک اندومبهی محرورین و قابض اسهال و مسکن حدة صفرا و خون و سوزش اعضا

نیلوفر ـ بکسرنون و سکون یائے تحتانیه و ضم لام و سکون واو و فتح فا و سکون رائے مهمله درآخر و هم بجائے را لام نیز آمده معرب نیلوپهل است زیرا که نیل بزبان هندی بمعنی آب و پهل بمعنی ثمر است و بعربی کرنب الماء و حب آں را حب العروس و بیونانی نمیقا و بزبان دکهنی کنول و مردم بنگاله سپلا و کواین و بری آں را بمصر عرایس النیل گویند گل نباتیست که درغدیرها و آبهائے ایستاده و تالابها و جهیلها در ایام تابستان

سفید و سرخ و گلابی و بنفشی و سفید پر افشاں وبادیگر رنگهائے مختلف بہ نظرآمدہ و قسمے ازاں کہ آں را هزارا می نامند همچو گل سرخ گلبرگ بسیار دارد و بسیار خوش‌منظر و کلاں‌تراز پهکری است و پهکری آں را گویند سہ چہارگل برگ داشتہ باشد و اکثر بوتہاش کوچک و برگ آں اندک باریک و بلند و نازک ودر جوف ساق و شاخ و برگ آں اندک رطوبت لزجہ و ساقهائے آں نازک و متصل بگرہها مردم آں را در آب جوشانیدہ در آفتاب خشک کردہ درسرکہ انداختہ اچار می سازند و بعضے مربا کردہ میخورند مربایش لذیذ واچارش نیز خوب می شود طبیعت گل آں گرم وتر و آب کوبیدہ برگ و شاخ آں رافع سوختن و سوزش اعضا بآتش و آب گرم و آبلہ کہ بعد از سوختن ازاں برآید نافع اما شرط است کہ مکرر بمالند و بعد از سوختن بجلدی استعمالش نمایند -

گلهار - بضم کاف فارسی و سکون لام و فتح ها و الف ورائے مهملہ و آں را گل کنول نیز نامند لغت هندی است ماهیت آں گل نباتیست کہ درغدیرها وآبهائے ایستادہ کہ بهندی تالاب و جهیل نامند می روید نبات آں شبیہ بنبات نیلوفر و ازاں قوی‌تر و برگ آں پهن تر و گل آں بزرگ تر از گل نیلوفر و مضاعف و رنگ آں سفید و سرخ و درهم آمیختہ و بسیار خوش منظر و خوش را یحہ و بعض سفید فقط ودر وسط گل آں تخم هائے ریزہ زرد کہ آں را بہ هندی کیسر و کنجلک نیز نامند طبیعت گل آں سردو

و سکون نون و فتح کاف فارسی و سکون لام و کسر نون ثانی و سکون یائے تحتانی وراء مهمله طبیعت جمیع اجزائے نیلوفر در دویم سرد و تر و گلش ازهمه اجزا الطف و بیخ آں گرم و خشک و تخمش سرد و خشک و مراد از مطلق آں گل آنست و اکثر مستعمل و قوتش تا یک سال می ماند مقوی دل و دماغ و مسکن حرارت آنها و دافع تشنگی و بوئیدن گلش نیز همین اثر دارد و منوم و مسکن صداع و خشکی دماغ و آشا میدن آں جهت سد نزله و خشونت سینه و سرفه حار و قروح ظاهری و باطنی که از ادویه حاده حادث شده باشد اگر با زعفران و دار چینی تعدیل نمایند جهت تقویت دل و خفقان موثر و بیخ آں اگر قدرے دردهاں نگاه دارند محلل او رام حلق و رافع خناق و آشا میدن گل و بیخ آں حابس اسهال مزمن و قرح امعاء و سیلان منی و منجمد کنندۀ آں و مسکن شهوت باه و مانع احتلام و طبیخ آں یا عرق آں بعد از بروز جدری و حصبه مسکن حرارت قلب و کبد و حمیات حارۀ حاده و مضر مثانه و مصلح آں نبات و عسل و شربت نیلوفر ملین طبع و نافع صداع حار و تپهائے صفراوی و سرفه و ذات الجنب و ذات الریه را نافع بدستور عرق اونیزهمین اثر دارد۔

چنبیلی بفتح جیم فارسی و نون ساکن و بائے موحده و یائے مثناۃ تحتانی ساکنه و لام مکسور و یائے ساکنه در آخر لغت هندیست و آں را یا سمین بفتح یا و سکون الف و فتح سین مهمله و کسر میم و سکون یا و نون خوانند و یا سمون بواو بجائے یائے تحتانی نیز آمده و بشیرازی گل

بهمرمی رسد و ساق نرم مجوف بقدر عمق آبها او یک قامت
تادو قامت بلکه زیاده ازاں و برگ آں عریض و بشکل مدور بر
سطح آب مفروش و گل آں بیروں از آب با چند یں رنگ بمشاهده
رسیده سفید و نیلی و سرخ ارغوانی و بنفش وزرد رنگ ولیکن
زرد رنگ کم یاب و سپید و سرخ آں کثیرالوجود و بهترین
همه سفید و نیلی است و برگهائے گل آں طولانی باقسمی
سخت در میان ریزها و بعد ریختن گل برگ آں ثمرے بقد رسیبی
بشکل نردی پدیدار می شود و درجوف آں تخمهائے مدور همچو بندق
هندی سیاه رنگ بهمرمی رسد و بعضے سیاه سرخی مایل و بیخش شبیه
بزردک سیاه رنگ و بعض مدور تلخ طعم و بهندی آں را سلکی نامند و
مردم هند آں راپخته می خورند و یک قسمے ازاں است که آں راهنود
دیارکرناٹک الی پهول نامند گلش از نیلوفر بسیار خورد اِتر میشود
و درگلش گلبرگ هم کم می باشد و تخمش همچو خردل مدور میشود و
گلشن نیز بالوان مذکوره دیده شده و قسمے ازانست که گلش بغایت
خرد و درزیرش اقسام سبز چهار پنج برگ میبا شد و گلبرگ آں
قریب بشانزده و زیاده ازاں بغایت خوشبو و اندرونش ریزهدار و
نهایت خوش منظر و خوشرنگ و خوشبو است و برگش مدور همچو برگ
نیلوفر اماخردتر ازاں بلکه مقدارربع و ثلث آں بر آب مفروش تو گوئی که
نیلوفر است و ساقش نیز کمتر از نیلوفر باشد و بمقدار نصف قامت آب
بلکه کمترازاں دیده شده شاید درآب کلاں و عمیق بوده باشد و لیکن
به نظر نرسیده و آں را درزبان اروی - شنکل نیر گویند بفتح شین معجمه

نظم
چنبیلی ازمے حسن است سرشار
که اورا نسترن باشد پرستار
بهم آغوشی خوبانست مایل
ازو سازند گل رویاں حمایل
ز دست گلرخان گشته پریشان
به بینی آمده از دست ایشان ۔

موگرا ۔ اسم گلیست مشهور درختش بقدر نصف قامت تایک قامت می شود و شاخهایش از زمین می روید و برگش بمقدار چهار انگشت تاشش انگشت در طول می باشد ناهموار ودر عرض تا دو انگشت گلش سفید و خوشبو و گلبرگ آں اکثرشش عدد می باشد عطرش بے نظیر و مقبول برنا و پیر مفرح و دلکشا در تقویت دماغ وارواح بیهمتا عروساں را باو خصوصیتی و محبوباں را باوے انستے بل مطلوب خاص و عام و مقبول طبایع انام است گلش در بعضے جا خوشبو تر وآنجا که زمین پر قوت نباشد بو کم می دهد در تابستان گل می کند پیش از هنگام بهار برگش را تمام از دست می چینند و بعضے آتش دهند پس ازاں آب می بندند خوب غنچه و گل بارمی آرد و گرنه چنداں گل نمیدهد و گلش دوقسم میشود یکے فقط یک گل است و دیگرے گل اندر گل و قسمے است از موگرا که آں‌رابیل موگرا گویند نباتش ازقسم‌نجم و بیاره می باشد ۔

موتیا ۔ بضم میم و سکون واو و کسر تائے مثنات فوقانی و فتح یائے مثنات تحتانی و الف درآخر نام گلیست بسیار خوشبو شاخهائے سفیدرنگ درختش از زمین‌می روید و برگش درطولانی از چهارانگشت تا

هاشم نامند گلے است سفید و زرد و کبود و بعضے را گل است بنفش و
هریک سوائے زرد بستانی بری و جبلی میباشد و ظاهر و باطن که سفید
باشد بغایت خوشبو و کثیرا لوجود و کبودش کم یاب و نباتش
از قسم نجم و بیاره است گلش بمقدار یکبند انگشت دراز
بود و نازک می باشد و بیخ گلبرگ در هر گل می باشد و هر قدر در ختش
کهنه می گردد تنه او کلاں و بزرگ میشود و بر هرشاخ کلانش
شاخهائے باریک می روید واز هردوطرفش برگهائے باریک دارد و دربعضے
ازاں هفت برگ و دربعضے نه برگ میباشد و چنبیلی دوقسم است بری
و بستانی بری او مالامال در صحراست سفید رنگ و ثانی اکثر ظاهر و
باطن اندرونش سفید و ظاهرش سرخی مایل میباشد اهل قصبات و دیهات
ازاں عقدها تیار کرده درگلو اندازند و زناں گلش را در جعد خود می
دارند هر چند گل ایں قسم خوشبو است اما از نسبت بستانی بسیار کم
بوست و بستانی او بچهار رنگ پیدا میشود یکے آں باشد که ظاهر و باطن
غنچه و گل او یک رنگ سفید باشد و ایں قسم بغایت خوشبو است
واز مطلق چنبیلی مراد اوست رایحهش دلکشا و روح آسا است و بعد ازاں
گل چنبیلی است که ظاهر غنچه اش سرخ و باطنش سفید می باشد
سیومی که زرد باشد چهارمی بنفش غالب بسیاهی و اتفاق ممیز ان
روز گار است که هیچ گل درخوشبو مثل گل چنبیلی دلربا و جان آسا
نیست و عطرش هم بسیار بهترمی باشد رنگین نفسی از فوایم
خوبیهائے چنبیلی دماغ محفل آرایان سخن را چنیں معطر ساخته.

بٹ موگرا ـ نوعی از موگرا است گلش بقدر گل چینی میباشد مدور گل اندرِ گل است واگرجداسا زند سه چار گل برمی آید و از نسبت بموگرا ، کم بو است و بصورت کلاں خوش اسلوب درختش بعینه همچو درخت موگرا است و گل بعضے بقدر گل صد برگ یعنے گیند کلاں بنظردر آمده

جوہی ـ گلیست برنگ و بوئے یکتا و درنزاکت و لطافت بے همتا درشب همچو ستاره می تابد و از آب و تاب خود نوربصر می افزاید عالمے برنگ وبو یش مشتاق دیدار خاص و عام بتمنائے هم آغوشیش گرفتار درختش شبیه بدرخت موگرا و موتیا است اما برگش خورد ترازان و گلش مشابه آنست لیکن بسیار خوردتر و نازک و خوشبو و شاخهایش از زمین بر می آید و تنه چنداں ندارد دوپہری بضم دال مهمله و واو ساکن و فتح بائے عجمی و سکون ها و کسررائے مهمله و یائے مثنات تحتانی ساکنه نام گلیست که سرخ وزرد و سفید می باشد درهنگام وسطالنهار بشگفد بنابراں دوپهری ودوپهریا گویند شاعرے می فرماید ـ

نظم گلے کا نرا لقب باشد دو پهری
شگفته طبع او از فیض مهری

بوقت نیم روز آتش فروز است
همانا پادشاه نیم روز است

گل کچنار ـ و بعضے آں را کچنال بجائے رائے مهمله بلام می خوانند درختش کلاں و تنه‌دار و شاعرے بوصفش فرماید

شش انگشت میشود فراز و نشیب همچو برگ موگرا و شبیه اوست در آخر ایام بهار گل میدهد در وقت رسیدن موسم گل همه شاخ و برگ اورا بر بندند و برگی ازدرختش جدا می سازند و بعضے ازکاه خشک آتش دهند بعد ازان آب می بندند در اندک مدتے خوب برگ و گل بار می آرد گلش اکثر خوب بالیده بقدر یک انگشت می باشد و گاهے ازان زیاده و فرق در موتیا و موگرا از شکل گل و هیئت آن است گل موتیا مانند باسته اره می باشد و گل بر گش پر کشاده و خوب بر گشته خمیدگی بطرف روے گل دارد و موگرا بر عکس آنست که گل برگش دراز و بعد شگفتن برگشته بجانب پشت گل می افتد وبویش بسیار لطیف و درعطریت از تمام گلهائے مشهوره نظیف و شریف لهٰذا منظور نظر انام افتاده و مقبول طبائع خاص و عام گردیده گل رویان رادر هرزمان باو انستے و نازنینان را نسبت باو خصوصیتے۔

نظم چون وصف موتیا آید باظهار
بهار صبح می جو شد زگفتار

نهال او ست یکسر شاخ در شاخ
دوام از ناز سر سبزی است گستاخ

نماید رنگ گلهایش بگلزار
برنگ اختر تا بان شب تار

بعشقش جان خوبان است پرجوش
بصد منت کشند اورا در آغوش

اگر از موتیا گل پوش کردند
نظر از زیور گوهر به بندند

ازین یوسف رخان مصر گلزار
بوقت شام گردد گرم بازار

ریزہ بسیار دارد زرد رنگ لہذا بہ این اسم مسمی گشتہ پس ازیں جا معلوم می شود کہ اطلاق صد برگ بر چند گل می شود یکے بر نسوین یعنی سیوطی دوم بر گل جعفری و سیوم بر گلے است کہ حکیم شریف خان دہلوی مذکور نوشتہ چہارم بر گلہائے کہ گلبرگ آں بسیار بودہ باشد و اللہ اعلم بالحال -

نظم سخن تا از گل صد برگ رانم
دمد جوش معانی از زبانم

فلک تمثال او را چارہ سازد
اگر خورشید اورا پارہ سازد

نمی دانم چہ صنعتہا نمودہ
ورقہائے طلا صد تا نمودہ

ز دست گلرخاں آوارہ گشتہ
دلش چوں عاشقاں صد پارہ گشتہ

اصناف اوبے شمار است و الوانش بسیار و قسمے است ازاں کہ آں را ہزارا می نامند و قسم دیگر را پھکری می خوانند در ہر دو صنف الوان بسیار بنظر آمدہ ودریں ہر دو صنف نیز گل مخملی و حبشی پیدا می شود بچندیں شکل شاعرے در و صفش بایں آب و رنگ حرف می زند

رباعی صدبرگ کہ زر جعفری را کان است
صد برگ و نوا از و بباغ جان است

امروز گل جعفری از منصب و جاہ
در ملک چمن بجائے جعفرخاں است

نظم
گل کچنال بشگفته به هرسو
چوں از بادہ رخ خوبان گل رو
بوقت برگ ریزی گلفشان است
خراماں او بهار جا ودانست
بود هر غنچهٔ او در بهاراں
چوں انگشت نگارین نگاراں
چوں نیر نگیست کار او بگلشن
چراغاں می کند در روز روشن

گل اورنگ ـ تکمهٔ گریبان بهار است و طراز آستین لیل و نهار درختش از یک شبرتا نصف قامت انسان سرمی کشد برگش سبز و گلش اکثر سرخ و سفید می باشد صورت تکمه دار بقدر فندقے و در گل تخم آں می باشد و هر گاه که مدت بهارش سپهری گردد از جانب تحت سفیدی شروع می شود تا آنکه تمام گلش سفید می گردد و اگر گل اورا از درختش بچینند و مدتے بگذارند از رنگ خود که سرخ است برنمی گردد و همچنان باقی ماند و در اصل نام او گوندی بود شاه‌اورنگ زیب عالمگیر بهارش منظور نموده اورنگ زیب نامش فرموده ازاں هنگام بگل اورنگ زیب مسمی و مشهور شده و درتمام فصل بلکه درهمه سال گل بر درختش باقی می ماند ترو و تازه ـ

گیند ـ بکسر کاف عجمی و سکون یا و نون و دال‌مهمله و آں را گل جعفری خوانند درختش تا یک قامت بلند می شود و برگش سبز ترو گلش بزرگ اکثر نارنجی و زرد رنگ می شود . در عرف مردم ایں ملک آں‌را گل صد برگ می نامند و حکیم شریف خان دهلوی رحمته الله علیه در شریفی قلمی کرده که صد برگ گلے است مشهور برگ

نظم کنم از عشق پیچاں گفتگوسر
دهم زلف سخن را پیچ دیگر

خیالم را بوصف او پسیچ است
ازان اندیشه من پیچ پیچ است

بود بادش یکے از خاکروباں
بخود پیچد زرشکش زلف خوباں

بوصفش نکته سنجیده گفتم
هزاراں معنی پیچیده گفتم

سیوتی ـ بکسرسین و سکون یائے مثناۃ تحتانی و بعد ازان واو و بکسر تائے مثناۃ فوقانی و یائے ساکن نامش نسرین است بفتح نون و سکون سین و کسررائے مهمله و یائے مثناۃ تحتانی و نون بعربی و درحبشی و بفارسی گل مشکین و گل عنبرین و در اصفهان مشکین گل سفید رنگ مشهور بعضے گل برگ آن مائل بزردی شبیه بگل سرخ و ازاں کوچک تر و خوشبو و در ختش نیز شبیه بدرخت گل سرخ اماکوچک تر ازاں و کم خار و موسم گل کردن آں در تابستان و بهار است و میگویند که در بعضے بلاد حاره تمام سال گل می دهد و در تابستان بیشتر و در ایام دیگر کمتر و عرقش از گلاب بسیار کم بوتر از بهر آنکه سیوتی لطیف است و در حین عرق کشیدن بویش تحلیل میرود و ازاں نیز عطر میکشند در دوم گرم و خشک مقوی دل و دماغ و حواس ومسخن دماغ و رافع سردی اعصاب و نزلات و زکام و سعوط او مفتح سده دماغی و قطور روغن آں که با روغن زیتون ساخته باشند جهت کشتن کرم گوش و تحلیل ریاح و دوی و طنین و سنونش جهت درد دندان مفید و ضماد آں مسقط دانه بواسیر و مانع اشتداد داءالفیل و خوردن

گل مخمل ـ گلے است مشہور در خوبی بے بدل

گل‌مخمل بداں ساخوش خماش است
که دل را از صفایش انتعاش است

گل چینی ـ در رنگینی یکتا و در بہار بے ہمتا ـ

گل چینی اگر از شاخ چینی
شوی تردست از فیض آفرینی

گل کرنه ـ گلے است گلش سفید و زرد و بنفشی بنظر آمده که شورش افزائے محفل گلزار است و ہنگامه آرائے بزم رنگین پر زیب بہار

چوں تعریف گل کرنه سرایم
بسحر نطق گوش کر کشایم

سدا سہاگن ـ گلے است ہمیشه بہار و گلبنش بکثرت گلہا ہم چوں گلزار برگش مثلث و کنگره دار و رنگ گلش سرخ ہمچوں گلنار

سہاگن تازه رو باشد ہمیشه
که اورا تازه روے ہست پیشه

عشق پیچاں ـ نوعے است از لبلاب صغیر نباتش بر مجاور می پیچد و بر اقسام می باشد سفید و سرخ وزرد و کبود و برگ ہمه ریزه و گلش کوچک و تخم آں در غلاف سیاه مایل بسرخی و خواصش در کتب طبیه مذکور است درختش سبزی بسیار دارد و گلش خصوصاً سرخ پر بہارمی باشد شاعرے در وصفش می فرماید

گل طره ـ گلیست خوش آب و رنگ و منظور نظر دیده وران بافرهنگ درختش تایک نیزه سرمی کشد و رنگ گلش سرخی و زردی دارد چون عام و خاص اورابسر میگزارند لهذا مردم اوراگل‌طره می نامند

مثنوی گل طره بگیتی نام دار است
که یکسر زیب دستار بهاراست

بود سرکش زگلهائے بهاری
سزد اورا بگلشن تاجداری

شب بو ـ بفتح شین معجمه وسکون بائے موحده و ضم موحده ثانی و سکون واو نام هرگلیست که بشب بومیدهد و درعرف اسم‌گلیست مشهورسفید و زرد و سرخ و بنفش بود و بشب بومی دهد درخواص گرم و خشک است نوشیدن سه توله از آب تازه او و یا خوردن سفوف خشک کرده وے مدر بول و حیض و مخرج جنین مرده و مشیمه و حمول تازه او نیز همیں عمل کند و طلا کردنش بر کمر برائے سرعت نعوظ سریع الاثر و برائے ورم رحم و وجع مفاصل خوردن و مالیدنش مفید و مردم ایں ملک گلے را که شب بو میگویند سفید رنگ است بشکل شهنائی امادهان گلش مشرف به پنج کنگره برگش دراز بقدر نیم دست و زیاده ازاں و در عرض بقدر نیم بند انگشت برگ او اندک سطبر از میان نباتش شاخے مستقیم از نصف قامت تایک قامت برمی آید بالائے سرش پر از غنچه هائے خرد چوں اندک مدتے بریں گذرد غنچه هایکسر بالیده میگردند و نوبت بنوبت می کشایند تا وقتیکه تمام غنچه ها شگفته شوند پس

گلقند آں تا یکسال ذگه دارنده سیاهی موے و شربتش تا یک اوقیه
یکے از موز و نان رنگین طبعیت و صف و رنگ و بوے او را
چنیں بمشام یا راں میرساند ـ

نظم
بوصف سیوتی گشتم چو گویا
چوں برگ گل زبانم گشت گویا

بهشتی پیکری کزناز چوں حور
فگنده در بر خود حله نور

ز دلهازنگ ظلمت بر ز دوده
که چندیں صبح را یکجا نموده

بعضے آں را در قسم ورد احمر شمرده اند ـ

گل اشرفی ـ در خوبی و شرف کمتر از دیگر گلهانیست
رنگش زرد مائل بسرخی بمقدار اشرفی است لاجرم اورا گل اشرفی
می نامند ـ

گل قدوس ـ از گلهائے پیاله است نباتش بقدر شبری و
درازی برگش درطولانی بمقدار نیم انگشت و نوکدار و خم
گشته سرش برنگ تیغه کرد اما بجانب راسته و عرضش بقدر نیم
گندم پهن طرف بالایش زیاده ار جانب پائیں دوقسم میشود هزارا وپهکری
اما گل هزارا سرخ میشود و گل برگ پهکری سفید و درمیانش رنگ سرخ
مایل بسیاهی پرنازک و لطیف ازخوبی آب و رنگ درگلها شریف نباتش
حقیر و گلش درخوبی بے نظیر

گل قدوس از قدسی سرشتی
بود مانوس حو ران بهشتی

گلش غلاف تخم آں می باشد تخمش شبیہ بفلفل در حالت خامی سفید سبزی مائل و بعد پختگی سیاہ میشود در رنگ و قدر همچوں فلفل سیاہ و شبیہ تر ازاں و گلش را بعضے مردم پختہ میخورند و برگش را اگر برد نبل بندد آں را زود نضج دهد و منفجرمی سازد و آنچہ در عوام مشهور است کہ بیخش هرگاہ در اندروں زمین کہنہ شود چوب چینی است اصلی ندارد واما حال اینست کہ مشابهتے از چوب چینی خطائے بعد کہنگی درخت بهم می‌رساند۔

گلنار ـ از سرامد گلهائے گلزار است و آتش افروز آتش کدہ بهار گلش سرخ و سفید بنظر آمدہ بهارش دیر پا است ومعربش جلنار وایں را گلنار صد برگ و هزارامی نامند جهت آنکہ گلش بزرگ و پر برگ می باشد گل انارنر نیز می خوانند جهت آنکہ ثمرنمی دهد مگر بندرت و در هر باغے و خانہ کہ ثمرآور د عوام آں رامنحوس شمار ند و گویند آں خانہ و باغ زود خراب و ویراں خواهدشد در اول و دویم سرد و خشک قابض و حابس و رادع و مجفف و مقوی اعضا وجهت استحکام دنداں ولثہ و اسهال دموے و صفراوی و رطوبی و زلق امعا و سحج و قرحہ آں و نز ف الدم هرعضو و بواسیر و جرب و حکہ و منع ریختن مواد بمعدہ و فتق شربا و ضماداً و طلاء نافع و اگر اوزا باسرکہ بجوشا نند و بداں مضمضہ کنند جهت بد بوئے دهاں و قلاع آں و استحکام دنداں ولثہ مفید و عصارۂ تازہ آں را کوبیدہ بگیرند و خشک نمایند ویا خشک آں را درآب جوشانند تا قوتش درآب درآید پس بما لند و صاف کنند و باز بجوشا نند تا منعقد گردد در جمیع افعال قوی تر و لطیف تر از جرم آنست۔

ازاں گل ها پژ مرده و خشک شده می ریزدمن بعد شاخ مذکور خشک می گردد و شاخ دیگر از میان برگهائے نباتش گاهے یک و گاهے دو و زیاده ازاں سرمی کشد بدستور مرقوم غنچه می آورد و گل می شود و بهارش دیر پا است و نبات آں اصلا خشک نمی گردد و ایں نوع گل دو صنف می شود قسمے ازاں یک گل بار می آرد و دیگر گل اندر گل می باشد و غنچه او سرشام می کشاید و گلش تا چند روز هم چناں تر و تازه می نماید شاعرے در وصفش میگوید

بیت. گل شب بو عجب حیادارد
غیر شب بو نمی دهد کس را

گل عباس - از مشاهیر گلهائے گلزار و نام پردازاں فصل بهار است در گلر و یان مصر خوبی ناز یوسفی می فروشد و در دارالمملکت بغداد رنگینی و بهار برنگ خلفائے عباسی بدماغ فرمارو ائی می جوشد - در ختش گلدسته گلزار است و جیغه دستار بهار هر جاکثیر الوجود رنگ و بهارش از رنگ و بهار جمیع گلها بدل فریبی افزود در ختش اکثر یک گز و یک و نیم گز باشد و در بعضے زمین تا نصف قامت انسان بل زیاده ازاں سر میکشد برگش سبز رنگ و مثلث در طول یک گره تا سه گره بل زیاده ازاں بنظر رسیده و گلش برنگهائے گوناگوں هر خاص و عام دیده سرخ و زرد و سفید یک رنگ و مرکب ازیں رنگها و ابلق و افشاں و طرفه تر آنکه از یک شاخ چندیں رنگ گل گل میکند شکلش همچو کره نائے اماسرش کنگره دار نیست و گل بسیار می دهد و بوقت شام می کشاید و تا صبح بهارش می ماند و در زیر

دودموگرامی نامند درختش تنه دار و بقدریک قامت و یک و نیم قامهٔ انسان
می شود گلش مدور بقدر گل چینی می شود و گلبرگش ضخیم و سیراب
ورنگش سفید و درختش بسیار گل می دهد و بهارش درشب تار یاشب مهتاب
فراوان و نمایاں می باشد و یک نوع بوئے هم دارد اما در گلهائے خوشبو
شمارش نمی کنند -

لاله - فارسی است و آں رادر عربی شقایق نامند و شقایق النعمان
هم خوانند و وجه تسمیه آں بنعمان دو وجه گفته اند یکے آنکه مانند خون
سرخ است و خون رانعمان خوانند و دیگر آنکه نعمان بن منذر آں
رابسیار دوست می داشت و در خورنق اطراف قصر خود می کاشت ازاں جهت به
نعمان شهرت یافت نباتش شبیه به نبات خشخاش در برگ و گل و ثمر و دانه
مگر آنکه ازاں درهمه چیز کم تر و کوچک تراست و تخم آں ریزه تر دو
قسمی باشد بری و بستانی و برگ بستانی ریزه تر ازبری و گلش اکثر پنج
عدد گلبرگ می دارد و صد برگ که آں را هزارا نامند نیز میشود
از گلهائے معروف و مشهور است و الوانش بے شمار سرخ و سفید و زرد
و کبود و افشاں وغیره رنگها پیدا می شود و درمیانه گل داغ سیاه
مدورمی باشد شاعرے می فرماید -

بیت - تا بکے اے لاله داغ خود نمایاں داشتن
یاد گیر از عاشقاں صد داغ پنهاں داشتن

و در ایام بهار لاله را با نافرمان در باغات می کارند هر گاه که هر دو
گل می کنند بهار عجیب و غریب به نظر می آید اما مرد مان پا یان
گهاٹ بلکه تمام سا کنان کرناٹک اهتمام در کاشتن لاله و نافرمان ند ارند

حابون - از رنگ افروزان گلزار و رونق افزایان بزم بهار است و آں را کڈطل نامند بضم کاف فارسی و سکون دال مهمله هندی و فتح هائے و سکون لام گلیست مشهور و فی الجمله شبیه بگل لاله و بوتهٔ او تایک قامت و زیاده ازاں بلند می شود برگش مشابه به برگ توت بعد دو سال گل میدهد واز گل اودرآب لیمو و نبات شربتے ترتیب می دهند و آں را شراب الصالحین می نامند فواید کثیر دارد و بسیار سرخ و خوشرنگ و لذیذ و مفرح می باشد و درخیابان باغات ایں ملک درخت آں رامی نشانند و باغ ازاں بسیار سبز وخرم می نماید وهرگاه گل می کند بهار دیگر ازاں می افزاید -

مدن مد - بفتح میم و فتح دال مهمله و نون ساکن وفتح میم ثانی وسکون دال مهمله و بعضے آں رامدن بان و مدن مست نیز خوانند نام گلیست سفید رنگ که از موتیا و موگرا دو چنداں دراز می شود و برگش اندک عریض و طویل از برگ موتیا و موگرا می باشد اکثر درگلش پنج عدد گلبرگ می باشد و شعراء انگشتان محبوب را با غنچه هائے سربسته او تشبیه می دهند و فی الجمله بوئے خوب دارد درختش هم چو درخت موتیا و موگرا است بے تفاوت -

ریوتی - گلیست شبیه بموگرا درختش نیز شبیه بدرخت آنست وبوقت شام نمی کشاید و در وقت صبح گلش بکشاید اما بطریق گلهائے نیم شگفته و ناشگفته موتیا و نسترن

دود موگرا - قسمے از موگرا است که درخت و گل و برگ شبیه بموگرا است امابوندارد و قسمے از گلست که درعرف ایں ملک آنرا هم

نافرمان - گلیست مشهور که رنگ نافرمانی از رنگش اخذ کرده‌اند و اورا درحاشیه لاله‌می کارند در بهاران بسیار بهارمی دهد شاعرے در وصفش میگوید

کند چوں وصف نافرماں سخنور
چمن برخط فرمانش نهد سر

گل‌چاندنی - آں را گل مهتاب نیهر میخوانند درخت آں از قسم نجم و بهاره است و برمجا ور خود می پیچد خواه درخت باشد و یاچیزے دیگر

گل‌خشخاش - بهارش همچو گل‌لاله است اماگل خشخاش بری زیاده تردر بهار ازگل خشخاش بستانی است دو صنف می باشد یکے بستانی که تخمش سفید می باشد و دیگر بری که تخمش سیاه رنگ می‌شود نباتش بقدر دو ذرع و زیاده ازاں می‌شود بقدر قوت زمین و آب و هوا و برگ آں مشرف و مزغب و طولانی و سرقبه و کوزهٔ آں مشرف و گاهے کوچک و گاهے بزرگ بنظر آمده بحسب قوت زمین و ازلبن آں افیون حاصل می‌شود و پوست آں در دویم سرد و در اول خشک مخدر و رادع و مسدد و نیم درم آں که صبح ناشتا و شام وقت خواب بآب سرد بنوشند جهت اسهال دموی و صفراوی و التهاب معده و امعا و حرقت مثانه نافع و ضماد آں برپیشانی جهت دردسر و باحلبه و گلاب که طبیخ یافته شود جهت ابتدائے رمد و تسکین دردآں و منع ریختن مواد دراعضا و آشامیدنش جهت سعال گرم و سعال‌تر نافع وعصارهٔ کوکنارقوی‌تراز تخم آں و مدا و مت آں مرخی‌اعضا و قاطع‌باه و مشوش حواس و

پل ازین امر غافل و زاهل‌اند و حیدرعلی‌خاں در باغات نواحدات خود که در گنجعام و بنگلور وغیره داروغه هارا مامور کاشتن لاله نافرمان می نمود فی الجمله در عصر او بهار لاله و نافرمان بملاحظه مردمان ایں‌ملک می رسید و باغهائے مذکوره ازگلهائے گوناگوں بغایت خوبی و نهایت رنگینی و دلربائی شهرت داشت الحال می‌گویند که یکسر رو بخرابی آورده و همچناں درباغات مردمان دیگر نیز می کاشته اند ازاں جمله جها نیان شاه که از عمدگان مشایخ زاده تعلقه اند از را قم کیفیت کا شتن لاله و نافرمان در خانه باغ خود بیان نمو ده ظاهر کر دند که کشت و کار نافرمان ازهگزر ضائع شدن تخمش از مدتے موقوف است کشت و کار لاله تاایں زمان در مکان خود جاریست بهمه حال اهتمام کشت و کار لاله و نافرمان در ملک پایاں گهاٹ بغایت کم است درهنگامیکه نواب غفران پناه اعظم جاه نورالله ضریحه راقم رابه حیدرآباد با خوشدامن خود روانه کرد دراں وقت فرمایش تخم لاله و نافرمان وغیره فرمود خاکسار بفرمایش از معرفت ضیاءالدوله بهادر مغفور تخمهاے کثیر و جید و تازه لاله و نافرمان بوقت مراجعت همراه آورد نواب آں‌را بمزیدتاکید حواله جاویدخاں خواجه سرا نمودند و برائے کشت و کارش بوقت موسم تقید فرمودند اما از نا وا قفیت مردم این ملک گلش ضایع گردید طبیعت لاله دردوم گرم و خشک و افیوں ازاں حاصل سازند برنگے که از نبات خشخاش حاصل می سازند بسیار قوی‌التخدیر و السکر است و آشامیدن گل خشک آں بقدر دو درم با میفختج جهت تسکین درد احشا و اعضاکه دفعتا بهم رسیده باشد سریع‌الاثر و نفوخ آں قاطع رعاف درساعت و ذرور آں حابس نزف الدم هرعضو —

دراول گرم و دردویم خشک گفته اند ضماد و طلاء آں شقیقه و صداع ریحی و بلغمی را مفید و ضمادش برکف پا هنگام آغاز آبله چیچک مانع ظهور آبله در چشم و آشا میدن نیم مثقال از جرم آں و نقوع ده مثقالش جهت یرقان و سپرز و سنگ گرده و مثانه و عسر البول و رفع احتباس آں و اسقاط جنین نافع و بدستور جهت و با و قروح مجاری بول و ادرار حیض و بول و روئیدن ناخن اصلی بجائے ناخن کج و متا کل نافع و نطول آب مطبوخ آں جهت سوختگی آتش و طلائے آں باروغن گل جهت رفع جرب و به‌آب‌برگ بیدانجیر جهت شقاق مزمن و درد زانو مجرب و ذرور برگ خشک کرده آں جهت تخفیف قروح و ضماد او باپیه بز سرشتة جهت اند مال قروح نافع و آشامیدن یک مثقال از تخم آں باکثیرا جهت تقویت دماغ بغایت نافع و گل آں معتدل و لطیف و روغن گل حنا که همچو روغن گل تیار می کنند آں را دهن الفاغیه نامند محلل و مقوی موے و نیکو کننده رنگ رخسار و شربت گل آں تایک مثقال و زیاده ازاں کشنده است

جهمکه ـ بضم جیم و هائے مختفی و میم ساکن و فتح کاف و در آخر الف نام گلیست خوشبو و خوشرنگ بشکل نصف کره رنگش نافرمانی و خطهائے سفید در میان گلبرگها دارد و درمیان گل چیزے سبزرنگ مائل بزردی و اندک ضخیم مانند زر گل نمایانست و هر گلبرگ آں بمقدار بند انگشت و قدرے زیاده ازاں می باشد زنان آں را بجائے زیور جهمکه در گوش می پوشند حسن و بهارے دارد بدانکه جهمکه

مفسد اشتها و هاضمه و مورث نسیان و مفسد خون و بالعرض محلل حرارت غریزی و مسکن او جاع حاره یابسه و تخم آن دردو یم سرد ودراول گرم منوم و مخدر و قابض شکم و آشامیدنش بقدر ده درهم با شکر جهت خشونت سینه و قصبه ریه و سرفه حار یابس و نفث الدم وتپ دق و تقویت دماغ و ضعف جگر و گرده و تسمین بدن و حرقت مثانه نافع و بوداده او جهت رفع بے خوابی موثر و دو درهم آں منوم و خشخاش بری خشخاش سیاه است برگ خشن تروزغب و تشریف آں زیاده از بستانی و گل آں ملون بالوان سرخ و بنفش و سیاه و کبود و غیره با صطلاح اطبا ء قدیم افیون عصارۂ آں است و با صطلاح اطبائے جدید افیون لبن آں و باقی خواصش در کتب طب مذکور است

حنا ـ بکسرحائے مہملہ و فتح نون مشدده و الف عربیست و بفارسی به تخفیف نون حنا گویند و به هندی مهندی نامند نبات آں معروفست درختش تادوسه قامت بلکه زیاده ازان بلند می شود و ساقش بقدر یک ذراع و زیاده ازان و سرخ رنگ می باشد و برگ آں شبیه به برگ مورد و نازکتر و کوچکتر ازان و خزان ندارد مگر در فصل بارش سبز تر و خرم ترمی باشد و نشو و نما می نماید و گل آں را که فاغیه نامند سرخ مایل بسفیدی و خوشبو است و درایام بارش و زمستان گل می کند و ثمر آں بقدر فلفل و تخم همچو اسپند در جوف آں می باشد و می گویند نر و ماده میشود نررا برگ بزرگتر و عریضتر و ماده را کوچکتر و سبز تر و برگ آں را اکثر ز ناں سائیده بردست و پا می چسپانند تا آں را رنگیں کند طبیعت آں مرکب القوی مایل بسردیٔ بعضے

درمفردات طبیه مسطوراست **ارغوان** ازگلهائے پیاله است و معروف و مشهور در اکثر انام و معرب آں ارجوان بضم همزه و سکون رائے مهمله و ضم جیم و فتح واو و الف و نون ورنگ ارغوانی رنگیست منسوب بداں درختش بقدر نیم ذراع و برگش بقدر چهار انگشت مضموم در درازی وعرضش بجانب سربرگ بقدر نیم انگشت اما کری کم و عرضش درپائین بقدر برنج و در بلادفارس کثیرالوجود است گل آں بسیار سرخ و مایل به بنفشی و نیکو منظر و بوئے چنداں ندارد و طعم آں اندک شیرین و اهل فارس که مانوس بشراب خواری اند تنقل ازاں می نمایند و مزه شراب ازنقل آں می دانند اعتقادایشان آنست که تفریح آورد و حلق وآواز راصاف می‌گردانند وچوب آں نرم وسبک وثمرے ندارد مگرتخمے که ازاں مثل آں روید گرم مایل باعتدال است وجوشانیده گل آں قی آورد وبدستور طبیخ ریشه هاے بیخ آں مقی قوی است وزناں آں رابرابر و می‌مالند موئے می‌رویاند وتخم آں درادویه عین قایم مقام تشمیزج است که آں رادر هندی چاکسوگویند وگل ارغوان را بعضے مردم ازایران طلبیده دریں جاکاشته اند و قسمے دیگر گلیست که آں را ارغوان می‌نامند گلش دورنگ می‌شودیکے عباسی کمر نگ و دیگرے درختش شاخ‌درشاخ از زمیں می‌روید وبعدازاں تنه هم پیدامی کند ودرطول تادو سه قامت هم‌می‌شود و گلش خوشه خوشه می‌باشد وگلبرگش بسیار نرم ونازک می‌شود درایام بهار بهارش فراواں می‌شود

گل آفتاب پرست ۔ وآں‌را درفارسی اذریون بمعنی آتش کوه نیزنامند وعرب آں‌را حنوه خوانند وشعراے عرب آں‌رامی ستایندودر هندی سورج مکهی می‌نامند درختش دربلندی تایک قامت انسان کسرے کم‌وزیاد ازاں

نام زیور است که مردم سایر ملک هندوستان آں را در گوش می پوشنند بسبب مشابہت این گل باجھمکہ مسمی بہ جھمکہ کردند درختش از قسم شجر و بیارہ است

خطمی ۔ بفتح خائے معجمہ و سکون طائے مہملہ و کسر میم و یا و بکسرخا نیز آمدہ نباتیست معروف و آں را از انواع خبازی شمردہ اند گل آں سرخ و سفید و بالوان دیگر هم بنظر آمدہ و نوع ارغوانی کبود آں رابہ هندی خیرو نامند خواصش در کتب طبیہ بہ تفصیل مذکور است و صمغ خطمی کہ در تابستان از درخت آں میگیرند زرد و سرخ رنگ می باشد جهت تسکین عطش و حبس بطن مجرب دانستہ اند

خبازی ۔ بضم اول وفتح بائے موحدہ مشددہ و الف وکسرزائے معجمہ و یائے مثناۃ تحتانی بفارسی نان کلاغ وخیرو و بشیرازی خطمی کوچک نامند ملانفیس آں را سہ نوع میداند یکے بستانی کہ بملوخیا و ملوکیہ مسموم است و دیگر بری است وآں دونوع است یکے عظیم وآں مخصوص باسم خطمی است دویم صغیر و آں را خبازی نامند برگ خبازی مستدیرو بیمزہ و پشتش اندک خشن و گل آں کوچک وسرخ مایل بہ بنفشی و تخم آں مدور اند ک پہن ودر وسط آں اند ک تقعیری وتخمش سفید و بعضے مائل بسیاهی و نبات آں کوچکتر ازخطمی اکثر در بہار می روید طبیعت آں در اول سرد وتر وخبازی بستانی را برگ دراز و گل زرد و کوچک ترازگل خیار ضماد برگ خائیدہ آں تحلیل اورام و تسکین درد گزیدن عقرب می‌ماند و باقی خواص آں

آں سیاہ رنگ و مزغب بعد شگفتن زرد نارنجی میگردد و در هنگام بهارش درخت او همه برگهامی‌ریزد سوائے گل نارنجی و ناری هیچ برگے به نظر نمی آید بهارش دیدنیست توگوئی که تمام صحرا را آتش زده اند و از هر طرف زبانها و شعله هائے آتشین سر بر کشیده چشم از دیدنش خیرگی پیدامی کند طبیعت برگ آں گرم و تر و گل آں سرد و خشک مشتهی طعام و مبهی و بجهت تحلیل مادمیل و بثور و ریاح شکم و ریاح غلیظه محتبسه در بطن و قولنج و بجهت ذرب وخلفه و دیدان و بواسیر مفید چون قدرے گل پلاس را درآب کثیر بجوشانند و نطول نمایند برائے درد گرده و مثانه وادرار بول مفید و مجربست و نیز تکمید از جوشانیدهٔ او بدون جوشانیدن برتا به وغیره اند کے او را گرم کرده باشند برائے درد بسیار مفید و گل جوشانیدهٔ او را بر خصیه بندند جهت تسکین الم او مجرب و رفع ورم نیز گرداند وا سترخا را نیز مفید آید و نطول از آب او درین باب نیز مجرب و در جبر کسر عظام قائم مقام مومیائی است و قابض شکم و دافع فساد صفرا و خون و بلغم و مدربول و نیز گل پلاس جهت مرض فتق که اکثر مردمان مدراس به بلائے آں گرفتار است بکارمی آید و ترکیب استعمالش این است که یک فلوس ازاں گل خرید کرده تخمینا بقدر چهار توله خواهد شد دردیک مسی انداخته بالائے دیگداں نهاده خوب بجوشانند وقتے که خوب بجوش آیدآں وقت از آتش فرود آورده در پارچه مضبوط اندا خته رس برآورده بر جائے آماس و درد که باشد علی‌الخصوص برخایه خود نرم نرم تف بدهد انشاءالله خوب خواهد شد و گل سفید آں مقوی باه و ضماد

می شود وبعضے آں را از جسم اقحوان می‌شمارند واین سخن اصلی‌ندارد و برگ آں شبیه به برگ جرجیر بانذک زغبی گویابرآں غبارے نشست ونرم بےشر فه و گلهائے آں زرد طلائی وبزرگ وپهن ومدور ودرخشنده ودروسط گلهائے آں برگهائے ریزه سیاه مایل‌بسرخی وتند بوئے وخوش منظر وهمیشه روبآفتاب دارد وباحرکت آفتاب حرکت کند وبشب پژمرده میگردد امااین معنی کلیه بمشاهده نرسیده واین‌گل بدوقسم می‌شود بری‌وبستانی وبوئے بری قوی ترازبستانی است طبیعت آں‌گرم وخشک دراول سیوم وبعضے دردویم گفته وگلشن درگرمی زیاده ترازسایراجزا محلل‌وجالی و باقوت تریاقیه مفتح سدددماغی وکبدی ومنقی دماغ وجهت امراالصبیان وامراض بارده دماغی واعصاب ودرددنداں وتقویت معده وجگرو وجع‌فواداوتقویت باه وآوردن نعوظ وجهت بواسیر وجراحت ریاح ویرقان واستسقاء وادرار بول وحیض و فضلات و اسقاط جنین و تفتیت حصاة و رفع قولنج و دفع سموم نافع

پلاس – بفتح بائے فارسی و لام و الف و سین مهمله لغت هندی است و آں را ڈهاک و ٹیسو نیز نامند و حکیم شریف خاں رحمته الله علیه در شریفی نوشته که ٹیسو گل پلاس رامی نامند درختیست هندی در صحرائے کرناٹک کثیرالوجود است و غیر از هندوستاں در جاهائے دیگر پیدانمی شود و مستعمل گل و صمغ آنست دو صنف می‌باشد یکےبزرگ و دیگر کوچک درخت بزرگ آں برا بر درخت خیار سبز و کوچک آں بمقداریک و نیم قامت انساں و بے ساق و برگ هردو شبیه باهم اند و مانند برگ جوز و سر برگ آں مدور مائل بسوبی طلا و بهخش باریک و عرضش بقدر چهار گره و غنچه گل

باروغن گل و آب سرد جهت اسهال مزمن مفید واکثارش مضر مثا نه مصلحش کندر مقدار شربت تادو در هم بدلش بستان افروز

بستان افروز - بضم با و سکون سین مهمله و فتح تائے مثنات فوقانیه و الف و نون و فتح همزه و سکون فا و ضم رائے مهمله و سکون واوو زائے معجمه لغت فارسی است و بعربی حبق بستان و زینة الریا حین و داح نیز گویند جهت آنکه بسیار خوش منظر است و هرگیاه خوش منظر راعرب داح می گویند وبفارسی تاج خروس و گل حلوا و گل یوسف و به هندی نوع صغیر آں راگل کوکنی و کبیر آں راجتادهاری نامند و آں غیر حماحم است که حبق نبطی است چه حماحم برگ آں عریض تر وبالوان و ساق آں سرخ و نبات آں قوی تر و بزرگتر و کمرگل میباشد و بستان افروز برگ آں سبز و ریزه و گل آں سرخ مایل به بنفشی و بے را یحه و تخم آں ریزه و سیاه و براق و در کرناٹک سه رنگ بملاحظه آمده یکے سرخ و دویم زرد و سویم سفید اماسرخ‌یکے در خت او خورد می‌شود گلش نازک و نرم همچو مخمل و برگ سبز دارد اماکناره اش سرخ و باقی اقسام ایں قدر نرمی و خوبی ندا رد امابشوخی رنگ گلها بستان افروز است و تخم همه اقسامش سیاه و براق طبیعت مجموع آں سردو خشک قابض ورادع آشامیدن آب معصوران بقدریک او قیه و بدستور آب مطبوخ آں باجلاب جهت رفع حرارت معده و جگر و سده سپرز نافع

خیار شنبر بکسر خاوفتح یاء مثناة تحتانیه و الف و رائے مهمله و فتح شین معجمه و سکون نون و فتح بائے موحده و سکون رائے مهمله معرب از خیار چنبر فارسی است

مطبوخ آں محلل او رام و نزول آب در کیس و برعانہ جہت دفع احتباس بول و حیض و تحلیل ورم مثانہ و رحم و ثمر آں گرم و تر و دافع امراض گردہ و مثانہ و بواسیر و کرم شکم و فساد سودا و بلغم و حکیم شریف خاں پلاس پاپڑہ را ثمر او دانند و صاحب مخزن‌الادویہ پلاس پاپڑہ را ثمر درخت ہندی دیگر میدانند بہمہ حال پوست آں زرد ومغز آں سفید مایل بزردی و باندک لعابیت بے طعم و بعد خشک شدن پہن اندک عریض ی شود و چہار رنگ می دارد سرخ و کبود وزرد و سفید ہمہ در خواص برابر اند و قطور آں باملح اند رانی و پوست ہلیلہ بالسویہ در گلاب خیسانیدہ جہت رفع بیاض عین مجرب

حماحم ـ حماحم بفتح حائے مہملہ و میم و الف و کسر حاے مہملہ ثانی و سکون میم حبق بستا نیست در شام حبق نبطی و بعربی دیسم و بہ فارسی بعضے بستان افروز دانند و بعضے غیر آں دانستہ و بہندی کلغہ نامند نباتے است برگ آں شبیرہ بہ برگ بستان افروز و ازاں بزرگتر و مختلف‌الوان و خوش منظر و در باغہا بابستان افروز میکارند و مشہور بلالۂ خطائی است و در تبریز بگل عاشقاں و در کرناٹک سہ صنف می‌شود یکے برگ و شاخ و گل و نباتش ہمہ سرخ رنگ می‌باشد و دیگر از بیخ تاسر در ختش سفید رنگ ہمچو شمع کافور و برگش سبز و قسم دیگر میبا شد کہ گل سرخ وشاخ و تنہ آں سرخی مایل برگ آں سبز اماکنارہ و پشتش مایل بسرخی در آخر اول سرد و خشک باقوت محللہ ورادعہ و رافع سدہ دماغ و زکام حادث از بلغم و ضماد برگ آں جہت سوختگی آتش نافع و جہت رفع حرارت معدہ و جگر مفید و تخم آں مقوی دل و برشتہ آں

و شکر و گلاب بقدر مناسب بدهند جهت عسر ولادت و اخراج مشیمه بسیار مجرب و پوست مسحوق آں همی حکم دارد و ضماد آں رافع قوبا -

گل نارنج چینی - وهم اورا نارنج ولایتی گویند اکثر در با غات بلدهٔ مدراس درخت او موجود است شجرش زیاده از قامت انسان و گلش سفید در هر گل پنج برگ دارد و درمیانش ده دوازده تار همچو زر دارد و بسیار خوشبو می باشد و اندک مشابه بوئے گل نارنج متعارف ایں ملک یکرنگ میشود در ایام بهار چنداں غنچه و گل بار آرد که بر گهائے درختش در غنچه و گل پنهاں می شود و تا دور بویش میدود و بهارش، در شب مهتاب افزوں تر از روز میباشد و ثمرش بقدر ثمر خرد نیم میباشد و بعد پختن سرخ و برگش سبز مثل برگ حنا اما گنده و ضخیم ازاں -

پانگرا - بفتح بائے فارسی و الف و نون ساکن و کاف عجمی و رائے مهمله مفتوحین و الف در آخر درختیست معروف و مشهور و از چوب او تختهٔ برند و نیام شمشیر وغیره و صنادیق ملبوسی طیار می سازند چوبش نهایت سبک می باشد و کم قوت با ندک زور شکسته و پاره پاره میشود دو قسم میشود سرخ گل و سفید گل درختش در بلندی مشابه بدرخت پارس پیپل و اندک خرد تر ازاں برگش مانند برگ سیم بر سطحش غبارے نشسته -

گنیر - بفتح کاف و کسر نون و یائے تحتانی مجهول و سکون رائے مهمله و نیز رائے مهمله بعد از کاف می افزایند و کرنیر گویند دو قسم بود باعتبار رنگ سفید اورا کربیر گویند بعوض

و بهندی املتاس و کر مالہ و کروالہ و سیال لاٹھی نامند در ختش عظیم
وا طرافش تنند و چوب آں خالدار و گل آں زرد شبیہ بگل یاسمین اماگل
یاسمین یک یک و جدا جدا میشود و گل خیار شنبر خوشہ خوشہ می باشد
و در هرخوشہ صد تہ گل بلکہ زیادہ ازاں پیدا میشود و هرخوشہ اش
بقدر یک دست طولانی دارد بلکہ زیادہ در موسم بہار هر درخت چند یں
صد خوشۂ بارمی آرد کہ تمام صحرا و کوهستان همچو بسنتی پوشان ملک
هندوستان بنظر میدر آید و مردم را تماشائے بہارش از جا می رباید
و ثمرش دراز بقدر یک ذرع میباشد بسطبری ابہامی بل زیادہ ازاں
و درجوف آں پردہ هائے خشبی و براں رطوبت سیاہ چسپیدہ و منجمد
گشتہ کہ آں را عسل خیار شنبر میگویند و پردہ هائے خشبی اورا فلوس
خیار شنبر میدامند و عسلش شیریں طعم و بد مزہ و بدبو است و بہترین
آں سیاہ براق و پوست باریک بالیدہ و رسیدہ وشیریں عسل وکم بوئے
آنست اگر خواهند عسل ازخیار شنبر بگیرند باید کہ ثمرش را بآتش
گرم کردہ محاشکستہ عسل آں را ازاں جدا نمایند و باروغن بادام چرب
کردہ استعمال سازند بہ هر نوع کہ خواهند طبیعتش در اول گرم وترملین
سینہ و طبع و مسکن حدت خون و منقی عصب و محلل اورام حارۂ دهان
و حلق و احشا وغیرها مسہل برفق بیغایلہ حتی زنان حاملہ و اطفال
را مناسب و بادویہ مناسبہ هرخلطی مسہل آں و مضر معدہ مغثی
و گل آں نیز ملین طبع چوں بجوشانند و باروغن بادام و غیرہ بخورند
و مربائے گل آں همچو گلقند ترتیب میدهند نیز ملین است و بدستور
برگ نورستہ آں و پوست سیاہ آں را بقدر چہارتولہ بجو شانند و با زعفران

ازانجمله **اگن** است که ناله هاۓ جانکاه می نماید و صداۓ روح اسا می بر آورد آوازش بلند و شیرین است دو سه صداۓ خاصه خود میگوید صداۓ تمام مرغان را در شب و روز نوبت بنوبت میگوید یکقدم از بلبل هزار داستان افزون است در جثه بقدر کنجشک خانگی می باشد بلکه حقیر و ضعیف تر ازان اکثر در کنارہ تالابها و تالابچه ها و غدیر ها و کنار نهر ها مسکن دارد و در صحراۓ اطراف نیلور و کند کون و نواح قصبه او دگیر خصوصاقریب رحمت آباد بملاحظه را قم در آمده که اگن و چرندهول وغیره جانب آسمان پرواز می نمایند و خوشنوائیها می کنند که دیدنش افسرده مزاجان را دلگری و آشفته خاطران را بیخودی بخشد واز سماع نواۓ دلربائی این مرغان دل هرگز میل نمی کند که ازآن مقام بیشتر قدم گزارد وازین لذت و تماشا بازماند و فرق درمیان اگن و چرندهول آن بود که برسر چرندهول پرهاۓ دراز میباشد و در سراگن نمی باشد و غذایش ملخ و کرم واز حبوبات راله

چرندهول بفتح جیم فارسی و راۓ مهمله و نون ساکن این مرغ از نامداران مرغان خوشنوا و خوش صدا است همچواگن در روز و شب تمام صداۓ مرغان خوش صدا وغیره میگوید اما آوازش از اگن پست واقع شد در رنگ و جثه اندک فرق از اگن دارد و غذایش ملخ و کرم واز حبوبات راله و برسر چرندهول پرهاۓ دراز مثل هد هد میباشد در زبان‌هندی پوپی می نامند

شون بائے موحدہ و سرخش را رکت بهت درختش بقدرقد آدم و کم و زیادہ ازو شاخهائے بسیار دارد و از تنہ آں میروید برگش بہ درازی برگ بانس و از و کم تر و سبز و رگهائے باریک در و نمایاں و گلش نیز پهکری و هزارا می باشد در پهکری گلبرگ پنج شش میباشد و در هزارا برگ مضاعف میباشد گرم و سبک و مضعف نور چشم و دافع جوشیدگیهائے بدن و جذام و دمامیل و بثور و کرم شکم و جرب و از سمیات است و نگهداشتن گل آں را در خانہ اهل هند باعث جنگ دراں خانہ می دانند و پوست گنیر در اطلیہ و اضمدہ ضعف باہ استعمال نمودہ شود و گویند کہ اسم دفلی است -

گنیر ولایتی - درختے است بعینہ همچو درخت گنیر اما برگش بقدر هشت انگشت دراز و کم عرض باشد یعنی عرض او بقدر عرض برگ تمرهندی کہ آں را املی گویند میباشد و رنگ گلش زرد بانکہ زردی از تمام شاخ و برگش پیداست و ثمرش بقدر کنار خرد سبز رنگ هر گاہ کہ پختہ شود مایل بزردی گردد و برو چهار خط می باشد -

باب - دوم

در ذکر اقسام طیور و مرغاں کہ در ملک پایاں گهاٹ و بالا گهاٹ پیدا می شوند هر چند حصر ایں جنس مرغاں از مقدور بشری زاید است لا جرم بعضے از مرغاں آنچیکہ راقم دیدہ و از ثقات ایں ملک کیفیت آں شنیدہ ترجمہ احوال آنها بنوک قلم دادہ آید مرغاں خوش نوا و خوش الحان کہ دریں سرزمین پیدا می شوند

لال بفتح لام و الف و لام ساکنه مرغیست بسیار صغیر و نازک و خوش رنگ خوشنوا رنگ تمام بدنش اکثر سرخ و بالائے آں نقاط سفید مدور دارد و رنگهائے هر دو بال و دمش سیاه و منقارش سرخ و نازک و رنگ ماده اش خاکستری زیردم چند پر سرخ دارد اما منقارش نیز همچو نر سرخ آں را در زبان مدراس منیا بضم میم و نون ساکن و یائے مثناة تحتانی مفتوح و بعد ازاں الف و نون ساکن میخوانند و نیز چند پر سرخ و سبز بالائے کمر که منبت پر هائے دم است میدارد این مرغ بسیار لطیف و نهایت نازک است و رنگ بعضے زردی دارد و بعضے سرخ سیاه مائل و سفید یکرنگ یا سیاه یکرنگ بسیار نا در است و لال سفید بمشاهده راقم رسیده و در حالت گریز همچو ماده خود رنگ میگیرد و بعضےپر سفید و بعضے سرخ برنگ چیتامی شود و این مرغاں با هم جنگ کنند اما تا ماده درمیان نباشد جنگ نمی کنند و ایام مستی ایشاں آخر بر شگال و تمام موسم سرما است چوں لال در فارسی و در هندی و دکهنی بمعنی سرخ است و هم بمعنی لعل که جو هر یست کانی که در بدخشاں بهم رسد و رنگ او سرخ است لال را ازین سبب لال میخو انند و بعضے آں را سرخ و سر خه می نا مند

عندلیب بفتح عین مهمله و نون ساکن و دال مهمله مفتوح و لام مکسور و یائے تحتانی ساکنه و بائے موحده در آخر در فارسی آں را هزار داستاں و هزار دستاں و بلبل خوانند از مرغاں خوشنوا و خوش الحان است و از خوشنوائی در عالم معروف و از عشق گل در همه مردم رنگین خیال موصوف درین ملک بلبل هزار داستاں که صفتش ظاهر کرده آید پیدا نمی شود و آنچیکه درین ملک بلبل صدا شده بچندین رنگ دیده

بهارت بفتح با و ها و الف و رائے مہملہ مفتوح و تائے مثناۃ فوقانی ساکنہ جا نوریست معروف در کنار تالا بہا ولب جویہا مسکن دارد آوازش خوش و صدایش دلچسپ و مرغوب است غیراز نوائے خاصہ خود نمی گوید و درجثہ و رنگ شبیہ و قریب بچرندھول و اکن است

دیر بفتح دال مہملہ و یائے مشددہ تحتانی و رائے مہملہ ساکن از مرغان خوشنوائی بلند آواز است یکے کلاں میباشد کہ آں را دیر آچہی نمیگویند گردن و سرش اندک کشیدہ و سینہ فراخ و قدرے بر آمدہ و دیگر خرد در جثہ بقدر صعوہ کہ آں را مولا گویند

پدہ بکسر بائے فارسی و دال مہملہ مشددہ مفتوحہ و ہائے ساکنہ جانوریست معروف دو قسم می شود یکے کلاں و دیگرے خورد رنگ ہر دو واحد اما فرق این است کہ پر ہائے زیردم پدہ کلاں سرخ رنگ می باشد و پر ہائے زیردم پدہ خورد سفید رنگ صدائے ہر دو پدہ بلند است و در خوشنوائی و نیکو صدائی پدہ خورد بمراتب بہتری دارد واز مرغان معروف و مشہور است

ھدے بکسر اول و ثانی مشدد از جنس مرغان خوش رنگ و خوش بو است درصحرا و بوستان ہمہ جاموجود بود درجثہ از لعل قدرے کم میشود ودرو چندین انواع میباشد تمام انواع او نازک و خوشنوا میباشند لیکن مرغے کہ رنگین تردرین جنس بود بسیار نادر و لطیف و خوش آواز است

پپیلک ـ بکسر بائے فارسی و یائے ساکن تحتانی و لام مفتوح و کاف عربی ساکنہ در آخر جانوریست معروف زرد رنگ و بر روئے و بر بازو خطوط سیاہ و اندکے سبز رنگ دارد دوقسم می شود خورد و کلاں خوردش خوش آواز و خوش الحان است در ایام مستی نوا ہائے خوش و دلفریب میکند تامدت چہار ماہ صدا می نماید و در ہنگام گریز صدا نمی سازد چوں رنگ اکثر بدنش زرد است مسمی بہ پپیلک شدہ چہ در ہندی و دکھنی شی زرد رنگ را پیلا گویند و بعضے روایت کنند کہ موسمی است در موسم دریں ملک می آیند

ابلقا ـ بفتح ہمزہ و بائے ساکنہ و لام و قاف ہردو مفتوح و باالف و بجائے الف ہاآوردہ ابلقہ ہم میگویند مرغیست رنگین پر و بال و خوش نوا در اطراف رود کشنا اکثر آشیانہ بندد و بچہ ہا میدہد رنگ شکمش سفید و ہردو بازو سیاہ و بر چہرہ سوکہ سیاہ و سفید دارد و سوکہ عبارت از خطوط دنبالہ دار چشم است خواہ در گوشہ چشم باشد و یاغیر آں و منقار و پا یہائش زردرنگ مایل باندک سرخی ـ

بہیم راج ـ مرغیست سیاہ رنگ بقدر یک دست دراز میباشد دو شہ پردردم دارد آں ہم بقدر یک بدست درخوشنوائی معروفست

کولسا ـ بضم کاف و واو بعد ازاں و لام ساکن ہردو و سین مہملہ مفتوح باالف زدہ و آں را بہجنکہ نیز نامند بضم بائے موحدہ و ہائے زدہ و فتح جیم و نون ساکن و کاف عجمی و الف درآخر مرغیست سیاہ رنگ دمش دوشاخہ بر زاغ وزغن و تمام مرغان غالب است و ہر

شده یکے سیاه رنگ جعد دار که زیر دم چندین سرخ رنگ دارد اگر اورا صید کنند و نگهدارند خوب می گوید و خوش الحان می نماید و اطفال اہل بلبل را گرفته و تربیت کرده باهم می جنگا نند قسم دوم به همین طور سیاه رنگ می شود و اما بالائے جعد چند پر دراز مثل هدهد برخاسته دارد و زیر دمش نیز پرهائے سرخ میباشد اما اندک جسیم و طویل ازیں بلبل میشود در هردوجانب کله اش پرهائے سرخ و هم زیر حلقوم پرهائے سفید میباشد قسم سوم بلبل سفید رنگ است که سرش سیاه باشد قسم چهارم بلبلیست که درشکل و شباهت بعینه همچو بلبل سفید رنگ سیاه سر باشد لیکن دردمش دو پر دراز بقدر یک دست کسری کم وز یاده دارد و قسم پنجم بلبلے باشد که رنگ تمام بدنش همچو پارچه که از گل ارمنی رنگ داده باشند می ماند درجثه و شباهت مثل دیگر بلبل است امادر دمش دوپر دراز بقدر یک دست دارد لیکن دوشاخه بلبل شیرازی و قندهاری ازمشاهیر بلبلان و لایت است و درخوش الحانی سر آمد مرغان روزگار اما بملا حظه راقم هیچ گاه نرسیده

کویل ـ بضم کاف وسکون و او و فتح یائے مثنات تحتانی و سکون لام جانوریست خوش آواز و در موسم برشگال و وقت گل کردن انبه بشورش می آید و نالهائے عاشقانه می نماید بقدر زاغ کو چک میشود بلکه کمتر ازاں نر و ماده می باشد رنگ ماده سیاه و چشمش سرخ مایل بزردی و نرش سفید رنگ منقط بنقطهائے سیاه و عادت ماده اش آنست که درآشیانه زاغ بیضه می دهد و زاغ آں را پرورش می نماید هرگاه که کلاں شود طاقت پرواز پیدا کند از خود دورسازد از ثقات شنیده شده که بچه هائے کویل را اکثر درآشیانه زاغ می یافتند و آشیانه کویل را کمرکسے دیده باشد

از همه آفات بود مثل نوک برگ در خت نارجیل و تار و خرما ویا بر شاخسار دیگر در ختان که زیرش چاه و کوے بوده باشد که مردم را دراں جابد شواری گذر افتد بد ستور حیوانات .دیگر بهمه حال سر آشیاں آنقدر از لیف درخت خرما و نارجیل و تار و غیره مستحکم می‌نماید که از باد تند و صدمات او اصلا ضرر بد و متصور نیست و هرگز آشیا نه از پیوند نگسلد بدستور از صدمه بارش اورا آسیبے نرسد الحاصل باد و باراں اورا آسیب نمی رساند و ایں مرغاں جفت جفت میباشد و هرجفت دو آشیاں می بند دیکے برائے بیضه دا دن و بچه بر آوردن و دیگر برائے اقامت خویش اماآشیانے که برائے بچه کشی درست می‌سازد دراز کردن بقدر یکوجب و زیاده ازاں و جاے در آمد و بر آمد آشیاں همیں میباشد در نهایت آں همچو دیواری ز لیف هائے خرما و نارجیل ترتیب دا ده و نشیبی و کوے اندرونش و ضع کرده دراں بیضه نهد و بچه هامی پر ورد تاآنکه بچه هاپروبال بر آورند و پر واز نمایند و آشیا نه دیگر قریبش تیارمی سازد بالایش سایه دار واز هردوسو سرش از و کشاده دا رد در هنگام بچه دادن و بیضه نهادن نراگر در آشیاں رود ماده دراں می‌نشیند و اگر ماده در آشیاں بوده باشد نر دراں می‌نشیند و مردمان ایں‌ملک ایں قسم آشیانه او را گهوا ره نام نهاده در هنگام گریز فقط بر آشیا نه دو رخه اکتفا نماید پوشیده مباد که ایں نوع مرغاں بغایت زیرک اند هر چه تعلیم کنند یاد میگیرند چناچه بمشاهده رسیده که سپاری و بیڑه پان را قطعه و نوبت بنوبت از دست کسے و یاازجائے که نهاده باشند گرفته می‌آورد و در دهاں‌صاحب خودمی نهد تا بخورد و حلقه انگشتری را اگر در چاه انداز ند بسرعت پرواز کرده در منقار گرفته می‌آورد و بصاحب خود

مرغ رامی زندومی راند خواه مرغ بزرگ باشد خواه خورد از هنگام سحر آغاز خوشنوائی می نماید و نالهائے دلربا و صدا هائے پرسوز میسا زد و مردم اورا کوتوال مرغان قرار داه اند دریں ملک آشیاں می نهد و بچه بر آورد -

هریوه - بفتح ها و کسر رائے مهمله و بعد ازاں یائے تحتانی ساکنه و واو مفتوح و هائے زده مرغیست خوشنوا وخوبصورت سبزی در رنگش غالب پر هائے زیر شکمش سرخ است و سوکهائے سیاه زیر و بالائے چشم دارد و هریوه سه قسم می شود یکے بقدر فاخته کلاں و ایں خوشنوا نیست و دیگر هریوه که آں را هر یال میگو یند آں هم آواز خوش چنداں ندارد قسم سوم بقدر بلبل میشود امادمش کوتاه بود بسیار خشنواست هرچند ایں قسم مرغ در هرجا موجود است امادر تعلقه تنجاور بکثرت است

بیا - بفتح بائے موحده و یائے مثنات تحتانی مشدده مفتوح در آخر الف ساکن نام مرغیست زیرک و خشنوا بقدر کنجشک میباشد دو قسم میشود یکے رای بیا و دیگرے تیلی بیا امارای بیا چنداں فرق از کنجشک ماده ندارد الاآنکه اندک زردی در پرهائے او زیاده میباشد بدستور ماده تیلی‌بیا بخلاف نرتیلی بیا که سینه و سرش تاگردن یکساں زرد رنگ و منقارش اکثر سیاه و سفید میباشد ودر پرهائے پشت سیاهی غالب بود و گردا گرد چشم نیز سیاهی باشد در درست بستن آشیانه ضرب‌المثل است او آنچناں آشیانه خود رادر جائے بلندی بندد که دست اذیت جنس انساں و دیگر حیوانات ازاں کوتاه باشد و محفوظ و مصؤن

چرز ـ جانور یست کلاں کہ درجثہ برابر ماکیان کلاں میباشد رنگش صندلی مائل بہ تیرگی منقارش مثل منقار زاغ رنگش خاکی دریں جابچہ کشی نمی شود درموسم اخیر برسات واردمی گردد و قسم دیگر ازیں خرد تربمقدار چوزہ مرغ چہارماہہ رنگش کبودی مایل بسیاهی کولسہ بہجنکہ می‌نامند بمقدار بلبل می‌باشد دم او ذوالفقار دارد رنگش مثل زاغ بچہ کشی دریں نواح بسیار است

بلبل ـ جانوریست سہ قسم است یکے معروف و مشهور کہ دریں ملک بچہ کشی او بسیار است و دیگر بلبل سوگہ دار ازیں بلبل خرد می شود رنگ سینہ سفید میباشد موسم وارد شدن او همراہ تلیر است دیگر بلبل سلطانی کہ ازیں بلبل کلان میباشد و دم او دراز و سفید ترمیشوداز دور چنیں معلوم می‌شود کہ شقہ پارچہ سفید جنبا نیدہ است

دهن چری ـ جانور یست بمقدار زاغ کلاں رنگش صندلی مایل بسفیدی منقار او مثل زاغ بالائے منقارش یک شاخ برآمدہ است کہ از دور چناں معلوم میشود کہ دومنقار دارد بچہ کشی او دریں ملک بسیار است

چهیکہ ـ جانور یست بمقدار غوغائے رنگ او زرد مائل بسفیدی سرش بسیار کلاں می باشد بمجرد غروب آفتاب از جائے خود درتلاش آب و دانہ بیروں می‌آید

شاما ـ از جنس مرغاں خوش‌آواز خوش‌نوا است بقدر صعوہ کہ درهندی ممولا گویند میشود پرهائے پشت‌تمام سیاہ دارد و رنگ

می دهد و از انسان چندان مالوف می‌شود اگر بگزارند بمرغان هرجنس خود آمیخته باز نزد مربی خود می آید و از آشیان و هم جنسان یادنمی کند بهرصورت از مرغان باوفا است آشنائے راقم این سطور که کهرک راٹھے نام داشت وا زقوم کایته بود نقل کرد و قتیکه خود از هندوستان بهمراه قافله برآمده در مقامے ازملک دکهن فرود آمد ودران مقام این مرغان آشیانه داشتند ناگاه مارے خرد باراده خوردن بچهائے این مرغان بهزار محنت و مشقت خودرا در آشیانه یکے ازینها رسانید وا ندرون آشیانه خزید وقتیکه اینها مار را دیدند شورها نمودند نظر بعضے از مردم قافله از سبب شورش و فغان این مرغان بطرف آشیانه این مرغان بود و آمدن مار باراده خوردن بچهائے این مرغان دیدند تا آنکه مار در آشیانه خزید هراک ازمرغان تارے از لیفهائے خرما در دهن گرفته منفذ در آمد و برآمد آشیانه راچنان مستحکم بافتند که ماردیگر باربیرون نتوانست آمد و بعد ازان هرمرغ برنوک برگ درخت نارجیل سرآشیانه دران جامستحکم کرده بودند آمده یک یک تارلیف را ازانجا کشیدند در فرصت اندکے آن آشیانه ازان جاجدا شده بزیر افتاده مردم بنوا لهوس بطمع گرفتن بچه بیاد و یدند کسانیکه ازین معنی خبر داشته بودند منع کرده مار راکشتند و صورت واقعه از دیگر مردم قافله ظاهرکردند و تیلی بیادرین نوع مرغان خوشنوا و خوش صدا می شود و صفات و کمالات او بیش از بیش است و برزبان مردم مذکور حاجت تحریر ندارد

تلیر ـ جانور یست بمقدار په پیه رنگش سیاه و نیز ابلق هم می شود درموسم اخیر برشگال می آیند بچه اینها درین ملک کسے ندیده است می‌گویند که ازکاشمیر می‌آیند تاموسم شروع تابستان درین نواح می‌باشند باز میر وند

پیدا می سازد و خاربر زبان او پیدا می شود وما هران اگرعلاجش کنند به می گردد و این مرغان شب بر درختے بیتوتت میسازند هنگام طلوع سپیده صبح همه ها چهچها می نمایند و صدائے خوش بلند سازند که از شنیدنش تا ثیر عظیم در دلهائے سا معان میشود اما

پپوےمینا بفتح بائے فارسی اول و ضم بائے فارسی ثانی و وا و ساکن و کسر همزه و یائے تحتانی ساکن در آخر مرغیست خوشنوا و خوش صدا منقار و پایش زرد و رنگ سینه زرد اندک مایل بسرخی و پر هائے زیر شکمش سفید و بر سرش پر هائے سیاه تو گوئی که زرد روغن چرب کرده اند و در این ملک کثیر الو جود است اگر تربیت کنند بسیار خوشنوائی میسازد

ببغا بدو بائےموحده مفتوح اول مخففه و ثانی مثقله و فتح غین معجمه و الف اسم طائریست هندی که آن را در فارسی طوطی و به هندی طوطا نا مند بچند نوع میشود سه ازاں بزرگ و دو کوچک و یکے از قسم طوطیان کلاں که سرخ منقار و پر هائے بناگوش و زیر حلق نیز سرخ دارد و رنگ سایر بدنش سبز و طوقی سیاه در گردن داردو بسیار خوش منظر و زود از تعلیم سخن گوید آن را مردم بنگاله بدنا نامند و دیگر نیز منقار سرخ و پر هائے بناگوش برنگ گل کا سنی و تمام پر هائے بدنش سبز یکرنگ و دنبالش زرد پسته رنگ و طوق سیاه در گردن دارد و دراز تر از همه طوطیان هندی میباشد و قسمے دیگر را منقار وسر سیاه و از قسم اول حقیرتر و از جنس طوطی کوچک هست که آن را فریدی نامند درین صنف دو نوع میباشد یکے کله

پر هائے سینه زرد مایل بسفیدی منقارش همچو منقار بلبل سیاه رنگ هردو پایش زرد سبزی مائل دنباله چشمش مائل بسرخی درجثه بمقدار پهپوی مینا درطول بقدریک شبر صدائے همه مرغاں گوید الحانش دلکش و آوازش دلچسپ و خوش از مرغان نامدار خوش نوا است گویند که دریں ملک پیدا نمیشود از کوهستان بٹول بضمبائے موحده و تائے مثنات فوقانی هندی و وا و مفتوح و لام ساکن در آخر جائے است در هندوستان می‌آرند و می‌فر و شند گران قیمت می‌شود دربلده حیدرآباد و غیره تایکصد روپیه و زیاده ازاں قیمت یابد

مینا ـ بفتح میم و یائے مثنات تحتانی ساکنه و نون مفتوح بالف زده شارک راگویند و او دوقسم میشود یکےرا نام کالی مینا و دیگر به پهپوی مینا درکالی مینا اصناف است و آنچیکه دریں ملک کثیر الوجود است مینا ئیست که رنگ تمام بدنش سیاه و نوک پرهائے دمش سفید و درهردو بال او دو دو سه سه پرخرد ترک سفید میباشد و منقار و هردو پا یش زرد رنگ سفیدی مایل و گردا گرد هر دوچشم همچو شحم چیزے دارد اما زرد رنگ میباشد و دیگر مینا ئیست سخت سیاه رنگ درشکل و شباهت مثل مینائے مذکور لیکن یک خطی از شحم زرد هلال آسا زیر چشم بتفاوت یک انگشت دارد و این‌را مینائے بنگالی میگویند اما دُر ملیبار پیدا می‌شود هردو مینا شیریں مقال خوش گفتار هرچه آموزند یا دمیگرد و صاف میگوید صدائے مرغاں‌را جدا جدا صاف برزبان میراند و اکثر آزار صرع

شیرین گفتاری نماید و آواز مرغان یادگر فتہ خود می گوید اما بسیار خوش شکل و خوبصورت میباشد درین ملک پیدا نمی شود از ملائی کوستہ می آورند در ینجا از بیست روپیہ تاسی و پنج روپیہ قیمت می یابد و تا در است کہ زیادہ ازین قیمت داشتہ باشد و درین ملک پیدا نمی شود

هیرامن قسمے از طوطا است کہ از ملائی کوستہ آورند خوب زبر دست و کلاں جثہ باشد و منقار زرد دارد و زیر گلو همچو تعویذ خطے نیلگوں رنگ دارد و بزر گتر در جثہ از طوطا یعنی طوطی میشود و بر سر هر دو بالش پر ها سرخ دارد و دم او کوتاہ واو یکے از اقسام طوطی است و درین ملک پیدا نمی شود

کاکاتوا مرغیست سفید رنگ از ملای کوسة می‌آورند سہ صنف میباشد یکے بزرگ کلاں جثہ بمقدار یکدست در درازی و منقار و پایش سیاہ و بر سر کلاهی دارد از منفذ بینی تاآخر سر و گاهے پرهاے آنرا بسر می چسپاند و گاهے استادہ کند خصوصاً در هنگام صدا نمودن استادہ و برپا می نماید گفتارش از طوطی نا صاف است دویمی سفید رنگ بالائے سرش سوائے کلاہ مذکور دو سہ پرهمچو دراز استادہ دارد بعینہ مثل هد هد وشور صدایش مثل نوری مغزسررا برهم میکند سیومی هم بصفات مسطورہ امادر کلاہ بعضے پر زرد رنگ دارد و ایں مرغ هم از جنس طوطی است و درین ملک پیدا نمی شود

طاوس۔ از سر آمد مرغان رنگین پر و بال است و معروف در حسن وجمال دمش بسیار دراز منقارش سفید مائل بہ نیلگونی و بر دمش

بنفش و منقار زرد دارد و رنگ سایر بدن سبز پستہ و دیگر منقار زرد و رنگ تمام بدن پستہ غرض هر دو قسم بسیار خوشرنگ و نیکو منظر و دلربا است از جنس کلاں تکلم کم میکند و سخن کم یادمی گیرد و حرف بعضے ایشان با صفیر است و بعضے بے صفیر اما کوچک تراز طوطیان کلان و در پنجرہ خودرا معلق در شبهامیدارند و دیگرے کہ آں ر نونیہ گویند کلہ او بنفش و منقار و سادر بددنش سبز پستہ

توتا بضم تائے مثنات فوقانی و وا و مجہول ساکنہ و تائے مثنات فوقانی ثانی مفتوح و الف ساکن در آخر مرغیست سبز رنگ در درازی کم از دست منقارش سرخ و پایش خاکی رنگ و درگردنش خطی سیاہ میباشد و در بعضے خط سیاہ و سرخ با هم میباشد و مادہ را این طوق نمی شود و طوطی هند عبارت از وست بغایت شیرین مقال و نہایت خوش گفتار است در و اصناف بے شمار بعضے خورد بعضے کلاں و بعضے را سر سرخ می باشد بل در اطراف بال و دم پر هائے سرخ و دیگر رنگ دیدہ شدہ و اگر پنجاہ سالش نگا هدارند مالوف نمی شود و اگر بگذارند باز بدست آمدنش دشوار واهل عرف و شعرائے هند اورا در بیوفائی همچو لولیان میدانند

نوری بضم نون و سکون واو و کسر رائے مهملہ و یائے تحتانی ساکنہ از جنس طوطی است اما بزرگ تراز و رنگ بعضے سرخ وبعضے را رنگ نارنج و بعضے سبز اما برپشت شکل گلی دارد و هر کرا این گل بر پشت باشد از قسم بهتر و گراں قیمت شود و هر کہ ندا رد فرو تر پایہ است و کم قیمت اکثر منقارش زرد همهو طوطی

می دانند برائے مشابہت رنگ قمری بخاک آں و جمع آں قماری آمده و گفته اند جمع اقمر است مانند احمر وحمر و یاجمع قمر است مانند رومی و روم و زنجیرو زنج مادہ آں را قمریه گویند و نر آں را ساق جر وجمع قماری غیر منصرف است و آں را بہندی ٹوٹا نامند و برا بر فاخته خرد میشود و باطوق و بسیار مانوس بانساں و خوش منظر و خوش آواز و لفظ کریم از صوتش صاف ظاهر معلوم می‌شود دو نوع میباشد سفید و زرد و درتاریخ مذکور است که از جمله هدایا که بعضے ملک هند هدیه برائے سلطان محمود سبکتگین فرستاده بود قمری بود که چوں طعام زهردار را میدید چشمهایش سرخ گشته واشک ازاں جاری میشد و متحجر می‌گشت و چوں آں حجررا سوده بر جراحات دهن کشاده می‌پاشیدند بز ودی به می‌شد و لحم آں را اگربطفل خورانند باعث سرعت تکلم آنست بودن آں درخانه باعث عدم تاثیر سحر و سبب رد سحر است و رفع چشم بد از صاحب خانه

کبوتر ـ بضم کاف و بائے موحده و وا وساکن و فتح تائے مثنات فوقانی و رائے مهمله ساکن در آخر فارسی است و در عربی آں راحمامه و حمام خوانند دو قسم میباشد یکے صحرائی دو می اهلی کبوتران صحرائی غیر از رنگ نیله بنظر نیامده و نیله در کبوتراں رنگیست که رنگ تمام بدن خاکستری و مائل بسبزی بود و بر هردو بازو خطهائے سیاه دارد و ایں خط را در اصطلاح کبوتر بازاں دوریها می نامند و دوریها بر دوقسم است یکے روشن دیگر کنهال روشن برنگ پستائی میباشد و کنهال زمردی بود مائل بسیاهی و کبوتران اهلی آنقدر رنگین پر و بال میشوند که دیده

دلکشے ھمچو پاڈے شتر و ملون باقسام رنگہا و در ھنگام مستی رقص میسازد پرھائے دم را استادہ کند و شکلش مثل چترمی نماید گاہ پیش رود و گاہ پستر میشود تاپکپاس بہمین حالت رقصاں میباشد و صدائے خوش می‌نماید و مادہ اش دم دارد اما دراز و رنگین ندارد و حسن مادہ او نسبت بہ طاوس ھیچ نیست در صحرائے این ملک بکثرت است خصوصاً در جنگل تعلقہ چنجی و غیرہ بے شمار است۔

فاختہ۔بفتح فا و الف و کسرخائے معجمہ و تاے مثنات فوقانیہ و ھادر آخرلغت فارسی است ونیز بفارسی کر کرو و بہ ھندی پانڈک نامند و در عربی عرفیہ و نزدا ھل انطاکیہ مشہور بہ یمامہ است دو قسم میشود خرد و بزرگ ھردو قسم مطوق بطوق سیاہ کلانش قریب بجثہ کبوتر متوسط اکثر خاکستر و بعضے شبیہ برنگ کاسنی میباشند و بعضے بہ تمام بدن مکس دارند و آں را در اصطلاح کبوتر بازاں مکسی میگویند و بعضے خرد تر از کبوتر و قلیل‌الالفت بانسان واحسن‌الصوت بود در آخر دوم گرم و خشک بہرفالج و رعشہ و خدر و امراض عصبانی و ریاح غلیظ و تفتیح سدد قطور خون تازہ گرم آں جہت بیاض چشم موثر و خوردن گوشت آں مورث بے خوابی و دیر ھضم و مار از آواز او بگریزد

شبرنگ۔مرغیست خوشرنگ و ملون بچندیں رنگ

نورنگ۔مرغیست خرد ملون بہ نہ رنگ و موسمی است ھرگاہ موسم آمدن برسد ھزارھامی آیند و در ھرجا نمودار میشوند و بعد موسم نا یاب میشوند ۔

قمری۔بضم قاف و سکون میم و کسرراۓ مہملہ و یاۓ نسبت منسوب بقمر است نام شہریست از بلاد مصر و بعضے آں را بلدہ اسکندریہ

درشہر کرمان بقدرت یزدانی پیدا شده ازهمه جنس کبوتران کوچک تراند اینہا را بسبب کوچکی و گران قیمتی و نا یابی آنہا نمی پرانند گویند که دارا شکوه بن شاجہان کبوترهائے ریزه دهان را برائے امتحان پرانیده بود اینہا مثل کره باز کابلی بازی میکردند بهمه رنگ میشوند در هررنگ کلاه سر سفید دارند

پنجم **لوٹن** ۔ برروئے فرش می غلطد آنہارا بسبب غلطیدن نمی پرانند و اکثر پوپی یعنی کاکل دار می شوند دربیان کبوترانیکه درکار پرواز می آیند و ایں هفت جنس اند اول **نیشاپوری** و ایں کبوتران را نیشاپوری ازاں جهت میگویند که در شهر نیشاپور اولا اینہارا یافته اند نسبت بکبوتران دیگر دم دراز و پهن تر دارند بهمه رنگ میشوند و سفید بیشتر حلقه می زنند بلند تر میشوند حتی که از نظر غایب میگردند وباز پیدا می شوند

دوم **کهیرنی** ۔ که آں را در دکن جوت میگویند طریق پرواز اینہا آنست که ماده را پنہان کرده نررامی پرانند و او بطرف آسمان بلند می شود و دور تر میرود حتی که از نظر غائب میگردد و چوں ماده اش را بنمایند خود را معلق زناں بزیر اندازد بیشتر سفید رنگ میشود

سوم **گره باز** ۔ که آنہا را کابلی میگویند برائے آنکه ایں جنس کبوتر اول در کابل بقدرت قادر کامل پیداشدند در هوا معلق استاده بازی کنند و اندک کوچکتر میشوند و بهمه رنگ می باشند و تمام سفید چشم می شوند و آنکه سیاه چشم درینہا می شود در عرف کبوتر بازان زمان لاحق آں را کابلی میگویند و ایں بس کمیاب اند

ازدیدن ایشاں سیر نمی شود و در هرخانه که باشند ازخوبی و رنگینی اینها آں خانه در حکم گلزار می گردد و بدانکه کبوتران بر دوقسم است یکے آنکه کبوتر بازاں آں را درپرواز می دارند و دیگر آنکه بهر پرواز بکار نمی آیند و آنکه در پرواز نمی آیند و نمی پرانند پنج قسم اند

اول **یاهوکو** ـ که اینها را بسبب قلت آنها که کم پیدا می شوند و بنا برتعظیم ذکر جلی که میکنند نمی پرا نند اکثر سفید رنگ میشوند و برنگ هم کم ترمی باشند دویم

لقا ـ و ایں را بنابر خم و پیچ کردن و سنگینی دم نمی پرانند اگر پرانند زیاده از سردیوار نتوانند؛ پرید بهمه رنگ میباشد بیشتر سفید وابلق یعنی کابرا و تحفگی ایں جنس آنست خم و پیچ کردن راست بوده باشد و در دمش هفتادپر و هشتادپر داشته و دم هم راست داشته باشد و بکجی ندارد بیش از چهل و هفت بایں قسم کبوتراں بهمه خوبی در کبوتر خانه محمد یسین صاحب و حافظ صاحب کلیمی وغیره اشخاص بملاحظه راقم رسیده الحال از نظر غائب و نابود می نماید

سیوم رڈه ـ که ازهمه کبوتراں بزرگتر و جسیم تر میباشند و رڈه در همه قسم میشود

چهارم ریزه دهان ـ که منقارشان مقدار دانه برنج و پره بینی شاں همچو دانه نخود وهیئت مجموعی منقار و پره بینی اینها در دیدن همچو نخود سپید رنگ میباشد و اینها را در ولایت ماغ و کرمانی گویند ماغ باعتبار سفیدی سر وچهره و کرمانی برائے آنکه ایں جنس اول

همه بدن سفید و شوستری زیاده از چهار رنگ بنظر نیا مده سیاه سر و دم ، نیلا سر و دم ،و عنبری سر و دم ، اگری سر و دم ، و کبوتر شوستری پوپی یعنی کاکل دارد و منڈا یعنی بے کاکل و هر گاه که بچه بر آرند در وحله اول یک رنگ سفید باشد و بعد ازاں بشکل خود متشکل میگردد هفتم

کولهها که تیز پرواز می باشند و جلد و تیز پر شوند سه جنس اند یکے بصری این صنف کلان و سرخ می باشند اصل رنگ اینها نیلا است روشن تر از کبوتران صدرائی بعد ازاں سیاه و سفید و کابره و ویخته هم میشوند و برنگ سرخ و زرد درینها نیز کم کم شوند و بصرائی سفید سیاه چشم نیز می باشند اما نادر و کم یاب است این همه کبوتراں را دیده از حلقه چشم بر آمده و چکر صاف و سفید و و کلاں دارند و از نوع همه کبوتراں و حشی تر باشنه دوم مغلانی والا وجه تسمیه اش اینست که مغلاں در شاه جهاں آباد هوس کبوتر بازی کردند بصری و بغدادی را با دیگر کولهها در هم آمیخته بچها گرفتند ازاں زمان نام این کبوتراں مغلانی والا شد اکثراینها سیاه چشم اند بر خلاف بصری که سرخ چشم می باشند و هم به نسبت بصری حلقه چشم کوچک تر و چکر نا صاف تر اما پهن تر دارند و بعضے پوپی یعنے کاکل دار هم می شوند بر خلاف بصری که اینها منڈا یعنے بے کاکل میشوند سوم بغدادی که بعضے آنها را خا ندیسی گویند این رنگ کبوتر مشابه به رنگ بصری است اما حلقه چشم کشاده ندار دو چکر

چهارم خال وچپ - اما خال آنست که پرهائے سرو گردن از بالا و پرهائے پائین دم رنگین دارد باقی همه سفید و چپ آنست که سوائے سرو گردن و دم یک بازو هم رنگین دارد و هردو نام یکجنس است و دردم ازچهارده پرتا هفده پر بیش ندارند و این کبوتران از زمان قدیم مشهوراند بعد ازاں دریں جنس صانع بیچوں گلی و چپ و خال پیدا نموده و آں هم بردو رنگ مخصوص اند زرد گلی و سرخ گلی امازرد گلی آنست که خال و چپ برنگ عنبری باشد و بربدن گلهائے زرد بر آرد و سرخ گلی آنست که در بدن گلهائے سرخ برآرد و این هر دو قسم گلی عزیز و نادر الوجود اند اماخال ساده بهمه رنگ بملاحظه رسیده غیراز نیله و سبزه پنجم

شیرازی - که مردم اول در شهر شیراز این قسم کبوتر را یافته اند و این هااز بینی بالائے سر تاکمر رنگین میباشند و تمام دم سفید دارند و درچهره مشابه بخال اند و در پرواز پیچ میزنند و بهمه رنگ میباشند مثل سیاه و نیله و کاسنی و فاخته اما کاسنی و فاخته کمریاب اند و شیرازی سرخ و زرد و عنبری و اگری و غیره نیز پیدا میشوند لیکن اینهارا از آمیختن خال سرخ و خال زرد حاصل نموده اند اکثر کلنج باطوق دم میباشند و کلنج بودن و دم رنگین داشتن درشیرازی معیوب است ششم

شوستری - شوستری راعوام شته رو میگویند و شوستر نام شهر یست که چنیں جنس کبوتر را اول دراں شهر یافته اند و شوستری نام کردند اینها کلاه سر و تمام دم رنگین دارد و باقی

نفتہ ـ و آں کبوترے را گویند کہ تمام بدن سفید و در سفیدی گلہائے سیاہ ودسوگہا و بازو سیاہ داشتہ باشد هفتم

کهبرہ ـ و آں کبوتر یست کہ گلہا و خطہائے سبزیا سفید آمیختہ بر بدن دارد و سیاهی و سبزی و سفیدی او همہ همرنگ باشد هشتم

تنبولیہ ـ و آں کبوتر یست کہ تمام بدن رنگین دارد و قدرے نقطها و خطهائے نیم سرخ و نیم سیاہ باریک دارد خصوصاً گردنش مثل بوقلمون ازالوان مختلفہ موج میزنند .

نهم **گهاگهرا** ـ ایں رنگ از آمیختن سرخ و سیاہ پیدا می شود سیاهی مایل بسرخی و سرخ مایل بسیاهی دارد و بالائے بازوها ڈوری ندارد دهم

تامڑا ـ یعنے رنگ مس کہ در هندی تانبا گویند دارد و نیم سرخ ایں رنگ از آمیختن نیلابا سرخ بهم رسد بنابراں ایں نوع کبوتراں بالائے هردو بازو ڈورہ هائے مسی دارند اندک سرخ تر از رنگ بدن یازدهم

فاختہ و کاسنی ـ ایں هردو رنگ اندک تفاوت در رنگ دارند و از رنگ نیلہ هائے روشن برمی آیند و آنچہ فاختہ برنگ فاختہ می شود و دوخط بالائے هردو بازو کہ آں را ڈوریها میگویند نیم رنگ می دارند و آنچہ کاسنی است رنگ روشن تراز فاختہ می شوند و بر هردو بازو ڈوریهائے سیاہ دا رند دو از دهم

تا صاف دارند و بینی کلان تا هموار و رنگ بینی و چکر مایل بسیاهی و سرخی می باشد و در گران قیمتی از بصری بیشتر و در قدر هم عزیز است و مغلانی والا بدو نمی رسد اما از کولہ هائے کہ مطلق بر بینی چکر ندارند بهتراند و آنکہ در تیز پرو ازی از ینها کمتر اند و در و حشت نیز جنس آن بست و هفت اند یکے **پشت** و این نوع کبوتران تمام رنگین می باشند از همہ جنس رنگ و در گلو طوق سفید و دم سفید دارند و آنچہ سیاہ و نیلا و فاختہ و کا سنی اند اینها را پشت هندوستانی گویند و آنچہ سرخ و زرد اند اینهارا پشت دکهنی گویند دوم

جوکیا و آن کبوترے را گویند کہ تمام بدن رنگین و سر سفید داشتہ باشد اینها بهمہ رنگ می شوند اما جو کیا ئے فاختہ و کاسنی کم یاب است

کل‌پوٹیا کبوتر یست کہ زیر شکم از سینہ تا دم رنگین دارد و از گردن و سر و پائے و پشت همہ سفید و دم نیز سفید دارد و آنچہ بر پشت و بازو داغ ندارند اینها را بر فی گویند و این قسم بچند رنگ میشود کل پوٹیا لل پوٹیا زرد پوٹیا نیلا پوٹیا و عنبری پوٹیا چهارم

بهونرا ـ و آن کبوتر یست کہ تمام بدن سیاہ و از سرتا بیخ گردن گلهائے سفید دارد و بعضے از ینها گلهائے سفید ندارند و آن را ملیواری بهونرا گویند پنجم

ریختہ ـ و آن کبوتر یست رنگ بدن شکری دارد و برسر و گردن از جمیع رنگ خطها و خالها و نقطها داشتہ باشد ششم

دھونده ـ و آں کبوتر یست که درسرخی رنگ نیله و سیاه دارد از سیاه و سرخ پیدا می شود بیست و پنجم

بیرو ـ و آں کبوتر یست در رنگ نیله گلهائے سیاه بربدن دارد بیست و ششم

دھنیر ـ و آں کبوتر یست که سرو گردن و دم سیاه دارد و باقی بدن سفید و هر دو بازو لکّه دارد بیست و هفتم

کلیر ـ و آں کبوتر یست که سرو گردن و دم سفید دارد و باقی بدن سیاه و ایں هر دو رنگ کبوتراں اخیر در کمال بے قدری و بے اعتباری اند

بدانکه ـ در جمیع کولها اصل آنست که سوکه ها و بازو ها رنگین باشد و کلنج نبود و دم تیره ندا شته باشد بلکه سفید بود و در بصری و مغلانی وال بسبب نجابت کلنج بودن ودم تیره داشتن معیوب نیست و نیز کلانی چشم و صافی چکر و کوتاهی دم و درازی بازو ها منظور نیست

بدانکه ـ اگر کبوترے را از کبوتر غیر جنس وغیر رنگ آمیخته بچه ها گیرند بچهائے رنگ برنگ می آیند اگر کبوتر نیله را با کلپوٹیه جفت کند بچه ها برنگ کهیرا می آیند اگر کلپوٹیه را زرد جفت کند بچه ها تفته بر می آیند و اگر شیرازی سبز را با شیرازی زرد جفت کند بچه ها شیرازی سرخ بر آیند اگر کبوتر

عنبری - این رنگ از آمیختن سیاه بازرد بهم می رسد سیزدهم

شکری - این رنگ از آمیختن نیله بازرد پیدا می شود چهاردهم

کاسنی - این هم از آمیختن گها گره بانیله پیدا میشود پانزدهم

کابره - کبوتر سیاه ابلق و سبز ابلق را گویند شازدهم

نیله - این رنگ مشهور است که تمام بدن مایل بسبزی بود و برهردو بازو ڈوریهائے سیاه دارد و این رنگ بردو قسم است روشن و کنجال روشن پستائی میباشد و کنجال ز مرد یست مائل به سیاهی هفدهم

روده - قریب نیلنه است اما قدر بنفشی میباشدهژدهم

سینده - نوزدهم

کبوتر سیاه - یک رنگ که آں را زاغ میگویند بستم

کبوتر تمام زرد رنگ بیست و یکم

کبوتر یکرنگ سفید بیست و دوم

کبوتر یک رنگ سرخ - بیست و سیوم

چوه چندن - و آں کبوتر یست که بربدن رنگ طوسی و صندلی هردو آمیخته دارد این رنگ اکثر در کبوتران کابلی یافته می شود بیست و چهارم

کلنج ـ کبوتری را گویند که خود رنگیں باشد، و در بازو ها یک پر یا دو پر یا سه پر سفید دارد

گہیرہ ـ کبوترے را گویند که خود رنگین ودم سفید داشته باشد

دسوگہا ـ ده پر سر و بازو ها را گویند و باد خانه پر هائے دیگر را گویند که در هر دو بازو هستند سوائے ده پر دسوگہا

کرکس ـ آں پر را گویند که کوچک تر از نه یادهٔ پر دسوگہا بر سر بازو می باشد

طبیعت آں در آخر دوم و در اول خشک و صحرائی آں گرم و تر و خشک تر و لطیف تر از اهلی است و بچه اهلی آں خصوصا تازه پر و بال بر آورده باشد خوردن گوشت آں جهت فالج و لقوه ورعشه و خدر و استرخا و تولید خون صالح ورفع استسقائے زقی و طبلی و تسمین بدن و تقویت گرده و باه و تولید منی نافع و چوں سنگدان آنرا که تازه بر آورده و آلایش جوف آں را دور کرده سائیده بخورند رفع گزندگی مار کند و خوردن بچه کبوتر در روغن کنجد بدون آب و نمک طبخ نموده جهت تفتیت حصاة گرده و مثانه و اخراج آں در ساعت مفید و طلائے خون آں بر پیشانی جهت قطع رعاف که از حجب دماغ باشد و بدستور آشامیدن قدر با قلا از خون خشک شدهٔ آں و خون گرما گرم آن

سیاہ را با کلپوٹیہ جفت کند بچہ ها بہورا آیند و اگر سیاہ را بازرد جفت کند بچہ ها غبری بر می آیند و اگر سیاہ را با سرخ جفت کند بچہ گہا گہرہ بر می آیند و اگر نیلہ را با سرخ جفت کند بچہ ها برنگ تامڑہ بر می آیند الحال بعضے اصطلاح کبوتر بازاں را دریں جابقید قلم می آرد تا آشنائے مردماں را از اصطلاح ایں مردم بودہ باشد

بدانکہ ۔ پر گہرہ کبوتری را گویند کہ در خانہ دیگرے مدتہا بودہ و پریدہ کہنہ شدہ باشد و خواہند کہ اورا در ٹکری خود داخل کردہ چناں پرو از نمایند کہ خانۂ قدیم فراموش کند وگریختہ نرود و کہرہ بر خلاف آں کبوترے را گویند کہ خانہ زاد باشد و در خانہ دیگرے نرفتہ ونہ درانجا پریدہ

پوپی ۔ کبوتریست کہ عقب کلہ یعنی پس سر خرد چند پر بر هم پیچیدہ بلند شدہ داشتہ باشد کہ آں را چوٹی دار میگویند و منتوہ بر خلاف آنست یعنے عقب کلہ کا کل نداشۃ باشد

چلتا ۔ کبوترے را گویند کہ مطلق آثار چکر حوالی چشم و کلانی در بینی و بالائے بینی ندارد و نسبت بگولہ هائے دیگر کوچک تر است

چکر ۔ سفیدی است کہ اطراف چشم کبوتر می باشد بعضے کلانی دارند و آں جنس بصرای و بغدادی و مغلانی است و بعضے کوچک دارند آں جنس خانہ پسی و هندوستانی است و آنچہ مطلق چکر ندارند دکهنی است

را دیک و به فارسی خروس گویند حیوانیست معروف و مشهور و آں بر دو قسم است یکے اهلی و دیگر صحرائی اهلی نیز بر دو نوع است یکے اصیل و دیگرے غیر اصیل و در غیر اصیل اصناف بسیار است و صحرائی نیز بر دو قسم است یکجنس مرغاں کلاں است که نرآں را در هرساق یک خارباشد و دویمی خردتر ازاں و این مرغ در هر ساق پا دو خار دارد و مرغان صحرائی برنگهائے مختلف بمشاهده رسیده اند خصوصاً ماکیان آنها و خروس این جنس سه چهر نوع به نظر در آمده و بعد ازاں بوالهوسان ازیں مرغاں چهار رنگ باهم آمیخته بچه ها گرفته اند بعد ازاں مرغاں رنگا رنگ پیداگشته بدانکه رنگ اصلی خروس اصیل چهاراست نوری و پیله و یاقوت و سبزه چنانکه شاعرے پخته فکر رنگین خیال این هر چهار رنگ را در وصف محبوب مرغ بازبسته و خوش گفته رباعی۔

اے دلبر مرغ باز فرخنده و جود
وی نوری حسن باش ازمن خشنود

گرسبز خطت همی شود قتال
یاقوت لبت رنگ مرا نیله نمود

بدانکه ۔ ازجمله چهار رنگ اصلی مزکور **یکے نوری** است و آں بر دو قسم میشود یکے نقرۂ و دیگر شکری نقرۂ آنست که پرهائے گردن و پشت همه سفید باشد و شکری آنست که پرهائے بال و پشت اندک زردی داشته باشد و نوری نقره بهتر و کم یاب است بدانکه نوری ازمرغان هررنگ پیدامی شود

بر سر جراحت که با ستخوان رسیده باشد و خون گرما گرم پر نورسته بچه آں را در چشم بکشند و یا بچکانند جهت جراحت چشم و کهنه و غشاوه و طرفه و شب کوری نافع و طلائے سرگین سوخته آں را بر اطراف بینی جهت رعاف بے عدیل و ضماد آں با خردل و حرف جهت صداع مزمن و شقیقه و درد پهلو و مفاصل و نقرس و با آرد جو جهت تحلیل او رام صلبه و با روغن زیتون جهت سوختگی آتش و با سرکه جهت تحلیل خنازیر و با تخم کتان جهت کشودن دمل و قلع خشک ریشه زخمها و چوں بآرد گندم و آب گرم و قدرے قطران مرهم ساخته سه شباں روز بر برص ضماد نمایند پس بشویندو باز تجدید کنند در ازاله برص بغایت موثر و زهرۂ آں را چوں در چشم کشند جهت نزول آب بیاض و غشاوه نافع و استخوان ساق آنراچوں بسوزانند و فرزجه نمایند جهت اعاده بکارت ازا سرار است و مدا و مت خوردن بچه کبوتر مورث برص و مضر محرورین و محرق خون و اکثار خوردن کباب با دویه حاره مورث احتراق دم و حدوث جذام است مصلحش پختن آں بآب غوره و سرکه و کشنیز ۔ خوردن کاسنی و خیار تازه است و بودن صاحب آبله در جائیکه کبوتراں درانجا باشند خواه در زیر و خواه بالا بالخاصیت مورث شفاء آں و مجاورت آں باعث امن از امراض دماغی و عصبانی و عفونی مانند فالج و سکته و سبات وامالصبیان و خدر و طاعون و ازاله وحشت و فساد هواست

دجاج ۔ بکسروضم و فتح دال مهمله و فتح جیم و الف و جیم ثانی ساکن که بفارسی مرغ خانگی و بهندی ککڑی و مرغی و بعربی نرآں

شمارند و باقی همه از جنس اصیلان معتمد و اعتباری اند و رنگ پسندیده دارند و دهنور و دو بازو از آمیزش نوری باپیله پیدا شده

اصل سیوم ـ یاقوت و آن بر هفت قسم است

اول ـ یاقوت خالص که آن را در اصطلاح مرغ بازان سده یاقوت گویند تمام رنگ بدن برنگ اسپ لاکهوری کمیت دارد و پرهائے دم و بازو هائش همه سیاه و پرهائے باریک بال و پشت همه برنگ بدن او بوده باشد

دوم ـ یاقوت پیله که در رنگش سیاهی کمتر و سرخی بیشتر از یاقوت خالص باشد و رنگ تمام بدنش برنگ یاقوت خالص بود بلکه سیاهی مائل بیشتر باشد و پرهائے بال و پشت برنگ پیله

سیوم ـ یاقوت پیله پهلواری که رنگ بدنش مثل پیله یاسرخ بود و سیاه دم و سیاه بازو باشد و بر بدن در سرخی گلهائے سیاه باشند

چهارم ـ یاقوت دهنور که آن را لاکهه گویند که برنگ یاقوت خالص بود امادم و هر دو بازو هایش دهنور و بر سینه ورانها نیز گلهائے دهنور داشته باشد

پنجم ـ یاقوت سوخته یعنی بسیار سیاه که رنگ جمیع بدنش سیاه و پرهائے بال و پشت در حاشیه رنگ سیاهی و رنگ سرخ داشته باشد و ماکیانش برنگ ماکیان یاقوت کمیت رنگ باشند

ششم ـ یاقوت دو باز که برنگ یاقوت خالص ویا یاقوت پیله باشد و پرهائے بازویش سفید و دم ابلق داشته باشد

هفتم ـ یاقوت کلپوٹیه و این نزد مرغ بازان اعتبار ندارد و یکے از هو سناکان صاحب شوق یاقوت سوخته را باصیلان آمیخته بچه

امذوری که ازمرغ پیلہ بر آید برائے جنگ معتبر راست به نسبت مرغ نوری از یاقوت و سبزه **دوم پیلہ** این رنگ در شجاعت و اصالت بهترین رنگها است و آں ہر دو قسم می‌شود یکے خرد و دیگر بزرگ پیله خرد در استقامت و جان دادن بے نظیر است و گویند که این مرغ را از زیر باد در زمان سابق آورده بودند پس اورا در مرغان رنگهائے دیگر آمیخته بچه گرفته تاأثر ضرب او قوی باشد

پیلہ ـ هفت قسم می‌باشد اول زعفرانی که رنگش در کمال روشنی و براقی میباشد و یک یک پر یا دو دو پر سفید در دم و در هردو شہپر داشته باشد همچو ابلق

دوم پیلہ سرخ روشن که پرهائے دم و هردو باز و یش همه سیاه باشد

سیوم دهنور ـ که تمام بدن زعفرانی و پرهائے دم و هردو بازو برنگ دهنور باشد

چهارم پیلہ دو باز که تمام بدن طلائی و پرهائے هردو بازو سفید و نیز دم سفید و بعض پرسیاه داشته باشد

پنجم پیلہ ـ زرد کاهی بے روشن که پرهائے دم و هردو بازو سیه دارد

ششم ـ کلپوٹیه که شکمش سیاه و رنگش زعفرانی بے نور باشد

هفتم ـ پیله کهجوریه که پرهائے سرخ و زرد دار د هر پرش ازین هر دو رنگ خطهائے عریض داشته باشد ازین جنس هفت رنگ پیله کاهی بے نور و کلپوٹیه و کهجوریه اعتبار ندارند و اینهارا دورکه می

دوم چیتہ یاقوت کہ بر بدن در رنگ سرخ لاکہ گلہائے سفید یا رنگ سفید گلہائے لاکہ داشتہ باشد

سیوم چیتہ کہ بر بدن در سفیدی گلہائے سیاہ یا در سیاہی گلہائے سفید داشتہ باشد از یں سہ قسم چیتہ پیلہ نسبت بہ یاقوت معتبر است و چیتہ سیاہ اعتبار ندارد چرا کہ از آمیزش رخنکی پیدا می شود بدانکہ رخنکی در ملک رخنک بقدرت خالق مجید آفریدہ شدہ بسیار کلان و رنگ سیاہ و منقار سیاہ و پر ها و ناخن و چشم همہ سیاہ دارد در ضرب او کمال سختی است اما در استقامت جان دادن بکار نمی آید بنا بران او را با اصیلاں آمیختہ اند و ازیں آمیزش چهار قسم رخنکی پیدا شدند

اول ۔ رخنکی پیلہ کہ بدن سیاہ و ناخن بعضے سیاہ و منقار نیم سیاہ و پرهائے بال و پشت زرد برنگ پیلہ دارد

دوم ۔ رخنکی یا قوت کہ با سیاهی بدن و ناخن و منقار پرهائے بال و پشت سبز برنگ سبزہ دارد

چهارم ۔ رخنکی دهنور کہ آنرا رخنکی خاکی نیز گویند تمام بدن دهنور و پرهائے بال و پشت زرد و سرخ دارد و از قسم رخنکی دیگر معتبر است و از آمیختن نوری با رخنی پیدا شدہ اند

پیش اهل بینش اے صاحب هنر
رنگها چنداں نباشد معتبر

کیں همہ رنگے کہ گر دیدہ بیاں
هست در مرغ | کمینہ هم عیاں

برآورده بود نسبت بکلپوٹیه اعتبار داشتند و باقی شش رنگ درمرغان یاقوت معتبر و پسندیده اند و یاقوت دهنور و دو باز از آمیختن نوری و یا قوت پیدا گشته

اصل چہارم ـ سبزه که آں را اهل هند جهاوه گویند و مرغ بازاں رنگ سبزه کمتر می پسندند و در سبزه شش قسم میشود اول سبزه خالص که آں را سده سبزه گویند که در تمام بدن پر سفید و رنگ شکری و گلها و خطهائے سیاه مائل بسبزی دارد ودم و هردو بازو ابلق دوم سبزه غوری که بدنش سفید مائل بشکری باشد و در بازوها و دم پرهائے سیاه زیاده از سفید باشند و بر بدنش خطهائے سبز و سیاه نباشند سوم سبزهٔ دهنور که رنگ بدنش برنگ سبزه خالص باشد و و زیر سینه و پرهائے بال و پشت رنگ دهنور ودم و هردو بازو یش بعضے را دهنور و بعضے را سفید باشند چهارم سبزه کلی که برپشت و پرهائے بال رنگ سرخ و زرد و گلهائے سرخ و زرد داشته باشد پنجم سبزه کلپوڈیه که پرهائے بال پشت او سفید و شکری بے خال و خط سیاهی باشند و تمام شکم و را نمائے او سیاه باشند ششم سبزه چیله که در پرش از رنگ سفید و رنگ سبزه خطهائے عریض باشند و در کمال بے نوری ازیں شش قسم سبزه چیله مرغ کمینه و دور کده می باشد و سبزه کلپوٹیه نسبت بچیله اعتبارے دارد و باقی سه رنگ که خالص وغوری و دهنور در اصیلاں پسندیده اند خصوصاً غوری ازهمه معتبر است

بدانکه ـ مرغ چیته از امیختن نوری با یاقوت پهلواری یا از آمیختن نوری با یاقوت و پیله یا از آمیختن نوری با سبزه کلی پیدا می شود و چیته سه قسم است ـ

اول ـ چیته پیله که بر بدن درسفیدی همه جا گلهائےزرد دارد یا در زردی بدن گلهائے سفید دارد

و ریش مرغ باید که کم و اندک باشد چنانکه جوانان مورچه پے میگذارند و اگر لولکیال است باید که لولک هائے او هم کمتر و خرد باشد اما ریش گلوکه بسیار انبوه تا گوش باشد و لولکهائے کلاں و غبغب بسیار آویخته پسندیده و معتبر نیست و چشم مرغ اصیل باید که تنگ و دیده کوچک و سیاهی دیده کوچک تر باشد و دیدهٔ سفید در کمال روشنی باشد و در اطراف پلک ها رشته هائے سرخ باریک کمرنما و پراکنده باشند اما چشم کشاده بسیار کلاں و سیاهی مرد مک کلاں و دیده سرخ و بسیار زرد و سفید بے نور وا طراف چشم بے رشتهائے سرخ و رشتهائے کنده بسیار انبوه و رشتهائے زرد همه نا پسندیده اند و پلک چشم باید که گنده از زیرا برو نمایاں و بسیاهی دیده پیوسته باشد بلکه اندک سیاهی را بپوشد و نوک بالائی از پیش دنباله هم از عقب مائل بزیر باشد اما پلک باریک که از زیرابرو نمایاں نباشد و بسیاهی دیده نرسیده و نوک پلک بالا از پیش بلند و دنباله از عقب بلند همه نا پسندیده اند و چهرهٔ مرغ باید که دانه دار و کم گوشت باشد اما چهرهٔ صاف تر پر گوشت معتبر نیست و گردن مرغ باید که اندک کوتاه و سطبر بود و قوی و کنده نباشد و بند هائے استخواں با نگشتاں شمرده شود و کله از پیوند گردن اندک مائل به بالا باشد اما گردن دراز باریک و قوی و کنده نباشد و بند هائے استخواں باانگشتاں شمرده نشوند و کله از پیوند گردن خم شده مائل بزیر نباشد

مرغ دانی بنزد دانشور
پهن سر تنگ دیده نیکو پر

چشم روشن بود چوں دریتیم
هردو ابروے او سطبرو جسیم

در لباس رنگ اشراف و کمین
هست یکساں پاک تر باطن ببین

رنگ صورت رانباشد اعتبار
رنگ سیرت مقصد اصلی شمار

رنگ سیرت اصل ذات و پاکی است
کان نشان چستی و چالاکی است

در بیان شناختن و امتیاز نمودن مرغان اصیل از کم ذات بدانکه منقار خروس اصیل باید که کلاں و خمدار باشد و در هر دو طرف دو خط نمایاں باشند که آں را ترهائے گویند لیکن مرغ اگر پیله یا یاقوت است می باید که منقار برنگ جوزی باشد و اگر نوری یا سبزه است باید که منقار زرد باشد باریک بے خم و آنکه هر دو طرف دو خط ندارد و ترهائے نسیت و منقار سفید در پیله ها و یاقوت معتبر ندارد و منقار سیاه در سبزه ها و نوری ها همه بے معتبر شمارند و کله مرغ اصیل می باید که کلاں و چار مغز باشد و ابروئے سطبر و کنده از پلک بالا بلند باشد اما کله بسیار کوچک و ابروئے باریک پست شده که پلک را پنهاں کرده باشد معتبر نیست و تاج خروس اگر ٹهکریه است باید که هزاره نباشد اما اندک دانه دار باشد مضائقه نیست و هزاره تاج بسیار پهن را گویند که بالایش خارها باشد مثل ثمر میوه کٹهل یعنی پهنس و اگر تموریه هست باید که کوچک باشد اما تاج بسیار بلند و پهن و از عقب بسیار زیاده از کله مرغ پسندیده نباشد

که در هر جا معروف و مشهور است بهر رنگ که مرغان اصیل می شوند
این مرغان هم می باشند و سوای آن بچندین صد رنگ دیگر بملاحظه
رسیده اند و برسر آنها تاجی سرخ رنگ میشود وصنفی ازان مرغان اهلی
اند که آن را کرکنات گویند بفتح کاف اول و رائی مهمله مفتوح و سکون
کاف ثانی و فتح نون بعد ازان الف ساکن و درآخر تائی مثنات
فوقانی که رنگ پوست و رنگ روئی آن سیاه میباشد بلکه خون هم سیاه ازین
مرغان می برآید وصنفی از مرغان اهلیست که آن را راولی و کوکنی میگویند
و آن مرغان بیشتر سفید رنگ و خرد باشند بلکه بعضی درجثه بمقدار
کبوتر و بعضی ازان خردتر و بعضی ازان بزرگ و تاجدار بالائی تاج
دندانه دار همچو دندانه پهنس و درین صنف دوقسم مرغان می شوند
یکی کرکنات که رو و پوست بدن سیاه دارند و دیگر غیر کرکنات که پرهائی
ایشان باریک و نرم و نازک و زنگله بود و بهمین جهت اورا حبشی نامند

ذکر مرغان صید افگن ـ بدانکه مرغان شکاری بردو قسم
باشند یکی سیاه چشم و دیگری کلال چشم و در کلال چشم بهترین مرغان و عمده
و اشرف جانوران باز است و نرآن را جره گویند مخفی نماند که اول بازیکه
دردام افتاد درملک روم در زمان جمشید بود چون باز درپی مرغ خانگی
شده درون خانه درآمده صاحب خانه آن را در گرفت و پیش حاکم برد و
حاکم آنجا اورا پیش جمشید فرستاد و از آمدنش درپی مرغ دانستند که
گوشت خواره است لاجرم گوشت اورا میخو را نیدند و پایش بریسمان
بسته نگاهد اشت میکردند تا آنکه رام شد قضارا بازدار را باشاه گزر در صحرا افتاد
چون باز طیور صحرائی دید قصد گرفتنش کرد این ماجرا باز دار از

پاک پلکش و نقطهائے سیاه
گردنش سخت محکم و کوتاه

دانه دارست چرم رخسارش
هست خط دار و کنده منقارش

و سینه مرغ باید که کشاده و پهن و بلند باشد اما سینه تنگ و بسیار بزیر افتاده را پسند یده ندا رند و بازوهائے مرغ باید که در از و پرهائے بازو سخت باشند اما بازوهائے کوچک وپرهائے نرم اعتبار ندارد و پشت خروس باید که پرهائے باریک رنگین درمیان سیاهی نداشته باشد و دم مرغ باید که اندک پهن و کشاده و کوتاه و اندک بلند ومائل به بالا باشد و دم کزه کلاں به پشت چسپیده باشد و پرهائے ٹٹی که زیر دهال می باشند اندک باریک و پرهائے دهال که بالائے ٹٹی می باشند باریک تر و نوک دار مثل نوک قلمتراش بوده باشند امادسته دمش باریک بود و کشاده نباشد و دم که بسیار دراز باشد ودم کزه کوچک که از پشت بتفاوت دراز باشد و دم بسیار کشاده که زیر افتاده و پرهائے ٹٹی و پرهائے دهال هر چند نوک دار اعتبار را نشاید

غیراصیل بر چند قسم اند یکے ازاں آنجائی و دراں اصناف است صنفے ازاں آنقدر کلاں می شوند که نه ده آثار گوشت ازاں بر آید و نادر است که ده دوازده آثار گوشت برآید و ایں قسم مرغاں را مردم مرغان سندی میگویند و سندی بضم سین مهمله و نون ساکن و دال مهمله مکسور و یائے مثناة تحتانی ساکنه در آخر نام تعلقه است در نواح پرگنه نیلور متصل تعلقه کندکور و ایں جنس مرغاں بسیار کلاں و عظیم الجثه همچو مرغاں اصیل می شوند و قسم دیگر

شده که مافوق آں متصور نیست بعد ازاں دقائق و رموز آں که درزمان شاهان موصوف مستتر و مخفی مانده بود از حضرت قطب الواصلین خواجه احمد بجلوه ظهور آمد ودر ولایت هند از سلطان فیروز شاه رواج تمام یافت و شیوع و وضوح تام در گرفت و علمائے این فن ماهران این صنعت رساله هائے بدیع بحکمش ترتیب دادند و دوائے امراض این مرغان راجع و تدوین فرمودند اکثر باز نامه ها بهلا خطه راقم در آمده بحکم فیروز شاه در عهدش قلمی گشته اند و کم کم است که پیش ازاں و بعد ازاں مرقوم گردیده باشد بدانکه باز را حشمتے است که دیگر هیچ مرغان را نسیت

هرچند عقاب ازوے بقوت و جثه بزرگ تر می باشد اماهمیت باز و حشمت او ندارد لا جرم عزیز و مونث سلاطین روز گار گشته و دیدنش را شگون و مبارک پندارند لهذا چوں از خلوت بجلوت درآیند اول چشم برباز افگنند و روئے باز دیدن را شگون ومبارک دانند و در وقت شکار بادشاهاں باز را از دست بازد ار بدست خود گیرند و در آنوقت این علامتها ظاهر بود آں را شگون میدارند و اگر بر خلاف آں باشد آں را بد و نامیمون می انگارند و این حالت را بادشاهاں ذوی الا قتدار و بزرگان فراست شعار به تجربه دانسته اند مثلا بادشاه از بازدار باز را درخواست که بدست گیرد باید دید که باز بچه شکل بردست وے نشنید اگر باز روئے سوئے آسمان کند دلیل باشد که اورا ولایتے تازه در دست آید و چوں بکراهت نشست و پشت سوے بادشاه کند و زماں زماں برخاستن گیرد و سرفرود آرد دلیل تباهی آں مملکت بود چوں شاه برخیزد که سوار اسپ

شاه التماس نمود بادشاه فرمود که ریسمان در از درپایش بسته بمجرد قصد باز را بطیور و حشی بگذارد و هم چناں بعمل آوردند دوسه طیور را صید نمود پس ازان چندے همیں طور صید از باز میکردند قضارا روزے بند از پایش گسیخت باز بالائے درختے رفته نشست شاه ازآمدن باز نا امیدشد بازدار را بخاطر آمد که نزدیک روم و گوشت بنمایم شاید که بدست آید چوں نزدیک رسید و گوشت نمود بے اهمال باز بدست آمد بعد ازاں بنداز پایش جدا کرده بصید میگذاشتند چوں جمشید را میل شکار کردن پیدا شد حکم نمرد که هرجاجنس مرغاں طعمه خوار بهم رسد بیارند شکاریاں جانوران صید افگن را از جابجا بهم رسانیده تیار و صید آزما کرده حاضر ساختند ازاں وقت رسم شکار درمیان ملوک و دیگر مردم آغاز و آشکار شد و شناخت نر و ماده این مرغان در زمان سلطان اسمعیل سامانی پدیدار آمد چه سلطان مذکور درعهد خود باغے کلاں را اختیار نمود که جو ئها دراں باغ رواں بود و باغ را آں چناں محفوظ ساخت که مرغان مذکور پرواز کرده بجائے دیگر بیروں نتوانند رفت بعد ازاں جفت جفت مرغان شکاری را از هر جنس دراں رها کرد و مرد مان خبردار را درآں مکان بگذاشت نربا ماده جفتے دریں مکان می نمود پس معلوم شد که آنچه خرد ازیں جنس مرغاں است نراست و بزرگ و کلاں ماده باز و باشه و شکر وغیره از کلال چشم همه آشیاں نهادند و بیضه و بچه بر آوردند و سیاه چشم اصلا آشیاں ننها دند چه اینها در کوه و کمر کوه آشیاں می کنند الحاصل جانورداری و صید آزمائی و صید گیری ابتدایش از عهد جمشید شده اما در زمان سلطان مرحوم مذکور چنانچه باید ۔ شاید شایع

بهم میرسد و پسره خاصه ملک هنداست جز هند و کشمیر آشیاں
نمی نهد نصیبهٔ از باشه دارد و نصیبه از شکره و لکره در بلاد
گرم سیر همه جابود و ترمتی بر انواع است شنقار ولاچین و
بحری و چرغ یک نوع دیگراست که آں را لوکچل می نامند و
چرغ در همه بلاد ربع مسکون می باشد غیر بلاد هند بدانکه باز سه صنف است
یکے باز سفید است که آں را بترکی توبغون خوانند و ایں از
جفت باز پیدا می شود و نوع دیگر قبرست که رنگ او بزردی
مائل است و پسته و ریزه و پر هائے راں بے نقش و پشت مواج می باشد
و ثالث بازیست که بغایت کلاں می باشد و آں را دینار می نامند
و باز هائے که بین‌الناس مشهور و معروف است نه آنست که
باز بباز جفت شده پیدا شده باشند بدانکه باز باکثر جانوراں از جنس
و نوع خود جفت شده پیدا میشوند و آں را در عرف ایں ملک دور که می
نا مند

شاهین و آں بر اصناف است

اول ـ بحری لاچین **دوم** ـ زولی لاچین که در و لایت کم و
کمراں برپشتهائے ریگ آشیاں می نهد **سیوم** ـ تر کی لاچین که در بلاد ما
و راء‌النهر و کاشغر و عراق و خراسان می باشد **چهارم** ـ ابکنه لاچین
پنجم ـ کوهی لاچین و بهترین بحری آنست که سیاه پشت
و سرورنگ سینه مائل بزردی یا بسرخی باشد و احسن و
الطف او آنست که گردن و شه پرها سینه و کتف و چشمها کشاده

شود باز براسپ نشیند و رو بسوئے شکار کند کارهاے بادشاه برآں مملکت واست و درست باشد و مراد شاه برآید و چوں برخیزد و خود را گرد کند تابشکار افتد گنجے یا بد یا میراثے معتبر بدورسد و چوں شکار بگیرد و سر صید گرفته بانگ زند و بچشم راست بسوئے آسمان نگرد کارهائے ملوک بلندی گیرد و اگر برعکس نگاه برزمین نماید مضرتے برسد و اگر برروئے بادشاه نظر کند و بخروشد دلیل ظاهر شدن دشمن باشد و چوں بال کشاید چنانکه گویا بخواهد پرید دلیل آنست که سفرے پیش آید و ایں نوع حرکات و افعال باز بسیار است و در باز نامها مسطور باندیشه طوالت بهمیں قدر پسند نمود

بدانکه سیر جانوران پرنده را وابسته بسیر آفتاب میدانند و گویند که چوں شمس ببرج میزان در آید طیور بجانب جنوب سیر و میل می کنند و چوں جانب برج حمل رود همه طیور سیر بجانب شمال میکنند و سیر هر جانور از حد خود نگزرد چه باز در اقالیم پنجم و ششم و هفتم آشیاں می بندد و سیرش تا اقلیم چهارم و شنقار در اقلیم ششم و هفتم آشیاں دارد و سیرش تا اقلیم پنجم و از اقسام شاهین ترکی لاچین در ماوراءالنهر و کاشغر و عراق و خراسان می باشد و ابقاری لاچین در شروان و آشیاں بحری معلوم نیست که در کدام ولایت و اقلیم دارد و در همه اقلیم بدام می افتد و باشه در اقلیم هفتم تا چهارم آشیاں میدارد اما در همه بلاد

عرف سیر پرگویند علامت سست پریست و استخوان ران باریک و درشت
و کوتاه باید و مابین ران و سیع و استخوان ساق کوتاه و پرهائے
که گرداگرد زانوے باز است دراز باید و پنجهاے باریک و در از کف پائے
او کشاده باشد و ناخنها سیاه و کنده باید و استخوان دم کوتاه
باشد و پرهائے دم کوتاه و دو پرے که بالائے همه پرهائے دم
میباشد دراز باشد و این نوع باز را اعکه دم نامند و پرهائے ریزه
و یا سفید که زیر دم میباشد باریک و دراز می باید و باز را باید
که خود را همچو تیر خدنگ دارد واگر دمش آویزان باشد خرد دم گویند
نشان سستی باز است و چون بر دست گیرند ثقیل و گران بوده باشد
و بازے که رنگ اوسیاه باشد بصید کردن حریص بود و کاهلی نکند
اماکینه دار وزشت خوے بود و اگر از باز دار رنجیده باشد در هواے
گرم برمد کسیکه باز سیاه دارد شناختن و قدت بوے ضرور است و باز
تو بغون وقبر بسیار خوش خوے می باشد هرچند ازبازدار جفار سیده باشد
نه رمد و در هواے گرم کاهلی نکند قبر بهترین انواع باز است اگرچه
توبغون ممدوح و موصوف است اما قبر در گرما و سرما کاهلی نکند و کج
خلقی ننماید باز سرخ و زرد نیز خوشخوئے میباشد بازیکے استخوان سینه
او بر آمده باشد آن را مرغ سینه گویند هر چند علامت تندی باز است
اما این نوع باز زود لاغر شود و آنکه استخوان سینه او پهن بوده باشد
آن را بط سینه نامند و بط سینه خوش خوے باشد بازے که نقش دمش
مثل محراب بود اورا آهوپی گویند شجاع و تیز پر باشد و آنکه در
پرزیرین دم او نقش و نگار بوده باشد آن را اشهب پرنگار گویند و این
علامت تیز پر و ازیست و میان باز و جره باز دریک چیز فرق است

ذول سبز و سوراخ بینی دراز و فراخ پنجها دراز و کشاده و رنگهائے
خط و ناخن مشکین و سیوی دم سرخ باز و می باید ران و پائے و دم
و سر زانو درشت می باید پر خور و زود هضم و این چنین شاهین
در کنار دریاهائے بزرگ در چوب عود یعنی بر درخت عود آشیان
دارد و این جانوران در سالے دو وقت بدام افتد یکے
در ماه تیر و دوم در بهار بهاری که در هند میگیرند سبک می
باشد و آنکه در سردسیر میگیرند خوش نمی کند سببش
اینست که چون آشیانش از آنجا قریب است در حالتے که
بیضه در شکمش بسیار بوده باشد بهر صید می آید در دام افتد
و از وحشت طپیدن آغاز نماید و بیضه در شکمش شکسته گردد
و اکثر می میرد در شناختن بهتری این مرغان و رنگهاے اجود اینان
بدانکه و بهترین رنگها رنگ سرخ باشد بعد ازان سرخی که
خطهائے سینه سیاه باشد بعد ازان رنگ زعفرانی که آن را زرد
گویند و بدترین رنگها رنگ گل بادام که در رنگ لعل او الفهاے
زرد باشد و چنگهائش پر گوشت و کوتاه باشد بدانکه منقار باز دراز
بود و زبان باز سفید و مابین چشم و شگاف بینی کشاده و وسیع و حلقه
چشم تنگ باید و رنگ چشم سیاه و اگر سفید باشد نشان بدخوئی باز است و
و استخوان پشت چشم بلند باید اگر پست باشد علامت بے جراتی است
و پیشانی باز پهن و پس سر بلند باید که نشان پردلیست گردن باز دراز
باید مابین دو کتف و پس گردن پرے که هست بلند باید و هردو
کتف و شانه کشاده باشد و پرهایش ریزه ریزه بود و شان پرها باریک
مثل قلمتراش باید که نشان تیز پریست و اگر پهن باشد که آن را د

می رسد و بدام می افتد و از بعضے ثقات شنیده ام که در صحرا و کوه و دره هائے ملیبار و ملک بدنور عرف حیدرنگر وغیره صحرا و کوهستان که بفاصله یک دو روزه راه و زیاده ازاں از میسور و سریرنگ پٹن واقع است آشیاں می نهد و بچگان او را که شاخ دامی و آشیانے بوده باشند مردماں گرفته پرورش و تربیت می سازند و بدستور آشنا و مهربان من میر مهدی که ساکن میسوراند وه دریں جا وارد گشته اند همیں طور از راقم ظاهر نموده و الله اعلم عن حقیقت الحال

بدانکه در اصطلاح ماهران ایں فن بچه آشیانی آں بچه را گویند که از آشیاں بیروں نیامده باشد و شاخ دامی آں بچه است که از آشیاں قدم بیروں نهاده بر شاخ آں درخت که آشیاں درمیاں و با قربت آنست نشسته باشد

بدانکه بهترین بحری آنست که سیاه پشت و سر و رنگ سینه مایل بزردی یا بسرخی باشد و احسن والطف اوست گردن وشه پرها دراز و سینه و کتف و چشمها کشاده و منقار سبز و سوراخ بینی فراخ و گرد پنجها تیز و دراز و کشاده و رنگهائے خط و ناخن مشکیں و سیوے دم و سرخ بازو می باید وراں و پائے درشت و دم و سر زانو درشت سیر و پر خورد وزود هضم کند و در ملک پایاں گهاٹ بحری که فیمابین مدراس و مچهلی بندر در سواحل بصید می آید سیاه رنگش خوبتر از دیگر رنگها است و بتجربه ماهران رسیده که ایں چنیں بحری در صید تخلف نمی کند و دلاور باشد - و دیگر شاهیں است و در اورا کویلا خوانند بضم کاف و سکون واو ویاے مثنات تحتانی و لام مفتوح و الف ساکن در

کہ سر باز خرد بود و سر جرہ کلاں جرہ بازے کہ سر او مثل سر باز باشد
بسیار مقبول و پسند یدہ و عزیز شکار دوستاں می باشد و این نوع جرہ شجاع
وتند و خوشخوئی میباشد و در بعضے باز نامہ این چنیں تفصیل کردہ
اند سر جرہ خرد و گردن کوتاہ و گرداندام و چشمہا و میان دو کتف
و سینہ کشادہ چنگہا دراز پنجہاۂش پہن و پرخور و زودھضم می باید
پرھائے پشت و بال کوتاہ و خطہائے سینہ درشت و رنگیں و خود را محکم
افشاند و پیخال دور دور اند ازد و نیز اگر باز زبان و ناخن مشکیں داشتہ
باشد نشان تیز آموزی و وفاداری گفتہ اند و شناخت شنقار نیز ھمیں
است و اختلاف دریں است کہ باز گرد باید و شنقار و چرغ دراز و در
رنگ نیز حکم بازدارند و چرغے کہ حوصلہ او و سر او سفید باشد
خوش فعل بود شناخت شاھیں و باز یک طور است و اختلاف دریں است
کہ پرسفید می (باشد) و رنگ دم لاچیں و بحری بیک طور است اما بحری کہ بردست
راست نشیند و دم خود جنباند و نشیند نیک می دانند و باشہ و پسرہ و شکرہ در
شناخت مثل باز است و ترمتائی ولگر مثل چرغ و باز در ملک کرناٹک پیدا نمی
شود و آشیاں نمی نہد و دریں ملک اورا از کوہ‌بتول و غیرہ اطراف آور دہ
می فروشند باز خوب ھزار روپیہ و زیادہ ازاں قیمت می یابد و جرہ خوب پانصد
روپیہ وامرا و حکام شکار دوست ماھران ایں جنس مرغان و شکاریاں را فرستادہ
باز و جرہ را از جابجا طلب می دارند چوں باز و جرہ از جانوراں خوش منظر و
منظور نظر بادشاھان و الاقدر بود اند کے ذکر آں دریں اوراق کردہ آمد و باز
از جملہ مرغاں کلاں چشم است بحری کہ از قسم شاھیں است نر اورا بحری بچہ می
نامند جمہور اتفاق دارند بر آنکہ از جزائر قریبہ و بعیدۂ ایں ملک دریں ملک

طرمطی - بضم طاء مطبقه و فتح رائے مهمله و میم ساکن و طاء مطبقه ثانی مفتوح و یائے تحتانی و بتائے مثنات فوقانی بعوض هر در طاء مطبقه نیز لغت است و نر آں را چتوه گویند چتوه بفتح جیم فارسی و تائے مثنات هندی و فتح واو وها در آخر زده قسمے از مرغان صید افگن است در رنگ مثال شاهین اما سرخ و سفید درین قسم بسیار می شود و تنها اورا و با چتوه که نر اوست هر دو را باهم پرورش کنند و جهت صید میگذارند و اگر نر و ماده باهم بصید دراج رها کنند شکار بخوبی سازد دراج از دستش روئے خلاصی نه بینند و اگر هر دو را بر سبزک که طایریست مشهور درین بلاد وا گذارند بخوبی صید میکنند تماشائے شکار او دید نیست غریب حالات و عجیب کیفیات که دربیان راست نیاید مشاهده می پیوندد و طرمطی بر درختان ایں ملک آشیاں می نهد و بچه میدهد پوشیده نماند که طرمطی سر خرو باشد کوتاه گردن و چشم و کتف و سینه و سوارخ بینی فراخ و کشاده پرها باریک و دراز و پر هائے سینه تنگ و ریزه و سیاه خط درشت و رنگین و پنجه ها کشاده و دراز دم و پائے کوتاه و گرد اندام و چشم پر آب گویا که در ساعت آب می چکد اگر چشم جانوران دیگر بایں شکل باشد آں جانور بغایت خوب و نادر العصر خواهد بود و بهترین رنگهائے طرمطی رنگ بحری داشته باشد

جنبش - بضم جیم و سکون نون و کسر بائے موحده و شین معجمه ساکنه مرغیست شکاری اما شکاریان منحوس می خوانند و درشکار خانه ندارند وجه آں را بیاں میسازند که در زمان قدیم بچه شیر

آخر و شاهین دو جنس میشود یکے کلاں و دیگر خرد و کلانش
از بحری بسیار کمتر و ایں نیز از سیاہ چشماں است و هرچه در
بحری اوصاف بیاں کردہ شد و در شاهین نیز همان صفات باید
و آنچه شاهین دریں ملک صید می شود از سه قسم بیروں
نیست یکے سیاہ دوم سفید سیوم سرخ دریں قسم جانوراں رنگ پشت
اعتبار دارد و هر جانور که رنگ پشتش به هر رنگے که باشد آں
جانور را بداں منسوب می سازند سوائے آں که رنگ مرکب ایں جانوراں
دارند ازیں رنگهائے مسطور یعنے یکے سیاہ و سفید دوم سیاہ و سرخ
و سیوم سرخ و سفید و هر شاهین و بحری که در دم یازدہ پر داشته
باشد چالاک و بهتر باشد و نادر الوجود است و تمام بحریاں و شاهینان
را در دم دوازدہ پر می باشد سر شاهیں و چشم او کلاں باید و گردن
کوتاہ و دیدہ پر آب و سوارخ بینی مدور و فراخ و سینه کشادہ و بال
کندہ و پر باریک و در از و نوک دار همچو نشتر و ملایم و دم کوتاہ
و ناخن سیاہ و دراز و پنجها کشادہ و در وزن سنگین باشد و شاهین
آشیانه در درۂ کوہ و کمر می بندد و ایں مرغاں را صید کند دراج و چرز
و بط صحرائی و بو تیمار وغیرہ لگر بفتح لام و کاف فارسی و رائے
مهمله ساکنه در آخر از جانوران شکاری است و نر آں را جهگر میگویند
بفتح جیم و هائےزدہ و کاف زدہ و کاف فارسی مفتوح ورائے مهمله ساکنه
بقدر شاهین در جثه می باشد و رنگهائے او همچو رنگ شاهیں است
و لگر دراز و سست پر از شاهین میشود و شاهینگرد اندام و
تیز پر بود و جهگر خورد تر از لگر است و باقی شکل و شمائل
همچو شاهین است دراج و بو تیمار و زاغ و واق و چرز را شکار کند

از مرغان شکاری است از شکره خرد تر میباشد و نازک و تیز پر میباشد هردو پایش سبز و در زیر گلویش تعویذ بود شکره در هر جابهر می رسد و بکثرت دریں ملک میسر آید و نر آں را جبقه بجیم مکسور و بائے موحده ساکنه و قاف مفتوح و بهائے زده از مرغان شکاری است و وفادار و محنت کش می باشد اگر صبح تاشام از و شکار کنند در گرفتن صید قصور نمی کند و در گرما و سرما بکارمی آید و مالک را گذاشته نمی رود و بغایت دلاور میشود بچهائے طاوس و خرگوش و چرز و دراج را میگیرد و در صفات و شکل و شمایل و خوبیٔ مثل بازباید شمرد مخفی نماند باشه و کهندی سره وبے سره و دهوتی ایں هردوقسم و شکره و جبقه ازنوع کلال چشم است

کهور بی سره ـ بضم کاف فارسی و هائے زده و واو ساکنه و رائے مهمله در آخر مرغیست که مشابه بی سره است از بی سره کلاں ترمی شود و لیاقت شکار کردن ندارد

حدات ـ بکسر حا و فتح دال مهملتین و الف و تائے مثنات فوقانیه بفارسی غلیواز و بشیرازی کورکوره و بترکی چلقان و بهندی چیل نامند جانوریست معروف که از سباع طائرانست تیزبیں و بسیار دور بینی او مشهور و جهت شکار بکار نمی آید و شکاریاں اورا نمی پرو رند فی‌الجمله شبیه بشا هیں ولگر امابسیار سست پر واصلاً تیز پرواز نیست و در شهر هاو عمارات و اشجار میباشد و گوشت حیوانات مرده و زنده که کوچک تر باشد می رباید و می خورد و یک نوع دیگر غلیواز آنست که سر و سینه آں سفید و باقی پر هائے او سرخ تیره

خوار میر شکار را که در شکار خانه با مادرش نگاه می داشت گرفت و طعمه ازاں وقت اورا شکاریاں منحوس قرارداده از شکار خانه بدر کرده اند و جنبش برسه قسم است یکے سفید رنگ که دو برابر از بحری باشد و بغایت عظیم الجثه شکارش بچهٔ آهو و خرگوش وغیره است دوم سیاه رنگ آں هم در جثه مثل سفید میباشد و شکارش همچو سفید است سیوم سفید و سرخ در جثه برابر بحری بود و ماهی را غوطه زده در آب شکار کند و دریں ملک بکثرت موجود است و آشیاں در کوه و کمرمی نهد و بچه می برآرد با شق معرب باشه است و هندیاں و دکهنیاں نیز آں را باشه خوانند در کوه و کمر دریں ملک آشیاں می بندد در رنگ و شکل بعینه مثل باز است اماخورد تر ازاں چه باشد از شکره کلاں بقدر یک و نیم مقدار می شود و نر اورا اهل ایں ملک با شند می گویند بسیار نازک دماغ و بے وفا می شود در هوائے گرم بهر صیدر ها کنند صید یک طرف و خود یکطرف رود و دیگر بدست آمدنش دشوار

کهندی ـ سره خاصه ایں ملک است جز کرناٹک پیدا نمیشود و بهم نمی رسد بقدر چپقه کلاں که نر شکره است میگردد بغایت تیز پر و به هرسه رنگ میشود بسیار نازک دماغ ورنگ پایش زرد کهندی سره دا زیر گلو تعویذ نمی باشد سبک و تیز پر و خوبصورت می باشد نر اورا دهوتی بضم دال مهمله و ها و واو ساکنه و تائے کمثنات فوقانی مکسور و یائے تحتانی ساکنه در آخر گویند بی سره در رناٹک بسیار می شود و هم دریں ملک آشیاں هند و بچه ها میدهد

گوشت آں میخورد و منقار و ساق آں دراز و پرآں مانند نے است و ازاں اهل فرنگ قلم می سازند و گویند که در یک روز هزار فرسنگ پرواز می نماید نقل میکنند ، اگر در ولایت ایران و توران وغیره بلاد دور و دراز آشیانش بینند بهر حصول سنگ یرقان مردمان آنجا بچه اورا زعفراں آلود می سازند و کرگس بتصور یرقانی شدن بچهٔ خود پرواز می نماید و بسراندیپ می رسد و سنگ یرقان را بمنقار گرفته که بغیر سراندیپ بهم نمی رسد بآشیاں خود مراجعت می کند و این همه مسافت در یک روز طی میکنند و گویند از حرارت مزاج در وقت خواب یک چشم را نمی پوشانند و تا هزار سال عمر دارد و قوت شامه و باصره او بسیار قوی بحدیکه از مسافت بعیده بوئے حیوان مرده و یالاش آں را دیده خود را بوے رساند و گوشت آں می خورد واللہ اعلم بحقیقة الحال خواصش اکتحال خون و زهرهٔ آں بآب هفت مرتبه و طلائے آں در اطراف چشم قالع بیاض و رافع نزول آب و ظلمت بصر و جرب چشم را مفید دانسته اند **کل مرغ** ـ قسمے از آنست اما خورد تر از کرگس و بقدرغلیو از می شود و رنگ پر هایش سفید و منقارش دراز ـ

باب ـ سوم

در شرح حال بهرسی تمباکو وغیره بعضے ادویات هر درختے و ذکر اقسام اشجار و میوه ها

تمباکو شرح حال بهرسی تمباکو و رواج کشت و کارش در تمامی ممالک و بیان فوائد و ضرر آں بر طالباں حقائق اشیا

میشود و در جثه ازنوع اول کوچک تر و مردم مردار خوار از هنود هند گوشت اورا می خورند و گوشت غلیواز قسم اول را نمی خورند زیرا که مورث جنون است در دوم گرم و خشک و آشا میدن خاکستر پر آں که غیر سر آں باشد بمقدار یک دانک تا دو دانک باآب جهت نقرس و غدد بلغمی و سلعه بے عدیل و هنوداں غلیواز سرخ رنگ سفید رورا پرستش می نمایند و دیدن رویش را بعد بیداری میمنت و شگون می شمارند بعضی ممیزاں گویند بر سر هرلشکری ایں غلیواز که پرواز نماید ظفرآں را باشد و بدیں سبب آں را فتح اللقا نامند

لرزه نک ـ بمقدار طرمطی میشود اماليا قت شکار ندارد بسبب آنکه در وقت عین پرواز یکجا استاده پر و بال می زند و صورتش همچو رعشه دارمی نماید لاجرم اورا لرزه نک معنیٔ او لرزهناک ورعشه دار است و ایں مرغ کلاں و خرد میشود کلانش را دست مال خوانند و نوع خرد آں را مطلق لرزه نک میگویند

کرگس ـ بفتح کاف و سکون رائے مهمله و فتح کاف فارسی و سکون سین مهمله لغت فارسی است و بعربی آں را نسر خوانند و بترکی قفرو در هندی گد خوانند مرغیست معروف آں را در دکهنی رن گیت بفتح رائے مهمله و نون ساکنه و کسر کاف عجمی و سکون یائے مثناة تحتانی و تا در آخر نامند و گد هم میگویند بسیار کلاں جثه می باشد واز جنبش بسیار کلاں ترمی شود گردنش دراز و رنگش سیاه مایل بسرخی ورنگ و پوست رویش سرخ باشد تا آنکه نمی دود پریدن نتواند مردار و مهته گاو ان و خران وغیره جانوران هرجا باشد میرسد و

شگوفه می نویسد که رواج تمباکو در هندوستان نزدیک بسال هزار و چهارده هجری در انتهائے عهد سلطنت اکبر بادشاه واو ایل زمان جهانگیر بادشاه ظهور و بروز گرفته از جانب فرنگ و اکنون در همه جا بکثرت کشت و کار او می شود و صاحب مخزن ادویه می نوسید که قریب سه صد سال است که بهم رسیده و دو صد و کسری است شیوع تمام یافته و باعث شهرت و کثرت در ایران و توران و سایر هندوستان گشته گویند که پرتگیش قومے است از کلاه پوشاں که از ارض جدید بدست آورده جابجا در ممالک مذکور برده منتشر کردند و ازاں ممالک بممالک اطراف رفته‌الحال هیچ مملکتے و بلدے و قریه نمانده که در انجا یافته نشود و مردم آنجا از خوردن و نوشیدن و سعوطش بهره ندارند و استعمال نسازند بلکه کشیدن دود تمباکو شعار که و مه اکثر مردم هر و لایات گشته تو گوئ دراپران زمین در عصر سلطنت شاه عباس ثانی که تمباکو عا لمگیر و جهاں تسخیر شده است بنا بر آں کیفیت جو هر طبعیت بعضی و خواص اورا دریں اوراق برائے فایده عام و خاص بموجب نوشته حکیم شریف خاں مرحوم و دیگر حذاق قلمی میسازد خاصیت جو هر او بحدس حکیم علی گیلانی حارو یابس است و به نزدیک بعض دیگر بارد و یابس دخانش بسبب نا ریت مضرب و مکدر حواس و قوی و محلل و مسخن جمیع اعضا و مضعف دماغ و مورث خفقان و هر عضو که رطوبت بسیار داشته باشد ازاں تحلیل رطوبت میکند و اعانت بر هضم می نماید و محلل دردریحی و ریاح است و ضعف بصر که بسبب اجتماع رطوبت یا بخار بشد نفع دارد و تنگی نفس که بسبب کثرت و غلظت رطوبت

و جویندگان ماهیت و آثار عقاقیر پنهان و پیدا مستور و محتجب نماند که در ملک امرکه که آں را عرض جدید و دنیائے نومی نامند جزیرہ ایست از جزائرآں موسوم به تمباکو نکٹ بکسرنون و فتح کاف و تائے مثنات فوقانی نام شخصے که اولا تمباکو را در ملک یورپ آوردہ نکت نامے از قوم فراسیس درخت تمباکو را در آں یافت بعد از آنجا در سنه یکهزار و پانصد و شصت عیسویه در ملک فرنگ آوردہ رواج دادو از آنجا فراسیز در یک نامے در انگلند آوردہ و کشت و کار او در تمامی فرنگستان بشیوع گردید و می نویسند که قوم پر تگیز از فرنگستان اولا در کرناٹک آوردہ رراج کشت و کار بخشیدند و در اکثر ممالک تمباکو بنام جزیرہ که در انجا یافته شد مسمی و مشتهر است الا در زبان تر کان تتن نام دارد و در زبان تلنگی پوواک و در اروی پویلی و در زبان کنڑی و ڈیلے میگویند و بعضے مردم تلنگانه از تواریخ خود خوب خبردار بودند در هنگام اقامت راقم در قصبه اودیگر درسنه یک هزار و دو صدهجری نزدیک ذکر یافتن تمباکو از امریقه و شیوع کشت و کار آں بعد آوردن تخمش بأں کار پیش آمدند و گفتند که از کتب تاریخ مایاں که پیش از هفت صدسال تصنیف کردہ اند ذکر تمباکو موجود است پس معلوم می شود در سرزمین کرناٹک از قدیم الایام تمباکو موجود بودہ اما کثرت کشت و کار بعد آوردن تخمش از پرتگال دریں ملک گشته باشد واللہ اعلم بالصواب اگر چه درعرف اهل هند و دکهن هم تمباکو معروف و مشهور است اما بعضے هندیاں نوشته اند که آں را در زبان هندی بجر بهنگ می نامند صاحب دارا

تانبول - بفتح تا و الف و نون و ضم باموحده و سکون وا وو لام لغت هندی است و تنبول و پان نیز نامند ماهیت آں برگ نبات نجمی است یعنی نباتے بپارہ دار مانند انگور و ساق و شاخ آں باریکتر ازاں و برائے آں نیز دار بست می کنند و برگ آں سبز و پہن و نصف بالائے آں صنوبری و سرآں نیز و مابین آں عریض املس بہ تشریف و زغب و ساقہ برگ آں اندک بلند در ملک کرناٹک دو نوع می شو ند یکے پان سیاہ دوم سفید کہ آں را کپرویلی می نامند و در ہردوا نوع اصناف بسیار است پان سیاہ تیز و تند و خوشبو ہمچو قرنفل و برگش کلاں و ضخیم می شود و پان سفید نازک و در دہن زود می گدا زد لیکن تیزی و خوشبوئے پان سیاہ ندارد و ہرگاہ پختہ آں را خواہند در کاہ پرال یعنے گیاہ شالی نہند یاسبوس گندم و غیرہ دارند سفید رنگ می‌شود و در عرف آں را پان پختہ می نامند خوشرنگ و زودشکن و صاف می باشد ہمہ را باقدرے فوفل یعنے سپاری واقل اہک و کات می خورند و ممیزان قرنفل و جوز و بسبا سہ بر آں نیز قدرےقدرے می خورند دہن سرخ و خرشبو می شود و برگ تانبول کہ درین ملک در چاکلمری و دہور و در نواح کڑ پہ و در رائے پیٹہ و میلاپور بسیار خوب پیدا می شود و در چاکامری برگ تانبول بقدر یک و جب در از و در عرض دو بند انگشت پیدا می گر دد و لذت ہم بیش دارد و نواب عبدالحلیمخان کہ استعمال پان بسیار می داشت تانبولہائے آنجا طلبداشتہ می خورد در ہردفعہ کہ آں رابیڑہ می گویند صد ود و صدبرگہا می خائید وبعد ازاں در اگالدان می انداخت و بازہمچناں طلب می کرد و می خورد و ہم چناں می کرد تاچندیں بار بروز و شب

باشد یا بسبب کثرت اجتماع بخار در سینه و شش سود مند بود و باعضائے یابسه مضر و مجاری را خشک می سازد و ازاں قوت جاذبه کم میشود وخشکی و در شتی جلد و هزال بدن می آرد و سبب دق شیخوخیت میگردد و امراض را پیدا می کند که علاجش متعسر بود و مصلحش نزد مصنف دا را شکوهی نوشیدن شیراست بدلیل آنکه پارچه که از دود تمباکو رنگین شود بجز از شستن شیر آں را سفید نتواں کرد و هر چند بانواع مستعمل می شود اما طریق جید و بهتر آنست که آں را همراه قند کهنه ممزوج نموده بطریق خمیره سازند و از گلاب و بید مشک و غیره افاویه طیبه بحسب مزاج آمیز ند با الجمله در تحلیل ریاح و وجع ریحی معده و نشف رطوبت آں مفید و مضر باصحاب خفقان قلب و سبب ضررش گرمی و خشکی جو هرا وست و اگر از بید مشک و گلاب تر کرده بکشند بے ضرر می گردد و مردم کرناٹک و مردم لاهور وافاغنه ملک پشاور و غیره و بعضے اهل فرنگستان خوگر بسعوط او یند و بهر رفع نزله استعمالش می نمایند نزله که از رطوبت مزاج باشد و یا از هوائے بارد بزودی دفع می سازد و بدماغ حارمضر و ضعف بصر را بسیار مفید است صاحب الفاظ الادویه می نویسد که شخصے را بصارت بالکل رفته بود بعد ازمدت در از ملاقات با و دست دا دویدش که کتابت میکند حالش پرسید گفت که یک مدت برگ تمباکو بابرگ سنبهالوی خشک کدا آنرا پنچنگشت میگویند باالمناصفه در حقه کشیدم موثر مطلق و شافی برحق از کشیدنش بینائی بمن ارزانی داشت و اکثر مردم کرناٹک و حیدر آباد و ابندر سورت و غیره بخوردن تمباکو با برگ تانبول عادت کرده اند در تحلیل و هضم نفع می بخشد و اکثر موافق مزاج مرطوبین و باعث نشف رطوبت ز فروج زناں است و عرق او نیز مستعمل است و همیں خاصیت دارد

از ساچهق و بنگاله اصناف می باشد در هر بلده و جائے بقسمے در بعضے جا ها و رقبهائے آں بزرگ ترودر بعضے جا ها کوچک تر و از اصناف بنگاله آنچه برگ هائے آں نازک و کوچک و اندک عریض مباشد ملکپوری میناد مند منسوب به ملک پور نام دهی است از دیهات مرشدآباد که در آنجا بهم میرسد و این بتهرین اصناف بنگاله است و بالجمله آں را انواع و اضناف بسیار می باشد و بعد از چیدن بعضے را به تحمل سفیده می نمایند بدیں نحو که برگ هائے بسیار ازاں را در زنبیلی و یا سبدی و یا کیرۂ که به هندی توکری مینامند گرد سر آں را به پشال یعنے کاه برنج یا گندم که به هندی پوال نامند پوشیده و در زمین کووی بمقدار آں کنده و در آں کو دال آتش می افروزند تا قدرے گرم گردد پس آتش را ازاں کود بر آورده زنبیل تنبول را یک شباں روز درمیان آں می گذارند و بر بالائے آں سنگے و یا چیزے ثقیل برائے آنکه برگ ها نرم شده بر هم بنشیند می گذارند پس در تابستان شبها در شبنم و در زمستان جائے گرم نگه دارند برگ هائے آں سفید و نازک میگردد و بیخ آں آنچه به تحقیق پیوسته خولنجان است که به هندی کولیجن نامند و در خولنجان بیان آں خواهد آمد انشاالله تعالے و بهترین مطلقاً برگ متوسط سفید نازک کهنه آں است و برگ خام نورس و سبز تازه اخذ نموده و یا بسیار کهنه بدرخت مانده و رطوبت آں تحلیل رفته همه زبون زیرا که ایں نازک و لطیف و لذیذ و ایں زمخت و با عفوصت میباشد افعال و خواص آں مطلق مفرح و مشتهی و مقوی معده و جگر و دماغ و دل و حافظه و فهم و نشاط آورنده ومفتح و مدر فضلات ومضغ آں بجهت

استعمال می نمود و الحال آنچه که صاحب مخزن‌الادویه از طبیعت و خواص آں ذکر کرده است بعینه بقلم می آرد پوشیده نباشد که تنبول بچند نوع می باشد یک نوع آنست که برگهائے آں نازک و کوچک و سفید میگردد بتعمل سفید شود و منبت آں مگه دیهیست از مضافات صوبه بهارعظیم‌آباد و لهذا آنرا مگهی نامند و این خوشبو و نیکو طعم و لطیف و کم حدت است طبیعت آں معتدل در حرارت و یبوست

ونوع ـ دیگر کنگر یست که در شاجهان آباد و اکبرآباد و نواح آں و دکهن میشود و برگ آں بزرگ تراز برگ مگهی و در جمیع خواص و افعال و مزاج قریب بآں

ونوع ـ دیگر آنست که برگهائے آں بزرگ و سبز و بسیار لطیف و نازک و در سنار کار که قریه است از قرائے مضافات جهانگیرنگر از بنگاله می شود و کافوری می نامند در حدت طعم و تندی رایحه شبیه به قرنفل می باشد طبیعت این گرم در آخر دوم و خشک در اوسط آں

ونوع ـ دیگر که برگ هائے آں بزرگ و متوسط سبز و نازک و بتعمل سفید می گیرد و در اکثر بلدد مهد و بنگاله می شود و این را سانچی می نامند و این نیز لطیف و خوشبو است و لیکن لطایف رایحه آں سه نوع است طبیعت آں حار و یابس قریب با وایل درجه ثانیه است و نوع دیگر آنست که برگ هائے آں بزرگتر از آنها و با حدت طعم و رایحه و بنگاله می نامند جهت آں که مخصوص به بنگاله است طبیعت آں حار در اواخر درجهٔ دوم و یابس در اوسط آں و هراک

و سرفه و ضیق النفس را مفید واهل هند هر گاه تانبول گویند مرادشان مرکب سکری است که از برگ تانبول و جوز بوا و شربت نبات و غیرها ترتیب می دهند و در بعضے قرابادین اطبانسخۂ آں مرقوم است

بلادر - بفتح بائے موحدہ و لام و ضم دال و سکون رائے مهملتین و بدال معجمه نیز آمده لغت فارسی است ماخوذاز بلاوۂ هندی و بعربی حب الفهم و حب القلب بجهت مشابهت آں بقلب حیوان و برومی انقرو یا نامند ثمرهندیست ودرکرناٹک کثیرالوجود درخت آں شبیه بدرخت فالسه نوشته اند اما راقم درختش راهمچو درخت خورد پهنس ملا حظه کرده ثمرش بقدرلیمو در خامی سبز بعد رسیدن زرد میگردد اندرونش گوشت اند کے دارد با کمتر شیرنی و عفوصت بسیار بعضے مردم آں را می خورند اما چنداں مزه ندارد و بر سر آں مانند اکلیل دانه صنوبری شکل بقدردل مرغی که آں را بلادر میگویند و بر سر آں گلشن میباشد و بعد خشک شدن گلشن می ریزد و اندروں بلادر مغزے شیرین و لذیذهمچو مغز بادام و درمیان پوست بلا در رطوبتے است که آں راعسل بلادر می گویند و از بخار و رایحه آں در بعضے امزجه مردم مورث تورم میگردد لاجرم بوقت برآوردن عسل و مغز بلادر محافظت دست وبینی و بدن می نمایند و طریق اخذ مغز بلادر این است که بلادر را در آتش اندازند تا پوست و عسل آں سوخته گردد و مغز آں نسوزدپس پوست و عسل سوخته آں را دور کرده مغز آں را تناول نمایند بدانکه اگر کسے بلادر خورده باشد وا و را امراض حاده و سوزش باطن و جراحات و التهاب و جوشش زبان و خلق

رفع رطوبات دهن ولثه وا ستحکام و تقویت دندان ولثه و خوشبوئی دهان و تسکین عطش[کاذب بلغمی و گر سنگی و تصفیه صوت و ضیق النفس و سرفۂ بارد رطوبی بلغمی و تقویت معده و هاضمه خصوصاً با فوفل و دانه هیل نافع وقاطع نزف الدم لهاۃ و تحلیل او رام آنها و ضماد آں ها ملتحم جراحات تازه و بستن برگ پان بنگله گرم کرده بر نزول آب که در بیضه باشد دو سه برگ بالائے هم دیگر یعنی سه ته بسیار مفید درا بتدا و در دو سه روز به تحلیل می برد و اگر بسیار گرمی کنند و تاب نیا و رند دو برگ بالاے هم و یا یک برگ بندند و با آنکه متوالی نه بندند بلکه تفاریق یک روز یا دو روز درمیان تا تحلیل رود و چوں برگ تا نبول را با مصالح آں که قدرے فوفل ورق کرده و قلیلے کات هندی و اندک مغسول است واهل هند قاطبه با ینها می خورند بخایند و آب آں را بر زخم تازه عموماً وبر زخم کچلی سر بعد سر تراستی و خون آلود بودن بمالند و هم چنیں بعد ختنه اطفال بر آں بچکا نند و یا بپاشند خون آں را بندمی کنند و موجب خشکی و سرعت اند مال میگردد و دستور خوردن آں آنست که با مصالح مذکور خوب مضغ نموده آب رانمی خورند و ثقل آں را می اندازند زیرا که ثقل آں مسد دومورث قولنج است و گاهے برائے لذت و یا برائے تقویت معده و تقطیع اخلاط بلغمیه چند دانه قاقله صغار و یا کبار یا یک دو دانه قرنفل مزید مصالح مذکوره می نمایند و ناشتا خوردن آں مضر محرورالمزاج را و در بعضے امزجه ناشتا اسهال می آرد خصوص بنگله آں و چوں بے مصالح مذکوره بانمک هفت هشت تاده برگ آں را یا زیاده بحسب بر داشت طبیعت بخورند اسهال بلغم می نماید

و هلیله زرد ـ متوسط و خسته اش کوچک باشد

و هلیله چینی ـ که زرد سبز رنگ و سیاهی مائل و کوچک وکم گوشت و اندک مستدیر اما دانه اش بزرگ

و هلیله اسود ـ که آں را هلیله هندی نامند و دراهل هند بزنگی هڑ مشهور است و بهتریں آں سیاه صاب بیدانه و سنگیں که فاسد نشده باشد و دریں قسم هر چیکه بقدر جوئے میشود آں را هلیله جوئے وازجوی کوچک تردانه هلیله زیره مینامند و آنچه بملا حظه رسید که ازدرخت هلیله زرد و سیاه و جوے و زیره همهجا پیدا میشوند و صاحب مخزن ادویه هلیله کابلی و چینی و زرد و سیاه راهم ازیک درخت میدانند و از ابتدائے ظهور شگوفه تا انتهائے کمال بالیدگی و نضج هر مرتبه را نامی گذاشته اند و نوعے علاحده دانسته مثلا شگوفه خشک آں را هلیله زیره و ازاں بزرگ تررا که بقدر جو میشود و هلیله جوئے و ازاں بزرگ تررا که بقدر مویز سیاه می باشد هلیله مویزگی و هلیله زنگی وهلیله اسود نامند و ایں همه هلیلها خسته ندارند و ازاں بزرگ تر نیم رس زرد سبزی مایل راهلیله چینی و ازاں رسیده تر زرد را هلیله اصفر و بکمال رسیده زرد مایل بسرخی املس را هلیله کابلی گویند و منبت ایں همهها اکثر بلا دهند و دکهن و گجرات و بنارس و بنگاله است اما آنچه در گجرات پیدا میشود ازهمه بهتر میباشد و بعد ازاں بنارسی و بعد ازاں هلیله جات دیگر ملکها هلیله کابلیرا ازاں کابلی نامند که از راه خشکی از هندوستان و

و سواس عارض شده باید که او را مسکه تازه و روغن گاؤ و یا گوسفند و روغن کنجد تازه بخورانند و فادزهر و جدوار مجرب با دوغ گاؤ سائیده بدهند تا حدت و لذع آن اندک تسکین یا بدپس آش جو و دوغ ترش، گاؤ و شوربائے چرب و برنج چرب خصوص بروغن کنجد تازه بخورانند و دربینی او روغن بادام و بنفشه چکانند و برسر او از چیز هائے خنک مانند روغن گل و شیرزنان وا مثال آن نطول نمایند و لعاب اسبغول و آب انار هر دو شیرین کرده وا شیائے باردۂ رطبه بخورانند و قروحیکه از بلادر حادث می شود در ظاهر و مصلحش موم روغن است طبیعت و خواص عملش در چهارم گرم و خشک مسخن و محلل و ملطف و مفرح جلد جهت قروح وامراض باردۂ دماغیه و رطوبیه مانند فالج و لقوه و رعشه و خدر و نسیان وا ختلاج و قطع ثالیل و دفع ریاح و سلس البول و وشم و سایر آثار جلدیه و تقویت حفظ و ذهن و اعصاب و دندان و باه نافع

هلیله ـ بفتح ها و کسر لام و سکون یائے مثنات تحتانی و فتح لام ثانی و هائے ساکن در آخر فارسی است و بهندی هر و هرا نامند و عرب آن را معرب نموده اهلیلج خوانند بکسر همزه و سکون ها و کسر لام و سکون یائے تحتانی ثمر درخت هندیست و جز هند درجائے دیگر پیدا نمی شود و بادشاهان هند فخر می کنند از جلالت قدراو و آن بر اقسام است

هلیله کابلی ـ که زرد مائل بسرخی و پر مغز و کم ریشه و خسته آن کوچک باشد از همه هلیله جات بزرگ و بالیده می شود .

دندان و لثه مجرب اگر هلیله زرد را باروغن گاؤ بریان نمایند بطوریکه تسو زد پس ازاں بر آورده و از روغن پاک کرده و کوفته و سفوف کرده نیم مثقال برگیرند و پوست صلب نارجیل سوخته را بوزن ربع مثقال ممزوج نموده سه روزپے درپے ازآب نیم گرم بیا شامند جهت زحیر و اسهال بواسیر مجرب و ذرور آں جهت تجفیف رطوبات دماغ و حدت بصر نافع خصوصاً که در خمیر گرفته بسوز انند و بدستور آب خیسانیدۂ آں همی اثر دارد و مضغ نمودن و فرو بردن آب هلیله سیاه جهت لقوه و هم چنین گاه داشتن آں در دهاں جانب شق علیل و جهت جلب رطوبت معده و تقویت احشا و درد سپرز و بوداده آں جهت حبس اسهال و نگاه داشتن آں در دهان باعث سیاهی مو و تقویت آں و تقویت لثه بغایت موثر و هلیله چینی و هلیله جوے و هلیله زیره بسیار ضعیف العمل و الفعل است اگر هلیله جات دیگر موجود باشند هرگز اورا استعمال نباید کرد باقی خواصش از کتب طبیه باید جست ۔

املج ـ بفتح همزه و سکون میم و فتح لام و سکون جیم مشهور باملج است بمد الف و کسر میم و بفارسی آمله و بهندی آنوله نامند و شیر پروردۂ آں را شیر املج گویند ثمر درخت هندی است طعم آں ترش و باعفوصت بسیار و دریں ملک برابر لیموی شود و سنگین و زرد رنگ درخت آں بقدر درخت گردگاں و برگ آں سبز و بسیار ریزه و انبوه ازهر دو طرف شاخهائے باریک طولانی بقدر شبری رسته و در بعضے جادو شاخ و در بعضے جا سه شاخ و چوب آں جوهردار مانند چوب چنار که بعربی دلب نامند و ازان صلب تر طبیخ آں در دوم سرد در اول

ز طریق ملک کابل به بلاد توران و خراسان و ایران می برند نه
ذکه در کابل پیدا می‌شود طبیعت آن در اول سرد و در دوم خشک
و خشکی هلیله کابلی از سائر انواع کمتر است و مجموعه آن جهت
تقویت معده و دماغ و ذهن و حفظ حواس و تفتیح سدد و صداع و مالیخولیا
و تصفیه ارواح و وسواس سوداوی و خفقان و غشیان و منع صعود بخارات
بدماغ و واطفاء نایره سودا از احتراق صفرا باشد و تصفیه رنگ رخسار
و استسقا و بواسیر ریحی و خونی و حمیات مرکبه در اواسط و اواخر آن.
نافع و مسهل رقیق بلغم و صفرا بعسر و منع استعمال هلیله جات در
حمیات مطلقاً مسلم و کلی نیست و هم چنین در حقنه ها و لازم است که
آن‌را بادویه ملینه و مفتحه استعمال نمایند و باروغن بادام و یاگاؤ تازه و
قند و ترنجبین آمیختن مصلح عصر آنست و هلیلجات را مرضوض و
جریش دارند تامغص آنهاکم شود و قوت فعلش باطل نگردد و شربتش
از جرم آن‌تا پنج درم و درمطبوخات و نقوعات از هفت تاده درم و
سنون دانه آن جهت تقویت لثه و رفتن خون ازبن دندان و رویا نیدن
گوشت آن مفید و گویند که صاحب لقوه یک عدد هلیله کابلی را از
خسته دور کرده دردهان گیرد و بخاید تاتمام شود و آب آن رافرو برد
و هم چنین آن راچون درجانب مایل بگز ارد نفع می‌بخشد و تایک سال
هرروز یک عدد آن را تناول نماید موئے سفید نشود خصوصاً پر و رده
آن و بعضے این خاصیت رامخصوص به‌هلیله هندی دانسته اند و مربائے
آن که زیاده ازیک سال‌بر و نگذشته باشد مقوی معده و دماغ و مفتح
سدهٔ بلغمی و مقوی حواس و جگر است و دانه هلیله کابلی مدربول و
ذرور محرق آن جهت قطع خون بواسیر و نزف الدم اعضا و تقویت

مصلح آں عسل و سنبل الطیب۔ **زنجبیل** ۔ بفتح زا و سکون نون و فتح جیم و کسر بائے موحدہ و سکون یائے مثناۃ تحتانیہ و لام بہندی تر و تازۂ آں را ادرک و خشک آں را سونٹھ و سندی نامند بیخیست معروف نبات آں شبیہ بہ نبات شقاقل اما ازاں کوچک تر و برگہائے آں باریک و طولانی بقدر یک شبر و زیادہ ازاں بیگل و ثمر باشد در بلاد ہند و دکہن وگجرات و بنگالہ و کرناٹک کثیر الوجود از بنادر کرناٹک تجاران فرنگ و عرب بسیار خرید کردہ ہمچو فلفل کرد و قافلہ بولایت خود ہامی برند و ہمہ وقت ترو خشک بہم می رسد و گویند در ماژندران ہم پیدا می شود و زنجبیل بے ریشہ سفید خشک را بہ ہندی ستوا سونٹھ نامند بہترین ہمہ اصناف است و مربائے زنجبیل کہ از چنیں می آرند بسیار بزرگ و بالیدہ و نہایت بے ریشہ مانند آں در ہیچ جاپیدا نمی شود زنجبیل تر در سوم گرم و در اول خشک و خشک آں در دوم خشک و با رطوبت فضلیہ مقوی قوت حافظ و ہاضمہ و معدہ و کبد و مفتح سدہ جگر و مبہی و محلل ریاح غلیظہ معدہ و امعا و مقطع بلاغم و رطوبات غلیظہ چسپیدہ بہ بسطح معدہ و امعااست و مخرج خلط غلیظ و رطوبات دماغی و حلق و برودت اعصاب و یرقان سدی و تقطیر بول کہ از برودت ضعف آلات بول و اسہال کہ از فساد غذا باشد نافع و با زردی تخم مرغ نیم برشت جہت از دیادمنی و غلظت آں و باذر بدمسہل رطوبات مفاصل و ساقین و معین قوت مسہلہ تربد و با قولنجان و پستہ جہت تقویت باہ از اسرار است و اکتحال آں جہت غشاوہ و سبل و بیاض و در دہاں داشتنش دافع تشنگی بلغمی و ضمادش جہت تقویت اعضا و کزاز و رفع ریاح

و سیوم خشک و شیر پروردۂ آں در اول سرد و در دوم خشک قابض مانع ریختن مواد در معدہ و امعا و حافظ اخلاط از تعفن و مخرج سودا از بدن و مانع مخالطت سودا و ابخرۂ سوداویہ و صفراویہ محرقہ بروح و باین اسباب موجب زکاوحدت ذهن تفریح و تقویت قلب است بالخاصیت و از جملۂ ادویہ شدیدالمنفعت است از برائے تقویت ذهن و حفظ سایر اعضاء بالخاصیت محرک باہ و قاطع قے و تشنگی و آب رفتن از دهاں و مسهل سودا و بلغم رقیق بعصر و مقوی معدہ و امعا و مشتهیست بہ تخفیف رطوبات مرقیہ معدہ و دباغت خمل آں وبآرد کنار و آب بہ قاطع اسهال مزمن و مسکن حرارت و مسکن حرارت خون و مقوی دل و چشم و اعصاب و حواس دماغی و نافع برائے مالیخولیا خصوصاً مراخی کہ از صفرائے محترقہ حادث شدہ باشد و از برائے نسیاں و فالج و استرخا و لقوی و خوردن مربائے عسلی آں و آشامیدن نقوع آں مانع صعود ابخرہ از معدہ بسوئے سر و چوں آملہ را نرم بکوبند و آب بارتنگ بشرشند و ضمادی غلیظ ضخیم برپیشانی نمایند قطع رعاف سازد و آب منقوع نیم کوفتہ دو درهم آں در چشم جهت ازالہ بیاض مجرب خصوصاً بعد از دو سہ ساعت آملہ را افشردہ دور نمایند و آملہ تازہ دراں بخیسانند تا سہ مرتبہ پس در چشم بچکانند و اگر آملہ را نرم بسایند و هم وزن آں شکر مخلوط نمودہ و از روغن بادام چرب کردہ ناشتہ بمقدار پنج درم هر روز بآب گرم بیاشامند جهت ضعف بصر و جلائے آں و سعج و امعا نافع و نقوع آں باکشنیز خشک نیم کوفتہ جهت رفع اسهال مزمن و حرارت معدہ و سوزش مقعد و بول مفید و شربت از جرم آں از سہ درهم تا پنج درهم و در مطبوخ تا دہ درهم در سپرز

و بلند تا دوسه زرع و راست خصوصاً از شاخهائے نورسته آن جداشده باشد گویند این همه صفات در دارچینی سیلانی یافته می‌شود و بعدازان دارچینی که درملک کرناٹک پیدامی‌شود نسبت بسیلانی کم‌طعم وکم‌بو واندک ضخیم میشود و قلمهائے آن کوچک می‌شود و بعد ازان تاکلیچ وانجن و بندر کوچی یافته می‌شود و آنهم دارچینی است بخوبی سیلانی نیست و ازکوچی گذشته تاکوکن هرجاکه پیدامی‌شود بتدریج ضخیم و لعابی‌می‌شود و آنچه ضخامت آن کم است قرفه و ضخیم آن راسلیقه خوانند و هندیان فرق‌نمی کنند و هردو قسم‌راتبج نامند و گویند در جزیرهٔ ملاخه و غیره نیز چیزے ضخیم بدطعم کرایه‌الرائحه تندبو قریب به بوئے فسافس پیدامی‌شود ازتجاران ثقات شنیده شدکه درجزائر شهرناؤکه در عرض سی‌درجه و چنددقیقه جانب جنوب ازخطاستوا واقع‌است نیزدارچینی خوب مثل‌سیلانی بهم‌می رسد لیکن بکثرت و و فورنیست و در بلادهائے دیگرهیچ جاپیدا نمی شود و درخت آن بقدریک نیزه و کسرے کم و زیاده ازان مانند درختهائے صحرائی و کوهی و شاخهائش پهن و برزمین افتاده و برگ آن شبیه به برگ ساذج هندی و گل و ثمر آن فی‌الجمله شبیه بحب‌بلسان و طعم ورائحه اش مانند دارچینی و دستور گرفتن دارچینی آنست که‌هرسال شاخهائے درخت کهنه آن رامی برند و چون‌شاخهائے تازهٔ اوبرآمد و بالیدگی و سختگی پیدانمود و آن را ازطول شقامی کنند و چندروزمی گزارند تا ازحرارت یافته پوستش پیچیده و درهم‌شود بعدازان اخذازومی نمایند بهترین آن سیلانیست باوصاف مذکوره و بعدازان که در اوصافهائے مذکور برابراومی شود صاحب مخزن ادویه روایت می‌کنند که درجوف شاخهایش کافورمی باشد و هر ریشهائے درخت آن رادر آب جوشانیده ازان کافور بعمل می آورند

و بواسیر و اوجاع بارده و ورم بارد بلغمی و مائی و ریحیی خصیه و مضرحلق مصلح آں روغن بادام و عسل شربت آں تادو درم و مردم هند وبنگاله نوع آں را انبه سونٹ می نامند زیرا که بوئے انبه خام ازاں می‌آید

خس ـ بفتح خائے معجمه و سکون سین مهمله لغت هند یست و آں ریشه گیاهے است که همچو کاه انغو می شود در تمامی ملک هندوستان خصوصاً در دکهن وبنگاله و کرناٹک کثیرالوجود است و در موسم گرما ازاں خسخانه می سازند و برآں آب می پاشند بسیار خوشبو و سردو خنک می باشد و مروه نیزازاں تیارمی سازند و آب پاشیده می جنبانند وا ورا بابرادۀ صندل آمیخته عرق می کشند و عطرازاں میگیرند بسیار معطر و خشبو می شود و ریشه خس باریک کجمبج وگره دار مانند ریشه سنبل رومی وازان غلیظ تر وبلندتر تاثیر دست کسرے کم و زیاده ازاں می شود و بسیار خوشبو نبات آں شبیه به سنبل که کولان نامند و گویند بیخ اذخرآجامیست وبعضے ریشه و الادانسته اند دردوم گرم و خشک مفرح و مقوی‌قلب و دماغ بارد

دارچینی ـ بفتح دال و الف ورا و کسرجیم فارسی و سکون یائےمثناۃ تحتانیه و کسرنون و یامعرب اودارچینی است و دار بفارسی بمعنی درخت و چوب است و بسریانی آں رامسهلون نامندپوست شاخهائے درختست که‌در ملک کرناٹک کثیرالوجود است خصوصاً در ملیبارراست تاکوکن و درملک بدنور که آں راحیدرنگرمی گویند جابجاپیدا می‌شود و درسراندیپ که آں راسیلان می‌نامند بسیار خوب پیدامی شود وبدستور درملک زیربادات با و فور پیدامی‌شود و بهترین دارچینی آنست که تندطعم و تیزبود سرخ رنگ و شیرین قامهائے آں باریک و نازک و بسیار درهم پیچیده

شبیه به شاهتوت و سیاه رنگ و کوچکتر ازاں و خشک دانهائے آں کوچک و سرخ رنگ پیوسته بهم و بالاے آنها غلافے رقیق و پرده هائے سیاه رنگ و دربین دانها و طعم آں تندباشدک تلخی و حدت پوست آں زیاده ازدانه آں و بیخ آں گره دار نشعب و پوست آں اغبر و مغز آں سفید و ریشه دار و تند طعم و فلفل مویه عبارت ازانست طبعیت آں در آخر دوم گرم و خشک محلل مواد بارده و ریاح و مفتح سده جگر و سپرز و هاضم طعام و مقوی معده و رافع قی و خوشبو کننده دهاں و رحم و مسخن احشا و محرک باه و زیاده کننده منی و مدربول و حیض و مسقط جنین و جهت فالج و صرع و سرفه بارد رطوبی و نقرس و عرق النسا وتقویت پشت گزیدگی عقرب و ریتله و تنویر اخلاط بدن و بالجمله امراض بارده رطبه را مفید و اکتحال آں که درجگر بز گذاشته و یاکوبیده برآں پاشیده کباب کرده باشند جهت شبکوری و طلائے آں باروغن جهت نیش عقرب و ریتله و افعی نافع **صندل** بفتح صاد و سکون نون و فتح دال مهمله و لام معرب سندل بسین مهمله فارسی است و گویند لغت سریا نیست و بیونانی حلوسطقاقیل و بر ومی فلو ریقا و بهندی چندن نامند در کرناٹک کثیرالوجود و حیدرنگر عرف بدنور و دراطراف و اکناف آں تامیسور صحرا صحرا درخت صندل است و مردماں آں ملک ازچوب صندل آتش افروخته طعام و ناں ازاں به پزند درختش عظیم مانند درخت انبه و نیم ر شاخهائے آں اکثر افتاده بروئے زمیں و ثمرآں مانند خوشه و برگ آں نرم و نازک و صندل سه نوع میباشد یکے سفید نباتی رنگ و آں را صندل ابیض و به هندی چندن گویند دویم زرد رنگ و آں

طبیعتش در آخر دویم گرم و خشک و قوت آن تاپانزده سال باقی می‌ماند بغایت ملطف و مفتح و مفرح نفس و منضج عفونت اخلاط و تریاق اقسام سموم و حافظ قوتهائے نفسانی و حیوانی و طبعی و جالی باصره و محلل ریاح و موادبارده و مجفف رطوبات دماغی و نزلات باردۂ رطبه و امراض باردۂ دماغیه و مدربول و حیض و مسقط جنین و مقوی باه و جهت خفقان و وحشت و وسواس و جنون و تقویت اعضائے رئیسه و معده و دفع بدبوئے دهان و سرفه رطوبی ور بو و تصفیه صوت که ازبلغم غلیظ باشد و رفع رطوبات لزجه ناقصۂ قصبه ریه و حنجره و تنقیه صدر ازانها و تفتیح سدۂ جگر و استسقا و سموم هوامبارده از عقرب و غیره شربا و ضماداً و شما و حمولاً نافع و طلائے آن برپیشانی و صدغین و بدستور از روغن و عطرآن جهت صداع بارد نافع و برپلک چشم جهت اختلاج آن و اکتحال آن جهت تقویت باصره و رسانیدن اثربرطبقات عین و آشامیدن مطبوخ آن باسرکه و مصتکی جهت فواق رطوبی و باپوست هلیله کابلی جهت استسقائے لحمی و زقی و ضماد آن جهت رعشه و دفع لرزۂ تپها بلغمی و سوداوی و دانه بواسیر و تسکین و جع آن گزیدن عقرب نافع و مضر محرورین و مصدع و مضرمثانه مقدار شربت آن دو درم تاپنج درم و دهن آن دردرجه سویم گرم و خشک و عرق آن سریع الاثر از جرم آن وقطور آن جهت گرانی سامعه و آشامیدن آن جهت تقویت هاضمه و تحلیل ریاح معده و

بوا سیر نافع دار فلفل بفتح دال مهمله و الف و رائے مهمله و کسر دوفا و سکون دو لام بعداز فائے اول و دوم بفارسی فلفل دراز و بهندی پیپل و پیپلی نامند ماهیت آن ثمر نباتیست بیاره دار و برگ آن شبیه به برگ تانبول و ازان اندک کوچک تروبا حدت و تلخی و ثمرآن طولانی

چوبہائے دیگر چوب اورا ضایع نمی سازد و رنگ چوبش سرخ تیرہ رنگ و بالاے آں پوست سفید رنگ می باشد بعد تراشیدن او چوب سرخ رنگ از اندروں بر می آید و بہترین او آنست کہ تیرہ رنگ و صاف و کم ریشہ باشد و قوت آں تاسی سال باقی می ماند و صوف و غیرہ را ازاں رنگ می دہند طبیعت آں در دویم سرد و در سیوم خشک در افعال و خواص شربا از صندل سفید ضعیف ترو در طلا و ضماد قوی

ملاگیر ـ بفتح میم و لام و کسر کاف فارسی و سکون یائے مثناۃ تحتانی و رائے مہملہ درختے است چوب آں مشہور و سائیدہ آں سرخ آمیز باشد و مر مردم ہندوستان پارچہ را بآں رنگین می سازند برائے آنکہ بوئے خوش دہد و مقوی دل و دماغ و خوشبو کنندہ عرق بدن و در بعضے کتب ہندی اورا از اقسام صندل نوشتہ اند ـ

کری پاک ـ بفتح کاف و کسر راے مہملہ و سکون یائے مثناۃ تحتانی و فتح بائے فارسی و سکون الف و کاف درختیست کہ در کوہ و صحرائے ملک کرناٹک کثیرالوجود است و بعضے مردم نہال آں آوردہ در بستانہا نیز نشانیدہ اند و برگ و بار و تخم و گاش ہمہ یک نوع خوشبوئے دارد درختش تایک نیزہ کسرے کم و زیادہ بلند می شود برگش بمثل برگ عرضش بہ مقدار بند انگشت و طولش اندک از عرضش زیادہ مایل باندک استدارہ و ثمرش در خامی سرخ مایل بکموں و برگہائے کہ پختہ شود سیاہ میگردد مغزش

را صندل اصفر و بهندی ملاگیر خوانند و سیوم سرخ تیره رنگ و آن‌را صندل احمر و به هندی رکت چندن نامند و آنچه بمشاهده رسیده صندل سفید و زرد ازیک درخت است هرگاه که درخت صندل سفید خوب پختگی بهم نرساند رنگ چوبش سفید می‌باشد و هرگاه که کهنه‌تر شود و به پختگی کمال رسد رنگ چوبش زردمی شود و خصوصاً رنگ اندرون چوبش که آن‌را کهیرمی نامند و کهیر بفتح کاف و هاےزده و یائے مثناة تحتانی ساکنه و رائے مهمله در آخر چوب اندرون تنه هر درختے راگویند که از کمال کهنگی رنگ زرد و سرخ و اکری و غیره بهم رسانیده باشد و صندل سرخ درخت دیگر است و چوب آن‌را درعمارات صرف می‌سازند بیانش درآید طبیعت صندل سفید و زرد درسیوم سرد و درد و یم خشک مفرح و مقوی دل و معده و رادع و قابض و باتریا قیه و محلل اورام حاره و جالب مواد و آشا میدن آن جهت خفقان حار و تپهائے حادۂ صفراوی نافع و خواص بسیار دارد که درکتب طبیه مذکور است و مضر صوت و قاطع‌باه و مصلح آن عسل و نبات شربت آن یک مثقال -

صندل سرخ - و عرب آن را صندل احمروبه هندی رکت چندن نامند در کوهستان ملک کرناٹک درخت او مالا مان است قومے از هندوان که آنها را ڈیوار خوانند ستون و تیر و غیره از درختش تراشیده در شهرها می برند و می فروشند معماران نجاران اکثر چوبش بکار عمارت صرفی نمایند چوب او نهایت مستحکم و مضبوط و از دیر ماندگی بوسیده نمی شود ارضه یعنی دیوک بکسر دال مهمله و سکون یائے مثناة تحتانی و فتح واؤ و سکون کاف کرییست مشهور و همه چوب و اشیائے را ضائع و تباه می سازد اورانمی خورد و همچو

نزف الدم و نفث الدم و آمدن خون از هر عضوے کہ باشد شرباً و ضماداً و لطوخا و آمدن عرق و مقوی معدہ و احشا مدربول و قابض و محلل و مفرح و حابس اسہالات و مفتت حصاۃ و حابس و قاطع خون حیض و رافع ضعف گردہ و بواسیر و جا برکسر و ثمر آں یاقوت تریاقیت دافع سموم است خصوصاً ریتلا و عقرب و چرب نمودن سر بروغن آس او رام سر و سبات حادث ازاینضرہ درتپ و در غیرتپ نافع و خواص آں بے شمار است اگر احتیاج افتد از کتب طبیہ باید جست ۔

آبنوس ۔ بمدالف و کسر بائے موحدہ و ضم نون و واو و سین مہملہ معرب اباٹس یونانیست و بفارسی و بہ ہندی نیز بدیں اسم مشہور است و دوقسم می باشد یکے ہندی و دیگر حبشی و حبشی آں سیاہ تر و صلب تر و املس تر و سنگین تر از ہندی و میگویند بوقت بریدن و تختہ کردنش از جوف چوب آں رگہائے رمل و سنگریزہ بر می آید و تختہ چوب آبنوس زیادہ از یکو نیم شیر شنیدہ و چوب آبنوس ہندی و حبشی در آب اندازند غرق می شود و چوں تر و تازۂ اورا بسوزانند رایحہ خوش می دہد و خشک آں مشتعل گردد و مستعمل اطبا بیشتر حبشی و بعد ازاں ہندی و اطبا اختلاف بسیار دربیان آبنوس و درخت آں ورنگ وصفات آں دارند اما اہل کرناٹک ہر چوبے سیاہ رنگ کہ ازدرون تنہ درخت کہلہ و تیندو وغیر آں کہ بر می آید و آں را در عرف کہیر میگو یند ہمہ را آبنوس دانند و دریں ملک چوب

سفید سبزی مائل شیریں در بعضے ثمرش یک تخم و در بعضے دو تخم می باشد و تخمش دولخت مدور مفرطح و رنگ اندرونش سبز و بالایش پوست باریک رقیق خاکی رنگ و از بیخش که اکثر جابجا آمده شد که بالاے زمین نمودار می شوند بے قصد بچه ها ازاں می کشندنه بچه ها قوی و خوش اما خوشه خوشه بانها رسد اگر آنهارا تراشیده در جائے دیگر نشانند درخت سرکش می شود و اگر تخمهائے او را کارند نیز نهال ها سر برکشند و گلش سفید رنگ نازک خوش اختراع است برگش را اگر سفوف کرده بصاحب اسهال بلغمی دهند بسیار مفید آید بل اسهال را رفع و دفع می نماید و مردم ایں ملک برگ اورا خواه خشک و خواه تر باشد در روغن زرد بریاں کنند داغ بنان خورش می دهند نان خورش بسیار خوشبو می شود -

آس - بمدالف و سکون سین مهمله در ختیست شبیه بدرخت حنا و برگ آں سبز تر و ضخیم تر و در طول و عرض و شکل مشابه ببرگ حنا و خزاں نمی کند خوشبو و معطر و طعم آں اندک تلخ و با عفوصت بسیار و گل آں سفید رنگ و خوشبو و ثمر آں در ابتدا سبز و بعد رسیدن سیاه و تخم آں سفید ریزه املس مرکب القوی و جز و بارد دراں غالب و جزوحارکمتر بسبب ارضتی که دارد یابس و قابض و بالخاصیت آس مقوی قلب و دافع خفقان و صداع و دوار و سدرور مد و درد گوش و قروح و آمدن چرک و درد دندان و قلاع آں و استرخاء زبان و مقوی باصره و محلل اورام و جروح و قروح و سهوم

لیمو مغز او زرد رنگ مائل بسرخی و پوست آن سخت اکثر مردم دیهاتی و قصباتی مغز آن رامی خورند اندک شیرین و لذیذ می باشد و عفوصت قلیلی نیز دارد و در هر ثمرش دو سه تخم می باشد زرد رنگ طولانی و صلب منبت آن صحرا و کوهستان و در تمام ملک هندوستان است و بهترین آن رسیده و سنگین و خوشبوے و سیاه و براق است طبیعت آن گرم وخشک در دوم ملطف و جالی و مدر بول و مفتت حصاة و محلل ریاح خصوصاً ریاح طحال و سدة آن است اکتحال محکوک آن جهت رفع شب کوری و ذرورش جهت بیاض رقیق و غشاوه قرحه و بثورعین و دمعه و جرب عین و حکه و رمد یابس و حفظ صحت چشم و رویانیدن مژگان مفید حاصل کلام برائے اکثر امراض عین بسیار نافع است و ذرور نشاره آن جهت حبس خون زخمهائے تازه و اکتحال آن نافع خون هر عضوے که سوخته باشد روغن گل یا سفیدهٔ تخم مرغ بمالند و بر آن سفوف آن را بپاشند بسیار سودمند و محرق و مغسول فشاره جهت قروح مزمنه وجرب و جمیع افعال مذکوره سریع‌الاثر و ثمرش بے تخم و خورد ترمی شود بعدجفاف آن را سفوف بادم وزن نبات بخورند جهت قوت باه و امساک مجرب ومفید و طلائے مسحوق آن همچنان‌مطبوخ اودر شراب محلل خنازیر است بالخاصیت اطفاء خون جاری سازد و به تنهائی جهت تخفیف قروح خبیثه ورویانیدن گوشت صالح و منع جوششهائے پرآب و آبله کردن اعضا مجرب مقدارشربت تاسه درم بدلش در حرق نار و غیره چوب‌کنار است

آبنوس بسیار است اماتخته اش کلاں نمی باشد اگر اورا بآب بارتنگ سوده نشوق نمایند قدرے بر پیشانی طلا کنند رعاف باز دارد و دیگر خواصش بسیار است در کتب طبیه مذکور -

شیشم - بکسر شین معجمتین و مهملتین هر دو آمده درخت هندیست و بسیار مشهور و دریں ملک کثیرالوجود درخت آں بسیار کلاں میباشد مثل درخت جامون و تخته چوب سبز آں در عرض تادو دست دیده شده و کرم در چوبش نمی افتد و کهنه نمی شود مگر که زمانه درازی برو گذرد و گویند اگر در نقصان ماه اورا ببرند درچوبش نقصان پدید می آید برگش خورد و مدور مایل بطولانی و نوک کوچک دارد و صاف مشابه ببرگ سیم و پهلی اوکه که ثمر او باشد بسیار قلیل الضخامت در درازی نیم گره و کسرے زیاده ازاں واند رونش دوسه دانه بود و اطبائے اهل فرنگ چوب شیشم راکه پاد سانٹ میگویند برائے آتشک و تصفیه خون بسیار استعمال می دارند و اطبائے یونان نیز تجربه کرده مفید تریافته ورنگ چوبش سیاه سرخی مائل مخطط باندک خطوط سفید و چوبش صلابت آبنوس ندارد اگر درآب اندازند همچو ں چوب آبنوس ته نشین و غرق آب می گردد و اکثر صنادیق و کرسی ها و کتب خانها و تخته میز وغیره ازاں نجاراں طیار می سازند

تیندو - بکسر تائے مثناة فوقانی و سکون یائے تحتانی و نون زده و دال مهمله مضموم و سکون و او درختیست که دریں ملک صحرا صحرا است و بسیار کلاں می باشد و پوست درخت آں راکه اگر برآتش اندازند ازاں شرارها گل می کنند و برگش شبیه به ساذج هندی وثمرش بمقدار

عفوصت اندک کهنه که از اخذ مغزش مدت شش و هفت ماه و یک سال گذ شته باشد و دستور است که ثمرآں را مقشر نموده تخمها و لیفهائے آں را بر آورده حبهائے بزرگ ساخته نگه می‌دارند و اگر باتخم نگهدارند کرم می‌زند و رطوبتش خشک و ترشی آں کم می‌گردد و طبیعت هردونوع آں در اول سرد و دوم خشک لطیف تراز آلوئےبخارامقوی قلب و معده مسترخیه و مسکن غسیان و قی‌سفراوی و ملین طبع و مسهل صفرا و اخلاط محترقه ودر حموضات مسهلی جز او دیگرے نمی باشد و مطفی هیجان خون و جهت خفقان حار و تپهائے حاره و غشیه و کرب و غشی و رفع عطش و حکه و جرب و هیضه صفراوی و غر غره آں جهت خناق و مضمضهٔ آں جهت قلاع دهان نافع و اگرتمرهندی را در آب بسیار مالند موجب تنفر طبیعت و غثیان و قے میگرد بایدکه اورا در آب بخیسانند چوں خوب خیسیده شود قوت و ترشی او در آب آید صاف نموده باندک نبات یاشکر یابهرچه از اشربه خواهند آمیخته بنوشند ناشتهٔ خورد نش مضر وتازه خام نورس آں مسددبسیار نفاخ و بطی الهضم و مصلح آں کتیره و خشخاش و شیرنی است مقدارشربت آں ازهفت مثقال تاسی مثقال و ضماد آں جهت خلع عضوو و ثی و تقویت سستی عضل و باپیه و امثال آں جهت نضج و کشود دنبل نافع و چوں نرم کوفته و بیخته در فرج بمالند تنگ گرداندو مطبوخ کوبیده آں باتخم ریحان کوبیده و با شیر زناں و یاشیربز جهت نضج دمامیل حاره و انفجار آنها باتکرار عمل مجرب و چوں برگ نازک آں را بسایند و در آب مالند و صاف کنند و بیاشامند جهت زحیر حار و آزارے که در هند و بنگاله که آں را آهوه نامند در بینی پیدا می شود و حمي صفراوی و قرح مجاری بول و احلیل که آں را سوزاک نامند

انبلی - بعربی صبارا وحمار و حوش و حومر و تمرهندی نامند ماهیت آں ثمر درختیست هندی بسیارکلاں برگ آں بسیار کوچک و برهردوطرف شاخهاۓ باریک می‌روید و درشب یکجامی شوند و بصبح جدامی‌شوند وتنۂ اوبسیار کلاں می‌شود ودر ضخامتش تاچهار دۂ دست دیدۂ شدۂ و درسایۂ اش صدمردم توانندنشست و چوبش بسیار مضبوط و مستحکم و بدستور شاخهایش اگربریک شاخے کۂ مقداریک انگشت ضخامت داشۃ باشد مردے سوارشود بہرگز نشکند و ثمرش دراز تر تاشبری می‌شود خطبۂ دار بقدر نصف دایرۂ امابعضے کم بعضے زیادۂ و تخمش درغلافے مانند باقلاالاآنکۂ ازاں پہن تروپوست آں بعد رسیدن اندک صلب صدفی می‌گردد و بخلاف باقلا و آنچۂ صاحب تحفۃالمومنین نوشتۂ کۂ در ختش مثل درخت انار است پیداست کۂ درخت خورد دو سالۂ اورا دیدۂ باشد و یامشاهدۂ و رویت درخت انبلی اورا میسر نشدۂ و یکے ازمہربانان بمن‌ظاهر کردند کۂ فی‌الحال در تعلقۂ کنچی در تکیۂ درویشی کۂ در کنچی خورد واقع است درخت انبلی است کۂ دورش بست و پنج دست است و انبلی دو قسم می‌شود یکے سرخ تیرۂ رنگ اندک چاشنی دار در هنگام خامی‌نیز سرخ می باشد در کرناٹک ایں قسم‌بسیار کم پیدامی شود و گویند در گجرات و نواح اکبرآباد بکثرت پیدامی شود و بسیار خوب ودر دیگراماکن بداں خوبی پیدانمی شود و دوم سرخ کم‌رنگ مایل بتیرگی و ایں قسم‌درخامے سفیدرنگ می‌باشد و دریں ملک بکثرت پیدامی شود وتخم هردومائل بتدویر و اندک پہن و مغزآں سفید و پوست آں سرخ و تیرۂ رنگ ازترمذبعضے برابر و بعضے بزرگتر و بعضے خوردتر اماتخم نوع‌سرخ ازسفید کوچک‌تر بہترین آں رسیدۂ پے

کهنه آں که نیم کوفته هر مقدار که خواهند و باربع وزن آں شکر سرخ که عوام آں را قند سیاه و بهندی گڑ نامند اندازند بشرطیکه صاف و خالص باشد و ده وزن آں آب انداخته بخیسانند اما در روز ها با آفتاب و در شبها در سایه گذارند تا بست و یک روز پس عرق کشند بدستور معلوم و هر روز دو توله تا چهار توله بنوشند بعد از یک دو ساعت نان باروغن گاؤ تازه بخورند مدت بست و یک روز یا زیاده بقدر حاجت و مرض و پرهیز از نمک و ترشی و ماهی و بادی سازند جهت لقوی و فالج و استرخا و او جاع مفاصل و استسقا و نزول آب در هر عضوے که باشد و قروح مجاری بول و جذام و قروح خبیثه و جرب متقرح و قوبا و امثال اینها نافع و بدستور آشامیدن نقوع مذکور جهت امراض مزبوره روزے دو توله مفید و بدستور مراعات پرهیز مذکوره نمایند -

---

ساج - بفتح سین و الف و جیم بهندی سال و ساگون نیز نامند ماهیت آں درختیست هندی بقدر درخت چنار و سرخ رنگ و صلب مایل بسیاهی و کثیرالورق و خوشبو و برگ آں بزرگ و عریض و اندک طولانی و ثمر آں بقدر فوفلی و پسته و اندک طولانی و در کوهستان علی الخصوص در نواع ملیبار و نواح آں خوب پیدا می شود و ثمر آں را جوش داده می خورند طبیعت چوب آں در دوم سرد و خشک و باندک حرارت افعال و خواص آں ضماد سائیده آں بآب سرد جهت درد سر حار و تحلیل اورام حاره و دمویه و صفراویه خصوصا بآب اشیائے بارده و خوردن فشاره آں جهت تسکین تشنگی و التهاب معده و با ماء الحسل جهت

نافع و ضماد آں جہت تسکین لہیب اورام حارہ و وجع و تحلیل آنہا و باندک دار فلفل جہت رفع اذیت لعاب عنکبوب کہ بر عضو مالیدہ شدہ باشد و تحلیل اورام حارہ و باردہ نیز و ضماد گل آں جہت تسکین رمد حار و وجع و حرارت چشم و آشامیدن آں جہت بواسیر خونی و ذرور پوست درخت آں جہت التیام جروح و قروح و خاکستر پوست درخت آں بدستور جہت آوردن اشتہائے طعام نافع۔

نیم ۔ بکسر نون و سکون یا و میم لغت ہندی است گویند اصل آں نینب بودہ کہ بنابر قاعدہ مقررہ در الفاظ فارسیہ ہر جاکہ نون بابائے موحدۂ ساکنہ جمع شود بارا با میم بدل می کنند مانند دنب و سنب و بارا با میم بدل کردہ و برائے تخفیف نون را حذف کردہ دم و سم شدہ دراں جانیز ہمی عمل نمودہ نیم گشتہ ماہیت آں درختیست عظیم ہندی معروف و مشہور برگ آں باریک و مشرف و نازک و اندک از برگ انار بزرگتر و تشریف آں زیادہ و گل آں در خوشہ و وسط گلہا زرد باندک عطریت و خوش منظر و ثمر آں بقدر سنجد بسیار کوچکی یعنے مدور اندک طولانی و رسیدہ پختہ ہائے آں زرد رنگ و تلخ باندک شیرنی طبیعت آں نزد اہل ہند سرد در اول و خشک در دوم و محلل و منضج و بخور برگ مطبوخ آں در آب جہت درد گوش و او جاع مفاصل و قطور عصارۂ برگ تازہ آنہا تنہا یا با عسل در بینی مسکن سدام و درد گوش و مسکن وجع و مصلح جراحات و مانع آب رفتن ازاں و مضمضہ بآب برگ تازہ آں و یا مطبوخ آں جہت تقویت لثہ و درد دنداں نافع و آشامیدن آب مطبوخ پوست بیخ آں بقدر دوازدہ مثقال مدر حیض بستہ شدہ و عرق پوست درخت بسیار

نازک ازاں و ثمرش بقدر سیب می باشد و مردم آں را شق کردہ ورطوبتش زرد رنگ کہ از و برمی آید در چشم میکشند مفید بامراض چشم میدانند گلش زرد رنگ بقدر گل درخت قطن و روزے کہ می کشاید زردی داردو در روز دوم و سوم پژ مردہ و سرخ رنگ می گردد چوبش جو هردار و خالدار می باشد اگر آں را خوب صاف نمایند بهتر جلا دار می گردد

پیپل ـ بکسر بائے موحدہ فارسی وسکون یائے تحتانی و فتح بائے فارسی ثانی و سکون لام درخت هندیست بسیار بزرگ می شود و از مشاهیر درختان هند است برگش بقدر کف دست و نوک دار مائل باستدارہ و درمیان برگهائےاورگهانمایان و در ابتدا سبز و در انتها مایل بزردی ثمراو دو برابر فالسہ و در ذائقہ اندک مشا بہ انجیر دارد و آں را پیپلی نامند با ضافت یائے نسبت رنگش در اول بہ هنگام پختہ شدن سرخ و بعد از کمال پختگی بنفشی میگردد و هنود آں را تعظیم می نمایند و طبیعت برگ و پوست و درخت آں گرم و خشک ضماد پوست درخت آں کہ ضخیم باشد جهت تحلیل اورام و زخم ناصورو برگ آں را کہ برددنبل گرم کردہ بندند تحلیل کند یا پختہ نماید و برگ خشک آں کہ خود بخوداز درخت افتد سوختہ گرماگرم در آب سرد اندازند تاهفت برگ و آں آب را بنوشند تهوع و قے را باز دارد و پوست درخت او جهت امساک منی و غلظ آں و تقویت کمر و منع رفتن آب از فرج زناں تنها یا بادویہ مناسبہ مفید و مجرب بعضے نوشتہ اند کہ بفارسی درخت آں را گذراں می گویند و نیز پپلی بہ هندی دار فلفل را نامند در مقام خود یاد کردہ خواهد شد

مزاج صفرا و بلغم و کرم معده مقوی الاثر و طلاۓ معرق آں کہ بعد ازاحراق در آب مامیثا و امثال آں اندازند پس سائیدہ طلا نمایند جہت ورم اجفان و تقویت باصرہ و حدقہ نافع مقدار شربت آں از یک مثقال تاسہ مثقال مضر جگر مصلح آں عناب است و پوست آں قابض و زمخت ضماد آں باعث خشونت جلد بدن و روغن ثمر آں غلیظ و خوشبو جہت دراز کردن موۓ و رفع خارش بدن مفید و گویند چون نافۂ مشک را در آں گذارند حافظ بوۓ آنست و جدی باقرحسین‌خاں مغفور ہمیشہ مشک و نافۂ آں را کہ کشادہ باشند در طبلہ ساج نگہ می داشت و می فرمود کہ بویش در طبلہ ساج بہ تحلیل نمی رود و بعضے گویند داشتن مشک در طبلہ ساج وزن آں را زیادہ می سازد پوشیدہ نماند کہ ساگوان آں را ساج می نامند درختش بسیار عظیم‌الشان می باشد و ستون ہایش کہ براۓ جہاز می آورند بملاحظہ رسیدہ کہ از صد ذراع زیادہ‌بودہ و تختہایش پہن تر بمشاہدہ رسیدہ کہ بقدر پنج شش ذرع بود و قطرتنۂ آں بعد تیاری بقدر یک قامت آدم دیدہ شد و ساگوان در کرناٹک سہ قسم پیدا می شودیکے خوشبو دوم بے بو سوم ۔ اما اولش اول است و باقی بعد ازاں پوشیدہ نباشد کہ ساگوان پیگو کہ دارا لملک آں آوہ است از قسم اول خوب پیدا می شود بعد ازاں ساگوان ملک کرناٹک

پارس پیپل ـ درختیست عظیم بکثرت دریں ملک پیدا می شود و از چوب آں کندہ تفنگ و صنادیق تیار میسازند و چوبش نیز بکارۂ عمارت صرف می نمایند و برگش شبیہ بہ برگ درخت پیپل اما نرم و

بخورانند نافع و دو درهم از بیخ درخت آں جهت ذات‌الجنب بارده و ربع و سرفه و نفث‌الدم و فرزجهٔ مغز آں جهت اخراج جنین واحتباس حیض و یکدرهم آں جهت درد رحم نافع

بـڑھ ـ بفتح با و رائے چهار نقطه هندیست ماهیت آں درختیست عظیم شاخهائے آں پراگنده وازشاخهائے آں ریشهائے بلند آویزاں بعضے قریب بزمین و بعضے برزمین رسیده ریشها بزیر زمین دوانیده حکم‌تنه دیگر پیدا می کند و آں را بزبان اهل کرناٹک پارمبی گویند و برگ آں اندک عریض طولانی از کف دست بزرگتر و اندک ضخیم و بے تشریف و بے شعبه در ممالک هند و بنگاله و دکهن و کرناٹک کثیرالوجود در گرم سیرات و بعضے بنادر فارس نیز می شود و بزبان مردم آنجا آں را بول می نامند و درخت آں بسیار بزرگ می شود خصوص بعضے درخت کهنه شده که هزار سو از در زیر سایه آں درخت استاده شوند و از چوب آں خصوصاً از چوب پارمبی آں ستون خیمه وغیره تیار می سازند که بسیار سبک و مستحکم می باشد و ثمرش بمقداربندق هندی که آں را ریٹھه گویند می شود اما بغایت سرخ رنگ و اکثر طیور ثمر آں را می خورند و از بیخ و برگ آں چوں بشکنند لبنے بر می آید چسپنده و همچناں از تنه آں اگر خراشند نیز شیر می آید طبیعت آں گرم و تر آشامیدن لبن آں محلل ریاح و رادع او رام و مصر که باه و دافع بواسیر و چوں لبن آں را هر روز صبح قبل از طلوع آفتاب تازه بتازه بگیرند و با هموزن آں شکر سفید ممزوج نموده ناشتِه بخورند تابست و یک روز و یا زیاده و یا کمتر بقدر احتیاج که از

بندق هندی - بہ هندی ریٹھہ و بہ نبطی رتہ و بہ بربری اطموط و اطماط نامند ماهیت آں ثمر درخت عظیم هندی است در کرناٹک کثیر الوجود از فندق بزرگتر و پوست آں تیرہ مایل بسرخی و چین دار مانند سپستاں و در زیر آں رطوبتے لزج تیرہ رنگ اندک شیریں بسیار تلخ و چوں خشک و کہنہ گردد کمتر میگردد تا آنکہ زائل می شود و در زیر آں نیز پوست اندک صلبے صلب تراز پوست بالائے آں و در جوف آں تخمے سیاہ رنگ صلب ضخیم مغز آں سفید و شیریں و برگش درطول از دو انگشت تاپنجشش انگشت باشد و سرش نوک ندارد بلکہ باستدارہ مائل است و در هر شاخ باریک اکثرشش برگ می شود و خال خال چہار و درختش کثیرالورق می باشد برگش اندک ضخیم و جانب پشتش ملایم همچو مخمل و جانب دیگر چنداں نرمی ندارد مستعمل پوست ثمر آنست طبیعت آں در آخر دوم گرم و خشک افعال و خواص آں مقوی معدہ و هاضمہ و اعصاب و اعضائے مسترخیہ و رفع سموم و هجدہ قیراط آں با شراب و شکنجبین رافع قولنج و یک مثقال آں جہت گزیدن مار و عقرب و ریتلہ و تپ ربع و اسہال و هیضہ شربا کہ در آب بمالند تاکف آوردہ صاف کردہ بخورانند و جہت صداع و شقیقہ و سبل و غشاوہ و لقوہ و فالج و صرع و سدر و بطلان شم سعوطاً بقدر فلفلے و بخور آں جہت جنون و امرالصبیان و ضماد آں جہت گزیدن مار و عقرب و ریتلہ و باسرکہ جہت خنازیر و ریاح کمر و پشت و صرع اطفال و اکتحال طبیخ آں باسرمہ جہت رفع احولی و نزول آب در چشم و چوں در آب بمالند و بر هم زنند تاکف کند و کف آں را بمار گزیدہ

پیلو - بکسر بائے فارسی و سکون یائے تحتانی و ضم لام و سکون واو لغت هندی و آں را بعربی اراک گویند بفتح اول و رائے مهمله و الف و کاف در آخر و در فارسی چوب مسواک خوانند و بزبان گرم سیری ایران چوج نامند بری و جبلی می‌باشد درخت بری آں شبیه بدرخت نار و برگش عریض و بلند و راست و سبز و خرم و انبوه و چوب آں سست و خزاں نمی کند و خار دار و بے خار نیز باشد و گل آں مایل بسرخی و ثمر آں بقدر نقودی خوشه دار مانند انگور و در خامی اندک تلخ و باعفوصت بسیار و سبز و در آخر بعضے سرخ و بعضے سفید بعضے بنفشی می گردد و پس ازاں سیاه و باندک حلاوت و تلخی و عفوصت و حرافت و تخمش ریزه و خوشه ثمر آں کوچک آں مقدار که در قبضه دست آید و در کرناٹک کثیر الوجود و جبلی آں کمتر از صحرائی باخارهائے متفرق اما خوشه ثمرش بزرگتر از بری و دانه هائے آں ریزه تروبے تخم و در آخر سیاه و اندک شیریں و در بعضے جا شیریں تروبزرگتر می‌شود و بعضے مردم می خورند در اول گرم ودر آخر دوم خشک جالی و رافع رطوبات لزجه و تقویت لثه و تسکین اوجاع آں نافع و مسواک به چوب آں جالی دندان و مقوی لثه وضماد برگ آں محلل مانع نزلات و ماشره و نمله و ضماد مطبوخ ثمر آں در روغن زیتون جهت تسکین اوجاع و تحلیل ورم رحم و بواسیر و سعفه مفید و آشامیدن طبیخ ثمر آں جهت عسر بول و تنقیه مثانه و تقویت معده و بعضے برگ آں را به جرب و جذام و بواسیر و فساد خون نافع دانسته اند و به هندی ثمر آں راچال خوانند مسهل و دافع بلغم و صفرا و سوزش اعضا و استسقا و اورام و دیدان و حب القرم و حمیات حاره نافع-

یکدرم شروع نمایند و هر روز قدرے با فزائند تا سه درم و باز بدستور کم نمایند جهت بواسیر هر نوع که باشد و جریان ورقت منی و سرعت انزال و کثرت احتلام و تقویت اعضائے رئیسه نافع و مجرب و ضماد شیر تازه آں برا ورام در ابتدائے ظهور خصوص برورم کش ران رادع مجرب و بر دما میل ابتداء اگر مواد کم است تحلیل می دهد اگر مواد بسیار باشد منفجر نموده زود بالتیام می آرد و بهتر از مرهم است و چوں برگ آں را اندک گرم نموده بر زخم تازه که محتاج به بخیه باشد دهن آں را بهم آورده بر آں گذارند و محکم بندند و تا سه روز باز نکنند ملصق و ملتئم سازد و آشا میدن ریشهائے آویخته آن بقدر نیم درهم بایکدرهم شکر سفید ممزوج نموده با قدرے آب جهت امساک منی و رفع جریان و سیلان آں نافع

ایپا ـ بکسر الف و سکون یائے مثناة تحتانی و در آخر الف درختیست عظیم الشان جزدرکوهستان و دامانش پیدا نمی‌شود اکثر ازاں در نواح کوهستان اودگیرمالامال است و ستون و شهتیر و غیره اسباب خانه و عمارت تیارمی سازند چوبش ازبارگران خمیده می گردد و نشکند ودرین ملک کثیرالوجود و عوام آں را از شیشم فرق نمی‌کنند غلط کرده اند بعضے واقفان این معنی‌مردم و قاطع‌الشجر خوب ازان اطلاع دارند برگ ایپاخردتر می‌شود و به شکل برگ آری می شود و ازپوست درخت ایپامردم اطراف اودگیر رسنهامی بافند و می فروشند و درار جاخرچ این رسن هاست و دیگرقسم رسن کمترمی شود

و صدمه و مغز آں اندک شیریں خوش طعم طیب الرایحه مایل بزردی و
نرم و تخم در غلافهائے طولانی و در هر غلافے پنج و شش یا زیاده یا کم میباشد
و بالائے تخم در جوف غلاف رطوبت لزج اندک تلخ با حدت و عفوصت
و بالائے غلاف و زیر پوست صلب مغز آں و ریشهائے باریک دارد که
از پوست روئیده در جوف مغز آں نفوذ کرده و بهترینش آنست
که بزرگ و رسیده نازک پوست و بسیار خوشبو و شیریں مغز و خوش
طعم و بے عفوصت و کم تخم و کم ریشه باشد و غلاف اندرونش
کوچک و از هم دور باشد چه غلافش که باندک حرکت شگافته گردد
و رطوبت بمغز آں سرایت نماید و مغز را بد طعم گرداند لهذا
وقت شگافتن احتیاط نمایند و چوں در آب حل نمایند و از صافی
بگذرانند تمام مغز آں از صافی بگذرد و کم ریشه دراں باقی ماند
و شربتش محتاج شیرنی شکر و نبات نباشد اگر باشد بقدر قلیلی
و آنچه بخلاف اوصاف مذکوره باشد قسم زبون اوست و اکثر ایں
خو بیها در بیل بنگالی بود و دریں ملک کم کم درخت بیل یا فته
می شود که ثمرش ایں اوصاف داشته باشد و چوب درختش سخت
و سنگین و کم ریشه میباشد و طبیعت شیریں رسیدۀ آں گرم در اول
و خشک در دوم و نارس بسیار خام آں سرد در دویم و نیم رس آں
سرد در اول و خشک در دوم و با قوت قابضه حابسه مقوی دماغ
و قلب و کبد و معده و قابض و حابس اسهال مزمن و قاطع لزوجات و حیض
خواه مغز آں باشیرینی و بے شیرینی بخورند و یا شربت آں نموده
با شیرینی و گلاب نوشند یا بے گلاب و شیرینی نوشند مولد بواسیر
و سدد خصوصاً نیم رس آں مصلح آں شکر بوزن آں یا نیم وزن آں

بلیلج - بفتح بائے موحدہ و کسرلام و سکون یائے مثناۃ تحتانی و فتح لام و سکون جیم بہ ہندی بہیرہ و بہرہ نامند و فارسیاں بلیلہ نامند ماہیت آں ثمر درختیست ہندی مائل باستدارہ و سرآں اندک باریک و بزرگتر از عفص و پوست آں زرد واغبر و نازکتر از پوست ہلیلہ و مستعمل پوست آن است و درخت آں عظیم و برگ آں عریض تر از برگ انبہ و کوتاہ تر ازاں شبیہ بہ برگ امرہ و گردگاں طبیعت آں در آخر اول سرد و در آخردوم خشک افعال و خواص آں ملطف و قابض و مقوی معدہ واشتہا و بالخاصہ مسہل سودا و بالطبع مسہل صفرا و قاطع رطوبات و بخارات و جہت رفع صداع و بواسیر و بودادہ آں جہت اسہال مزمن نافع و اکتحال آں جہت دمعہ مفید مضرسفل مصلح آں عسل و شکر مقدار شربت آں تا سہ درہم بدل آں آملہ مقشر بقدر ثلث آں وشگوفہ حنا مثل آں و ثلث آں مورد و سدس آں ہلیلہ سیاہ است و چوں روزے نیم درھم آں را بانیم در ہم شکربآب گرم بنوشند و مداومت برآں نمایند جہت تقویت قوت باصرہ وقطع رطوبات سایلہ از دہان مفید است

بیل - بکسر با و سکون یأمثناۃ تحتانیہ و لام لغت ہندی است و آں رابیل پہل هم خوانند ماہیت آں ثمر درختے است ہندی شبیہ بدرخت کویث کہ آں را در ہندی کیتا خوانند و ثمرش نیز مشابہ ثمرش در خامی سبز و نرم و بعد ازاں بسیار صلب شود و بعد رسیدن مایل بزردی و بعضے زردکم رنگ و پوست آں اندک نازک کہ زود شکستہ میگردد برسیدن ضربہ

در بعضے چهار میباشد و آں‌را درهندی تاڑ گل‌در عرف هندواں اینجا مونجل مے
نامند اگرثمرش را در خامی شگافته آں‌را برآرند مغزش تر و شاداب و نازک و
اندک شیریں مثل فالودهٔ منجمد و مغز نارجیل تازه بسته می‌باشد و
آں‌را می‌خورند لذید می‌باشد هرقدر که رسیده ترشود سخت تر
میگردد تابحدیکه مثل نارجیل دریائے بسیارصلب میگردد دریں
هنگام ثمرش پخته می‌گردد رطوبت لزج اندک شیریں مائل بتلخی
و بد بوئے و بالائے دانه آں میان ریشهایش پیدا می‌شود همچوانبه
ریشه داربدمزه اندک شیریں بهم می‌رسد سرخ رنگ و عوام آں را
می‌خورند و در هنگام خوشه برآوردنش سرخوشهٔ آں‌را خواه نرباشد
خواه ماده یک دو روز میگذارند و بعد ازاں ظرف گلی برآں می
بندند و آبے که ازاں می‌چکد برمی دارند و می آشامند و آں‌را تاڑی
می نامند و طعم آں اندک مایل بشیرنی اندک کریهه الرایحه و تاکه
گرمی آفتاب و هوا بد و نرسد و بجوش نیا بد سکر نیارد و چوں‌بجوش
می آید سکر می‌گردد اگر ظرفش آلودهٔ تاڑی ازقدیم بوده باشد بے گرمی آفتاب
و هوا ازکمال لطافت بجوش می‌آید و مسکر می‌گردد و لهٰذا هرشب ظرف
نوی را بداں بندند و قبل از طلوع آفتاب برآرند و وقت ضرود آمدن بنو شند
دریں صورتِ سکرنمی آرد و اگر هرروز ظرف تازه بعد سه چهار ساعت
تبدیل کرده باشند باایں هم بسبب گرمی هوا آب چکیده اندک
مسکر می‌شود و اگر ایں عمل بشب نمایند اصلا آبش‌که درعرف نیره
نامند مسکر نخواهد گشت و ازتاڑی‌سرکه تیار سازند سرکه‌اش‌بسیارترش و لطیف

و نیم رس آنرا چوں بگل بگیرند و در زیر آتش نهند و از مغزش مقدار سه چهار مثقال تا هشت مثقال بحسب حاجت هم وزن آں شکر یا نبات آمیخته ناشتا بخورند جهت حبس اسهال مزمن نافع و مجرب و روغن تخم آنراکه از پتال جنتر بکشند هر روز مقدار یک دام ازاں تانه ماه بخورند بآب مطبوخ هلیله و بلیله و آمله منقی که از هر یک سه عدد باشد و در سه پیاله آب جوش دهند تا یک پیاله آب باقی ماند بنوشند منافع بے شمار ازاں مشاهده نمایند و اگر از هلیله و بلیله و آمله یک توله گرفته در آب بجوشانند و صاف نمایند و ازیں روغن یک ٹانک بآں ممزوج نمایند و تا چهل بیاشامند فوائد کثیر دارد

تاڑ ـ بفتح تا و الف وراء مهمله درختے است هندی درکرناٹک کثیرالوجود و تنه آں بسیار بلند و قوی همچو درخت نارجیل و نخل اماتنه ایں هر دو بداں استحکام و سختی نیست و تنه آں را بطولانی اره کشیده سه چهار پاره می سازند و بکار عمارت وغیره صرف می نمایند چنانچه در مدراس و سوا حل دیگر ایں امر شایع و ضایع است و بر سر تنه درخت تاڑ برگهای روید با ساق بلند و چتردار و اندک ضخیم تر از برگ خرما و نارجیل و ازاں اهل هند بادکش می سازند و بوریا می بافند و هندوان ایں ملک و اهل کٹک و اڑیسه وغیره که اکثر نویسند گاں حساب و کتب خود را بر برگ تاڑ بقلم آهنی می نویسند و بدستور خطوط هم و درخت تاڑ بر دو قسم است یکے نر و دیگر ماده و نر آں خوشه بر می آرد و ثمر نمی بندد مانند نخل نر و مادۀ آں ثمر می بندد و ثمرش فی الجمله شبیه بنار جیل خام با پوست و جوف آں پر از ریشه و دراں دا نهائے اندک پهن که آں تخم آنست در بعضے ثمر سه یا دو و در بعضے یک و نادر است که

و پرمغز و اندک شیره دار میگردد و بعداز دوسه سال آن همه خوبیها برطرف برنگ و مزه سندوله می رسد پس معلوم می شود هوائے اینجابا درخت او بسیار ساز گار است و در آخر اورابصفاتش نمی دارد و گویند سندوله و خرما ثمر و احداند در شکل و تخم و درخت و برگ و بارش یک اند مگراز هوا این چنین شده فرقے در ثمرش از مزه و کلانی و خردی و پر مغزی و کم مغزی نمودار گردیده -

مغیلان - بضم میم و کسر غین معجمه و سکون یائے تحتانی و الف و نون و بعربی امغیلاں گویند بزیادتی لفظام که بضم الف و تشدید میم است وآں رادر هندی کیکر و ببول نامند درختیست خاردار بسیار عظیم در دامن هائے کوه و صحرابے شمار بردو قسم می باشد یکے بزرگ و دیگر کوچک و هردو در شکل و برگ مشابه یکدیگر و قسم کلانش بقدر درخت ریٹه و خار هائے آں سرکج و ساق و تنه سطردر اول سبز مایل بسفیدی و چوں کهنه شود مانند آبنوس سیاه مایل بسرخی گردد و ثمر آں مانند باقلا درغلاف طولانی و گره دار و در هرگرهے تخمے پهن مانند ترموسی سرخ رنگ از پنج شش تانه عدد و عصارهٔ ایں را اقاقیا گویند و صمغ آں را که سرخ و زرد رنگ و سفید و شفاف می باشد آنرا ضمغ عربی نامند و قسم دوم درخت آں کم خوار و بعضے بے خار و شاخهائے آں انبوه و ایں را بعربی سلم نامند و ساق آں سیاه رنگ از اول و ثمر ایں را نیز قرظ گویند درغلافے مانند باقلا است اما مدور و بے گره است و پوست آں بنفش مایل بسیاهی و دراں دانهائے کوچک اند که پهن

است طبیعت دانه ثمرخامش که آن‌را تاڑگل و درعرف کرناٹک موتجل نامند سرد و ترثقیل و بطی الهضم و نفاخ و رافع تشنگی و مقوی باه و رافع فساد خون و صفرا و مدربول و تاڑی تاڑنفاخ و مقوی باه و منعظ و مسمن و مقوی ارواح و منشط و رافع تشنگی و مدربول و رافع حرقت بول و قروح و مجاری آن اندک مصدع و اکثار آن مورث دوار خصوص مسکرآن -

سند و له بفتح سین مهمله و نون ساکن و دال مهمله مضمومه و وا و ساکنه و لام مفتوح و در آخرها لغت هندیست و درخت آن‌را در عربی نخل نامند درختش معروف و مشهور است نر و ماده می‌باشد همچو درخت تاڑ نر آن طلع و خوشه بر می‌آرد اما ثمرنمی بندد بخلاف ماده آن و درخوشه و طلع او همچو کردی میباشد که آن‌را کشن‌گویند درابتدائے ظهور کردن نر را برماده می‌زنند تاثمرش بالیده و شیریں و شاداب و تخم آن کوچک گردد و گرنه خوب نمی شود از آغاز تکونش تاانتها و کمال هفت حال اورا لاحق گردد و هراک رانامے مخصوص است اول راطلع و لیغ نامند دوم رابلح سیوم راخلال چهارم رابسر پنجم راقسب ششم رارطب و هفتم راتمر گویند بحسب اماکن و بلدان مختلف باشد واین همه حالات و صور در عربستان خصوصاً عراق عرب و حجاز و دیگر ملکها میباشد امادرین ملک پرناکاره پیدا می‌شود درختش مثل درخت نارجیل میباشد هرگاه طلع برمی‌آرد و ثمر می‌بندد بعدرسیدگی سیاه رنگ میشود و پوست اوکه مغز باشد شیریں میگردد و اکثر مردم آن را از نخلستان آورده در بازار می فروشند و اطفال و دیگر مردم از خورد و بزرگ خریده می‌خورند شیریں و لذیذ است و تخم خرمائے عرب رادرین جاآورده بسیار کساں کاشتند در وقتیکه برگ و بار آورد فی‌الجمله ثمرش کلاں

دیوانہ گزیدہ باشند بخورانند دیگر زہر کلب دیوانہ اثرش نمی کند و خوردن تخمش نیز ہمی اثر دارد و مغیلاں حابس فضلات رادع و عرق و گل آں جہت خفقان حار وحول دل و توحش و تقویت اعضائے باطنی بہ تنہائی یا بادویہ مناسبہ مفید و نقوع آب برگ تازہ نورستہ آں کہ در آب خیسا نیدہ شب در تحت السماء گذاشتہ صبح آب صافی آں را بنو شند جہت قروح مجاری بول و حرقت آں مفید برگ آں قاطع اسہال مفتح سدد و سفوف برگ و گل خشک و پوست وصمغ آں مساوی الوزن گرفتہ ہنگام صبح ناشتہ بآب سرد چند روز پے در پے نیم درم تایک درم بنوشند جہت رفع رقت منی و سرعت انزال و کثرت احتلام و جریان منی و سیلان رحم نافع و اگر قدرے از برگ نورستہ آں باندک زیرہ سفید و یک دو عدد غنچہ گلنار نا شگفتہ بآب سائیدہ و صاف کردہ از سنگ و یااز ریزہ ہائے خذف را در آتش خوب سرخ کردہ دراں آب چہار پنج مرتبہ سرد نمایند جہت حبس اسہال اطفال خصوصاً در ہنگام دنداں بر آوردن علی الخصوص کہ سلسلہ اش دراز شود و ضعف ازیں اسہال عاید گردد بسیار مفید وغیر اطفال را نیز نافع امازیادت اوزان ادویہ بحسب قوت و سن بررائے طبیب مفوض است و ضماد برگ تازۂ آں جہت التیام جراحت و رفع اورام و جلوس در طبیخ آں جہت بروز مقعد و نشف رطوبات مفید و عصارۂ برگ و ثمر تازۂ آں قاطع نزف الدم نفث الدم فرزجۂ ثمر آں کہ آں را در آب جوش دادہ و پارچہ کرپاس را بداں مکرر تر کردہ و خشک نمودہ زن بخود بر دارد در نشف رطوبات و تضییق قبل بحد یست کہ بہر تبہ بکارت می رساند و چوں ثمر خام آں را گرفتہ شگافتہ تخم ہائے آں را دور کردہ طرف

و سبز تیره ماشی و در هر غلافے از نه و یازده دانه تاسی دانه باختلاف
بزرگی و کوچکی و در بین هر دانه پردهٔ سفید رنگ و محیط بر
بالائے آں دانها نیز و درمیان آں پرده سفید و پوست بنفشی مایل
بسیاهی رطوبت لزج چسپندهٔ زرد رنگ و گل هردو قسم زرد و مدور
مانند تکمه و خشبو و برگ هرد و شبیه بهم باطولانی و بسیار ریزه
و انبوه د رشاخهائے باریک محازی با هم رسته و طعم آں عفص
و نیز قسمے دیگر می شود که شاخهائے آں گره دار میباشد طبیعت
ایں هر سه قسم سرد و خشک در دویم و آنچه در مشاهدهٔ راقم
آمده و تحقیق پیوسته آنست که دریں ملک درخت مغیلاں از سه
قسم بیروں نیست یکے آنکه درختش بسیار کلاں باشد و تنه
آں نیز بسیار عظیم و پرخار اماخارش اندک خمیده و کج باشد و از
پوست تنه ایں درخت که اکثر سفید رنگ مایل بزردی باشد بترکیب
قند شراب می کشند و آں را درعرف مردماں ایں ملک شراب پٹه نامند و
دیگر مغیلاں سیاه است از درخت مغیلاں سفید کمخار و تنه او نیز صغیرتر
ازاں اما سیاه رنگ و از پوست ایں خمرنمی سازند ثمر و گل و برگ
ایں هر دو قسم بر نهجیکه درصدر مسطورشد میباشد و قسمے سیوم
آں آنست که درختش بسیار خورد تر می‌شود و پرشاخ و زیاده از یک قامت
انسان ندیده شد و خارش سفید رنگ دراز تایک بند انگشت بل زیاده
ازاں اماپاٹینش مجوف اکثر باشد و گلش همچو اقسام دیگر تکمه
امانهایت بدبو و در عرف مردماں ایں ملک آں را ببول و گهه وه کیکر نامند
از سبب بدبویش اگربرگ اوراکه تر باشد وگرنه خشک یک مشت
گرفته او را همچو بنگ خوب سحق کرده بکسے که او را سگ

تر و مایل بزردی و گلش نیز زرد رنگ و جانب زیرین گلبرگ آن سرخ و اندک خوشبو و ثمر آن که جوزة القطن نامند بقدر گردگان و پوست آن در خامی سبز و بعد رسیدن مایل به بنفشی هرگاه که خوب رسیده شود و ترقیده پنبه ازجوف آن نمایان می شود و پنبه ازان اخذ می نمایند و اکثر عادت مزارعان آنست که هرسال درخت آن را از بیخ بر می کنند واز سرنو زراعت می نمایند و بعضے از درختش پنبه می چینند و درخت آن را یک سال دیگر می گزارند انچه بار دیگر بارآورد نیز پنبه از واخذ نمایند و بعدازان او را از بیخ بر می کنند و از سر نومی کارند دوم درخت آن عظیم می شود و درختش تا مدت دراز می ماند و پنبه اش بسیار لطیف و نازک می باشد و اکثر بر همنان این ملک از پنبه اش زنارمی سازند

وکپاس بر دو قسم است سیاه و سفید و پنبه اش نیز دو قسم می شود یکے سفید و دیگر سفید مایل بسرخی طبیعت پنبه در دوم گرم و خشک و بعضے تر دانسته اند و حب آن در دوم گرم و تر وبا رطوبت فضلیه وگل آن گرم و تر با قوت مفرحه ضماد برگ تازه آن جهت تحلیل اورام ورفع حکه و آبله و سوختگی آتش و بد ستور ضماد پنبه سوخته که بحد رمادیت نرسد همی حکم دارد وپر کردن آن در جوف قروح عمیقه جاذب چرک و محلل و قاطع لحم زایدۀ فاسدۀ آن و بستن پنبه کهنه گرم کرده برهر اعضاء موجعه وا ورام بارده قیلةالماء مسکن و محلل آن بتکرار عمل خصوصاً که بران عضو اولاز نجبیل وزرنباد کوفته و بیخته خوب بمالند پس پنبه راگرم

اندروں آنرا بر پارچہ کرپاس نوی بمالند تا رطوبات و مغز آں بداں خوب آلودہ کہ بعد از خشک شدن مانند موم جامہ گردد وازاں پارچہ سینہ بند زنا نیکہ پستاں آنہا آویختہ باشد سازند و بر سینہ بندند تا مدتے رفع آں علت گردد و پوست صاف و شاخ آں جہت قطع خون جراحت تازہ بسیار نافع و عمدۃ اجزائے روغن شیخ صنعاں است و چوں پوست درخت آں را ہر مقدار کہ خواہند نیم کوفتہ در دہ چنداں آب خیسانند تا دو روز پس بجوشانند تا بہ نصف رسد و بمالند و صاف کنند و در ظرف چینی و یا شیشہ نگہدارند و در ایام حیض بعد از بول ہرمرتبہ بداں استنجا نمایند و بدستور در ہرایام حیض دایم فرج آں مانند فرج بکر باشد و ثمر و برگ و پوست آں جہت دباغت پوست حیوانات قائم مقام مازو است ۔

کپاس ۔ بفتح کاف و بائے فارسی و الف و شین مہملہ لغت ہندیست کہ آں را در عربی قطن گویند بضم قاف و طا و نون مشد دہ و مخففہ ہردو آمدہ و کرسف برشف و قطوط وغیرہ نامند و تازۃ آں را قور و کہنہ آں را قضیم وبفارسی پنبہ و بترکی ماموق و بینوق نیز گویند و بہ ہندی روئی خوانند و تخم آں را بنولہ درختش در اکثر بلاد ہند و معمورہ کثیرالوجود و در بعضے بلاد مثل چین و انگلنڈ وغیرہ اصلا پیدا نمی شود درختش بر دونوع است یکے نبات آں صغیر ازیک ذرع تایک قامت انسان و زیادہ ازاں بحسب قوت و ضعف زمین و اکثر ایں قسم را مزارعاں در کشت زارہا میکارند برگش فی الجملہ شبیہ بہ برگ بادنجان و گلش شبیہ بہ گل خطمی و ساقش مجوف و اطراف آں شاخہابسیار و برسر شاخہا گل و ثمر آں و برگش از برگ بادنجان کوچکتر

را مفید نوشته اند دافع بلغم و علتهائی دهان و محلل او رام و دافع گرانی بدن و مقوی قوت باصره و مشتهی طعام و گل آن بهتر از برگ آن وکاسر و دافع ریاح و مدربول و ملین طبع و ضماد بیخ آن جهت تسکین او جاع بارده و تحلیل اورام مفید و لیکن مقرح جلد است و هنود هندوستان اچارش ترتیب میدهند از خردل و روغن سرشف مقوی هاضمه و دافع بلاغم و رطوبات معده و کرم امعا را نافع۔

کارمنگا ۔ بفتح کاف و الف و رای مهمله و ضم میم و سکون نون کاف عجمی مفتوح و الف قسمی است از سهجنه که جز در صحرا پیدا نمی شود و شکل و شباهتش همچو سهجنهٔ بستانی است اما ثمر و برگش تلخ و آن را هرگز استعمال نمی سازند در خواص گرم و خشک در اول درجهٔ سوم برائے تحلیل ریاح بسیار موثر و مجرب و اطبائے هنود آن را در ادویه بکار می برند۔

سیمبل ۔ بکسر سین و سکون یائے مثناة تحتانیه و قفائے نون و فتح بائے موحده و لام درخت هند یست بسیار عظیم که در سایه آن پانصد یا هزار کس جاتوانند گرفت اما همه درخت نوخاں باشد بلکه بعض بعض و خال خال و از زبانی بعضی ثقات بسمع رسیده که ضخامت تنهٔ او صدگز بوده باشد دو برابر برگش مشابه به برگ درخت کتان است لیکن در طول و عرض آنکه کمتر ازاں در عرض و سطبری و رنگ و ظهور رگها مثل پیپل و چوبش سفید و سبک شبیه بچوب انجیر و گل او در ابتدا چوں گل بکایند و در انتها بقدر لیموئی کلاں و بعد ازاں بهار کند و سرخ شود و بعد ازاں ثمر

گردہ بر آں بندند و باز نکنند تامدتے پارچہ ہائے کہ از پنبہ می بافند مقوی و مسخن و مجفف و مصلب بدن است وہم چنیں جامہ کہ محشو ازاں باشد و موافق صاحبان امراض دماغیہ عصبانیہ مانند رعشہ واسترخا وغیرہ و بخور برگ آں دافع زکام و ضماد آں باروغن گل جہت نقرس و ضربان دایم بے عدیل وآشا میدن مغز پنبہ دانہ کہ آں راحب القطن در عربی گویند ملین سینہ و شکم و رافع سرفہ گرم ـ

سہجنہ ـ بفتح سین و خفائے ہا و سکون جیم و فتح نون و ہا لغت ہندیست وآں را سیگوہ و منگا نیز نامند ماہیت آں درخت ہندیست کہ در کرناٹک و دکھن و بنگالہ بافراط پیدامی شود درختش بقدر دوسہ قامت بلند می گردد و تنہ او سختی ندارد بلکہ بسیار نازک وزود سکن وتنہ بو است و درختش اکثر شاخ در شاخ و بر سر ہر شاخ باریکش بر گہائے ریزہ مثل صنوبر مقابل بیکدیگر رستہ و گلش ریزہ سفید مایل بزردی ہرگاہ گلش فرو ریزد از میانش فتیلہ ہائے باریک بمقدار نیم شبر کسرے کم و زیادہ برمی آید و می بالدتا بقدر یک دست می رسدواین ثمرآنست و مردماں آں را در خامی با گوشت وبے گوشت پختہ می خورند وگویند سہ قسم می شود یکے سفید گل کہ دریں ملک بکثرت است دوم سرخ گل و سیوم زرد گل ایں ہر دو بنظر راقم نیامدہ واز تنۂ درخت آں صمغ می بر آید ہمچو صمغ عربی طبیعتش گرم و خشک ہمہ انواع او در جمیع افعال مساوی الا سرخ گل کہ ملین است و سفید و زرد گل قابض و بر گش راسائیدہ بر قروحات خبیثہ طلا کنند بہ نماید اگر برگ او را پختہ خورد وجع الفواد

را برگ عریض و گلش بزرگ و دراز بقدر یک و جب و خرد آں را برگ و گل خرد تر و ریزہ تر و ثمرش مثل ثمر لوبیا دراز و رنگ بیرونی گل بنفشی و اندرونش سرخ و زرد و سفید و کبود و بہار گلہائے او خالی از کیفیت نیست و اکثر ہنودان و قوم لبابین برگ و گل قسم کلاں آں را پختہ می خورند چوں برگ قسم خرد او را بر اورام بندند منفجر سازد و جذب مادہ بقوت نماید بظاہر و برگ اورا اگر با قدرے روغن بید انجیر وغیرہ بریاں کردہ تکمید کنند آماس اعضا کم گرداند و درد ضربہ و سقطہ را نفع دہد و گویند .... استسقارا مفید است برگ رواسن برائے درد فتق بسیار نافع است و از مجربات فقیر است و ترکیب استعمال آں اینست کہ برگ آں قریب دو پلال آوردہ برگہائے ناکارہ و خانۂ عنکبوت را دور کردہ رکابی سفالین را برآتش نہادہ یک تولہ روغن بید انجیر بر رکابی انداختہ و قتیکہ روغن خوب گرم شود آوازے پیدا کند برگہا را دراں انداختہ بریاں نماید و این معنی را مرکوز خاطر و مد نظر وارد کہ برگہا سوختہ نشود ۔ نیز خام ہم نماند بہرحال بمقتضائے حدیث کہ خیرالامور اوسطہا بعمل آرد بعد ازاں برگہارا کہ مانند گردہ نان ہئیت پیدا خواہد کرد برورم فتق بہ بندند انشاءاللہ در سہ روز شفائے کامل خواہد شد ۔

سہرس ۔ بکسر سین ورا وسین مہملہ در آخر آں را سطان‌الاشجار می گویند و بفارسی درخت ذکر یا نامند درخت ہندیست موزوں برگ آں بادامی شکل و بے تشریف بعرض انگشت کوچکی و بطول یک و نیم بند انگشت و از برگ تمر ہندیَ اندک بزرگتر و بشکل آں و

می دهد همچو دو برابر ثمر درخت آگ که آن را در عربی عشر می خوانند چون پخته گردد پنبه از و بر آید بدانکه سینبل بر دو قسم می شود یکے خاردار و دوم بے خار و بیشتر مستعمل در ادویه خاردار است طبیعت آں گرم و تر و با رطوبت فضلیه گویند چوں بیخ درخت بگل نیامدۂ آنرا بر آورده بکارد چوبیں ورق ورق کرده در سایه خشک نمایند بعد ازاں سفوف نموده و هم وزن او شکر آمیخته از یک درم تا دو درم تا چهل روز بخورند و از ترشی و بادی و جماع و لبنیات پرهیز نمایند در قوت باه و حرارت غریزی و تسمین بدن عجیب النفع است و بجریان منی و تندی و مذی و دمامیل نیز نفع عظیم می بخشد پنبه او اگر در گوش نهد گرم می سازد گوش را و گل خام آں را که بقدر انجیر باشد بعد تراشیدن چهار پنج قطعه می نمایند و چیز سرخ که از اندرونش بر می آید دور سازند و بعد ازاں در آب جوشانند و بعد ازاں آں آب را دور می سازند و آنرا در روغن بریاں کرده بخورند همراه گوشت خواه بے گوشت حکمائے هند آں را از ادویه قویه باهیه وغیره می دانند و حکایت پیر دیهاتی و نقل او از حکیم احمد بن محمد شیرازی که حکیم شریف خاں دهلوی رح در شریفی به تفصیل ذکر کرده شاهد این حال است و بعضے بیخ قوی و دراز درخت کهنۂ اورا در امر باه ستوده اند و جوگیاں بیخ درخت جوان تازۂ او که راست در زمین فرو رفته باشد اولی وا حسن می شمارند۔

رواسن ـ بفتح رائے مهمله و واو و الف و کسر سین و سکون نون درختش بقدر درخت سهجنه و ساقش همچو تنه درخت سهجنه و اکثر کم شاخ می باشد و درختش بر دو قسم می شود خورد و کلاں و کلانش

مردم آں را درخت حیات میگویند وجه تسمیه بے شرم آنست که شاخهائش بریده هرجا که کارند در اندک مدت سر سبز و بار آور و کلاں می گردد و اکثر خشک و ضائع نمی گردد و لهذا اورا بایں اسم نامزد کرده اند و وجه تسمیه درخت حیات آنست که پوستش را بعد خشک کردن کوفته و بیخته بر آبله خبیثه و زخمے که از هیچ دوا به نشود بعد سحق کردن آبله ور زخم از چرک و ریم پر نمایند در عرصه دو سه روز به می شود و تجربه ایں معنی اکثر ثقات کرده اند و راقیم هم آزموده و امتحان نموده و هیچ علاج ازیں بهتر نمی داند لاجرم اورا بدرخت زخم حیات نامیده اند و گویند تخته اش جله دار وصاف می‌شود

کچلا ـ بضم کاف و سکون جیم فارسی و فتح لام والف درآخر و آں را کاک پهل نیز گویند و بفتح کاف و الف و سکون کاف ثانی عجمی و فتح بائے فارسی و خفائےها و سکون لام چه کاک به هندی اسم زاغ است و پهل بمعنی ثمر چوں زاغ ایں ثمر را بخورد بے هوش شود و بعضے هلاک می شود لهذا باایں اسم مسمی گشته و در عربی اورا حب‌الغراب گویند و جه تسمیه شاید به همیں جهت بوده باشد که مذکور شد در ختش همچو درخت تیهند و می شود و ثمرش نیز مشابه آں اما ثمر کچلا سرخ می باشد مغزش بغایت تلخ و سمیت هم دارد و تخم از اندرونش مدور و بسیار سخت سپید پوست برمی آید اطباآں را در آب خیسانیده و پوست اورا دور کرده و بعد ازاں سوهان نموده در معاجین و سفوف استعمال نمایند علت بادی را دور نماید موئے سفید را سیاه سازد و جهت رفع نزله بادویه مناسبه مجرب و مفید و خوردنش سبب رعشه

شاخهایش باریک و محاذی یکدیگر و متراکم گل آں شبیه به گل گلاب جامن و خوشبو و رنگ آں زرد و درخت سفید گل آں نادر است و تخم آں همچو تخم خیار شنبر و در غلافے بزرگتر که بقدر یک وجب باشد و در عرض بقدر دو بند انگشت کسرے کم و زیاده تازه‌اش نرم و خشکش بسیار سخت و زود کوبیده نشود و طعم مغز خام آں شبیه به نخود خام اما باندک عفوصت و حدت ، پوست درخت آں ضخیم و خشم سرد و خشک خوردن برگ پخته آں جهت رفع شب کوری مجرب و شیره برگش اگر در چشم بچکانند همی اثر دارد و مضمضه بآب مطبوخ پوست درخت آں جهت تقویت لثه و دندان مجرب و ذرور پوست درخت خشک کرده آں جهت التیام زخمها و خشک نمودن آنها هر چند کهنه شده باشد و استشمام گل آں جهت رفع صدام و شقیقه و سرفه و یرقان و گویند چوں بیخ نوع سفید گل آں را در دهن گیرند امساک منی آورد و تخم آں را چوں مقدار یک درم کوفته و بیخته و با نبات که دو درم بود مخلوط نموده باشیر تازه دو شیده چهل درم بنوشند چند روز متوالی ترشی نخورند جهت غلظت منی رقیق شده و رفع سرعت انزال نافع و تنهاڈی جهت خنازیر و چوں با نمک طبرزد با آب بسایند و در چشم صاحب بیاض کشند موثر است

بے شرم ـ بکسر بائے موحده و سکون یائے تحتانی و بفتح شین معجمه و سکون را و میم ساکن در آخر درختیست مشهور بقدر درخت نیم کلاں می شود اما در تابستاں خزاں زده بے برگ می گردد و اصلا سایه ندارد و در موسم باراں و سرما برگ آور و سبز و سایه دار می شود و در راسته باغات مدراس بسیار موجود است و بعضے

بانس اسم جنس نے گرہدار است خواہ مجوف باشد خواہ مصمت خواہ اعجامی باشد خواہ غیراعجامی یعنے در زمین ہائے آب دار و کنار آبہا و زمین ہاے نمناک روید یا در غیر آں و بہترین اقسام او آنست بندہائے آں بلند و گرہ ہائے آں بسیار از ہم دور باشد و اکثر این قسم نے رانے ہندی می گویند و نے کہ از آچہی و دیگر جزایر زیر بادات می آورند نیز از قسم نے است و ایں قسم نے ہم در نواح کوچی وغیرہ پیدا می شود و مردم ازاں بوریا می بافند و قلم واسطی نیز ازیں جنس است و نے دریں دیار بکثرت پیدا می شود خواہ مجوف خواہ مصمت و در بعضے تعلقات ایں ملک صحرا صحرا درخت نے است و طبا شیراز نے بہم می رسد ہرگاہے کہ بوریا بافاں آں را از صحرا آوردہ از تیشہ و تبرمی شکافند بے خاست طبا شیراز اند رونش بر می آید آں را جمع کردہ بعطاراں می فروشند در بعضے سفید رنگ برمی آید و در بعضے نیلگوں ہرگاہ کہ نیلگوں و غیر نیلگوں برمی آید فروشندگاں آں را درصبو چہ کردہ آتش دہند تا سفید گردد آں را بر آوردہ می فروشند و طبیعت بانس سرد و خشک و محرق آں گرم و خشک و بیخ آں از سایر اجزاقوی تر و ذرور قصب محرق آں جہت ساقہ و قوبہ کہ در سر باشد نافع احتراز کردن از گل او کہ در گوش نرود واجب زیرا کہ از چسپیدگی کری می آرد و سنون سوختہ قصب اوجالی دنداں و مانع سیلان خون لثہ واکتحال رطوبتے کہ در برگ نے جمع می گردد جہت رفع بیاض عین از مجربات است و برگ نورستہ آں را در آب خوب بمالند و بنوشند نفث الدم را مفید است و ضماد برگ تازہ آں با سرکہ مسکن درد کمر و عصب و ورک مفید و از نے تازہ رستہ آں اچار می سازند

است واگر کسے تخم او بخورد علاجش قے نمودن و شیر تازہ نوشیدن وروغن بادام خوردن است وشوربائے چرب و لعابات نوشیدن نیز مفید و باروغن گل برکلف و قوبا و عرق النسا طلا نمودن سودمند –

سکیکائی – نام نباتیست کہ دریں ملک کثیرالوجود است نباتش ازقسم نجم و بیارہ است برگش همچو برگ تمرهندی و ازاں باریکتر و خاردار درختش هر قدر کهنہ شود دراز ترمی گردد و اکثر درختان مجاور خود می پیچد و ساق کهنہ اوهم ضخیم ترمی شود ثمرش بقدر نیم و جب مي باشد و تخمش درغلاف پنهاں بود و عرض غلاف کہ ثمر اوست بقدر بندانگشت کسرے کم و زیاد می باشد مردم ایں ملک علی الخصوص تمامی هنود ثمرش را از تخم جدا کردہ بعد باریک سائیدن بسر موے می مالند و می شویند و موے از مالیدنش نرم و خوب پاک می شود و برگ نرم اورا جوشانیدہ و دو سہ تولہ روغن بید انجیر خالص را خوب گرم کردہ جوشیدہ اورا در آں داغ می دهند و می نوشند عمل مسهل قوی می نماید و بدستور برگ نورستہ اورا باصالح واندک ترش سائیدہ بخورند نیز یک دو عمل مسهل می کند و برگ اورا جدا جدا کردہ برجائے کہ ریح گرفتہ باشد بعد تدهین بروغن گل و غیرہ می چسپانند فائدہ می بخشد

بانس ـ بفتح بائے موحدہ و سکون الف و نون و سین مهملہ آں را در عربی قصب وبفارسی نے وبترکی قابیش می گویند و بہ فرنگی بروندہ و هندیاں نوع صغیر اورا سرکندہ و نل و بسیار کبیر آں را بانس و متوسط آں را ترلہ بانس نامند و در عرف مردمان ایں ملک

عفوصت بسیار و هر چند روبسر کی آورد عفونتش کمتر شود و ترشی زیاده میگردد وبعضش یکرنگ سبز و بعضے سرخ اما کمتر از نصف و قسم کلانش بعد از پختگی ترش مطلق می باشد و قسم خردش بعد از رسیدگی خوب شیرین و رنگ ثمرش بعد پختگی بنفشی و سیاه میگردد و قسمے است ازاں که نباتش مفروش بزمین میباشد و بلند نمی گردد اما ثمرش اصلا تخم ندارد و اگر تخم یافته شود بسیار نادر باشد و مردم این ملک آں را در قلا یا میکنند و اچار ازاں در سرکه وغیره انداخته تیار می سازند و مربی او بسیار خوب می شود و از ثمر پخته شیرنش شربت سازند و می نوشند و از چوبش قاشق وغیره تیار می سازند بسیار خوش نما و خالی دار می باشد و از چوب سیاه آں قلمدان و صندوقچه نیز تیار می کنند و چوبش د کار هائے دیگر نیز صرف میسازند سه قسم میشود یکے که ثمرش بقدر رٹه میشرد و ثانی مقدار مرچ سیاه بلکه اندک کلاں ترازاں درخت این هر دو نوع بلند می شود وساق ضخیم دارد وهرگاه که پخته شود چوبش خالدار و سر خرنگی پیدا کند و هرگاه خوب کهنه شود اندرونش سیاه تر همچو آبنوس میگردد و بعضے مردم چوب آں را آبنوس می دانند و گل این هر سه قسم همچو گل جوی می باشد اندک خرد ترازاں طبیعت آں را سرد و تر میدانند با قوت قابضه ثمر خامش مولد بلغم و ثقیل و نفاخ و حابس بطن و پخته آں مسکن صفرا و تشنگی و مشتهی طعام و نقوع خشک آں نیز همیں اثر دارد و اگر کسے را عقرب گزیده باشد یک برگ یا دو برگ یا سه برگ کرونده مفروش را خائیده بخورد فی الحال زهر عقرب

موها ـ بضم میم و سکون واو بعد ازاں ها و الف و مهوه بفتح میم و سکون ها و واو و الف نیز گویند و در پارسی گلچکاں نامند درختیست دریں ملک کثیرالوجود بقدر درخت انبه و برگش نیز شبیه به برگ انبه اما خشن و ثمرش دو قسم می شود یکے مدور و دیگر مایل بطولانی اما هردو سبز رنگ و گلش سفید ومشرف و هرگاه ثمرش پخته می گردد مغزش زرد رنگ می شود مردمان پایاں گهاٹ از خسته آں روغن می کشند و در چراغ/می سوزانند و مردم بعضے تعلقه همچوں ساکناں ناگور شریف وغیره بجائے روغن زرد استعمال می نمایند و می خورند روغنش سفید همچو روغن زرد می شود اما اندک بوئے نا خوش دارد و مردم روغن اورا در روغن زرد ممزوج نموده می فروشند و بعد کشیدن روغن کنجا ره آں را که اُپوپنڈی نامند برائے ششتن و مالیدن بدن بکار می برند و می گویند حکه و جرب را دفع می سازد و گویند خواص درختش دفع بلغم و بادمی نماید و جراحات را باندمال می آرد و گلش سرد و گراں و مبهی و مولدمنی و چوبش را بکار عمارات صرف می کنند که نهایت مستحکم است و ارضه اورا نمی خورد و تخته هایش بسیار کلاں همچو انبه می شود

کروندا ـ بفتح کاف و رائے مهمله و سکون واو و خفائے نون و دال مهمله و الف و ککروندا بفتح کاف اول و سکون کاف ثانی نیز لغت است در صحرائے ایں ملک همه جاموجود درختش بقدر درخت لیمو و خار دار و خارهائے آں پر کره شاخهائے او و ثمرش مدور باندک طولانی و بایں نوعیت در حالت کوچکی و خامی سبز و ترش و

می باشند و برگ و گل ثمر مشابه کمرک بستی نیست اما ثمرش از کمرک بستانی خرد تر لیکن سخت تر اگر از سنگ بکوبند نشکند و تختهایش بسیار عریض و دراز و مستحکم درکار دروازه ها وغیره صرف میسازند و رنگ پوست باریک بالائے تنه آں سفید و پوست اندرونش سبز و رنگ چوب تخته اش سرخ کم رنگ مایل بسفیدی القصه چوب و تخته دراز و کلاں و سخت می باشد و در کنار رود. کالستری و در موضع پونڈی که علاقه تعلقه راجه اردی است چند اشجاریش موجود و معروف است -

مارٹی - بفتح میم والف و کسر رائے مہمله هندی و سکون یائے مثناة تحتانی درختیست عظیم فی الجمله مثل درخت فوفل اما بغایت بزرگ و بلند ازاں و ضخامت تنه آں مثل ضخامت تنه نارجیل و تاڑ در عظمت و بزرگی بلکه دو چند ازاں است و بالائے سرش بر گهارسته و صورتش چناں است که ساق برگش دراز تر می باشد و از هر دو سویش شاخے باریک دیگر رسته و بر هر شاخ باریکش برگے که شبیه به برگ نهال فوفل نور سته می باشد و سرش نا هموار بر شکل اریب و بر هر کنگره اش شکل خارے نمایاں بود و بعد ازاں خوشه بر می آورد همچو خرما و نارجیل اما دراز بقدر پنج شش ذرع و در یک خوشه قریب صدریشه بلکه زیاده می باشد و در هر ریشه صد ها گل می باشد و هر گاه که گل بریزد ثمر می بندد آنهم صد ها می باشد و ثمرش سیاه می شود و بعد پختگی طیور آں آنرا می خورند و چوبش نهایت مضبوط و مستحکم و شبیه بچوب درخت تاڑ و ریشهائے ساق برگش همچو تار ها بوده گره داده با هم شکار ماهی می

فر و شود چنانکه در موضع گزیده هم سوزش و درد نمی ماند گویا که بهانه کرده بود و این از اسرار است همچنان مارگزیده چهار یا شش برگ او بخورد زهرش فروشود -

لیهرئے جنگلی ـ درختیست مشابه درخت لیمو برگ و ثمرش نیز مشابۂ آں وخار هایش سخت و کلاں و ساقش نیز ضخیم و چوبش نهایت مضبوط برائے میخها و آلۂ که بداں شجیار میکنند که در عرف مردم این ملک آں را نا گرمی گویند از چوب آں تیار می سازند الحاصل چوبش نهایت مستحکم و مضبوط می باشد -

دودی ـ بضم دال مهمله و سکون واو وکسر دال مهمله ثانی و سکون یائے تحتانی درختیست هندی تنه اش ضخیم و برگش بقدر نیم وجب درازی دارد اکثر از چوبش قاشقها و پائے چوبین می سازند و تختی هائے او برائے مشق اطفال بسیار خوب می شود و بعضے مردماں قصباتی تختهائے او بریده دروازه ها و صندوقها تیارمی سازند اما چوبش چنداں استحکام ندارد -

پولکی ـ درختیست عظیم چوبش بسیار سبک و نرم که از و نیامهائے شمشیر وغیره تیار می نمایند و بعضے مردم قصباتی از و تخته ها تراشیده ازاں دروازهها درست می سازند و صندوقها نیز -

کهرک ـ جنگلی درخت او بسیار عظمت دارد و بغایت بلند می شود و تنه او نیز عظیم‌الشان و ضخیم و بقدر درخت تاڑ راست و بلند باشد و ازانجا شاخهایش نیز سر میکشند و راست و دراز

با روغن بیدانجیر وغیره گرم کرده تکمید بجائے درد و بر عضوے که ریح گرفته باشد میسازند و ازیں عمل فائده می یابند خاصیت آں گرم است و محلل ریاح -

---

سرپن - درختیست هندی و دریں ملک اکثر در باغات و دو طرف راسته می نشانند درختش کلاں می شود و برگش عریض و ضخیم اما در عرض بقدر سه چار انگشت بعضے کم و بعضے زیاده ازاں و در طول برگ کلانش هشت انگشت مضموم و خردش پنج شش انگشت رگ درمیانش مثلث شکل ورگهائے باریک که از هر دو طرفش بعرض او میرود بغایت باریک و برگش چوں بملا حظه رسد معلوم می شود که مخطط است و هر دو جهت او منبث ازاں رگهائے باریک و ایں صورت در صورت اندک خشکی اوست و گرنه برگها هموار می باشد و ثمرش مدور بقدر آمله و بلیله و آنرا در زبان هندی کدم میگویند - و گلش در بتخانها بسیار صرف می نمایند و قدرش زیاده می نمایند در وقت پرستش اصنام -

---

ختیان - بفتح خائے معجمه و تائے مثناة فوقانی مشد ده و یائے تحتانی زده و الف و نون در آخر درختیست عظیم الشان تنه او بسیار ضخیم و کلاں باشد بری و بستانی می شود بری او بسیار کلاں و تنه آں عظیم برگش شبیه به برگ برنا اما اندک سخت میباشد و هر برگش را ساقے دراز بمقدار هشت انگشت کسرے کم و زیاده ازاں و بر سرساق آں هفت برگ میروید و تنه آں خاردار اما خارش بسیار خرد تر و برگش بر

نمایند و از درخت ماڑی همچو درخت تاڑ و نارجیل ناریلی و تاڑی و سیندی بر می آرند و آب آں را ماڑی خوانند و به نسبت از سیندی و ناریلی سه و چهار چنداں آب ازاں هر روز می چکد واو مثل ناریلی و سیندی مسکر می باشد و ازاں شکر و قند نیز ترتیب می دهند ـ

بجر بٹو ـ بفتح بائے موحده و جیم و سکون رائے مهمله و فتح بائے ثانی و ضم تائے چهار نقطه دار مشدد و سکون واو از درختهائے خاصه هنداست درختش نیز قوی و عظیم می شود همچو درخت تاڑ و برگش شبیه به برگ تاڑ و ازاں کلاں تر و عریض تر می باشد اکثر باد کش فراشے از و تیار می سازند و تخم آں را نیز بجر بٹومی نامند و درخت بجر بٹو و ماڑی در ملیبار بکثرت است و در مدراس و آرکاٹ و نواح آں این درختها کم کم پیدا است چنانچه در بلدۂ آرکاٹ دو درخت شهرت و قوع دارد ـ

سنگیسر ـ بفتح سین مهمله و نون ساکنه و کاف مکسور و سکون یائے مثنات تحتانی و فتح سین مهمله ثانیه و رائے مهمله در آخر درخت هندیست و درین بلاد بسیار پیدا می شود درختش عظیم می شود و برگ و شاخش شبیه به برگ و شاخ درخت ثمرهندی و گلش زرد و چوبش رخو و بسیار نرم بکار عمارت وغیره نمی آید و مردم این ملک شیره برگ آں بر آورده و اندک گرم کرده بعضوے که ریح گرفته باشد ضماد کنند و برگ آں را

و تحلیل او رام باطنه نافع و آشا میدن یک دانگ تا دو دانگ مغسول آں باشیر بز تازہ دوشیدہ بقدر سی مثقال جهت حبس نفث الدم مجرب و مضر سپرز مصلح آں مصطکی مقدار شربت آں تایک مثقال لاغر کنندہ بدن است بالخاصه و چوں هرروز یکدانگ آں را سرکه بنوشند تا مدت سی روز یا چهل روز بغایت بدن را لاغر کند و چیزے دیگر بداں نرسد و طریق غسل لک در قرابادیں و مفردات اطبا مرقوم است و رنگ لک مخصوص بابرشیم و پشم است -

---

هریم ـ درختش تنه دار و کلاں میشود و برگش نوک دار در عرض بقدر دو انگشت و در طول شش انگشت ودرمیان برگ رگیست گاو دم و دراز و رگهائے باریک درزیر برگ او منبت می باشد و بر روئے برگ نمایاں است اما غیر منبت در هردو طرف شاخ باریک محاذی یکدیگر رسته و ثمرش بقدر فوفل و هلیله کابلی رنگ پوست او سبز و تخمش درخامی نرم و در پختگی نهایت سخت می شود و برگ و ثمرش هردو ترش اما برگش بسیار ترش مردمان ایں ملک برگ اورا همچو بقول دیگر پخته می خورند مسکن صفرا و حدت اوست از ثمرش اچار در آب و نمک و بعضے در سرکه می اندازند -

---

برنان ـ بفتح بائے موحدہ و سکون رائے مهمله و نون و الف و نون ثانی و بحذف نون هم آمدہ و بحذف الف و نون هم آمدہ و آنرا هم برنا برن میگویند درختیست ساق دار از تنه آں تختها می برند و چوبش سرخ رنگ می شود و از و سرود و پیاله طنبورہ و ستارهی سازند و در اجهیراز

درخت کم تر پیدا شود گلش سرخ و کلاں و خوش شکل و درخت بستانی اوبے خار واز بزرگی هم کم تر از بری او و گویند ساق برگ اورا در آب صاف حرکت دهند لعابے ازاں در آب برآید نوشیدنش تبرید وانجماد می نماید بشر طیکه در شیر مالند

لک - بضم لام و سکون کاف بفارسی لاک و به هندی نیز لاکه بخفائے ها درختش دریں ملک همچو هندو دکهن و بنگاله کثیرالوجود است واز شاخهائے بعضے اشجار نیز برمی آید و منعقد گردد و سرخ رنگ شبیه بتوت سرخ میباشد و بعضے حبهائے آں بقدر لیمو و نارنج می شود و ایں را لاک خام میگویند و به هندی چهوری لاک خوانند و از درخت کنار و درخت پیپل و بڑه وغیره نیز بعمل می آید و آنچه از درخت کناربهم رسد از همه بهتر واز طبخ لک خام در آب انواع رنگهائے سرخ بعمل می آید و هراک را نامے مخصوص است و آنچه از آب مطبوخ آں منعقد می سازند به هندی آں را گلال می گویند بکاف عجمی و آنچه پنبه را از آب مطبوخ آں تر کرده خشک می نمایند بطور قرص کلاں میسازند آنرا بفارسی کتاد و به هندی مهاور و التا نیز گویند و بهتریں آں سرخ شفاف صافی تازه خام غیر مطبوخ مغسول آنست وقوتش تاده سال باقی طبیعت آں در دوم گرم در سوم خشک و مغسول الطف وغیر مغسول اقوی جالی و محلل و منقی اخلاط و آشامیدن آں جهت فالج و نفث الدم و سرفه ور بو و خفقان و تقویت معده و جگر واحشا و تفتیح سده کبد و طحال و استسقائے لحمی وزقی و یرقان و ضعف گرده و سائر اعضا و تنقیه اخلاط بارده و وجع کبد

و مستحکم که بود می ماند لاجرم مزارعان اورا در چاه فرود گاهی
که همچو زینه در آب می باشد می گزارند تا خراب نگردد
و به مشاهدهٔ بعضی ثقات رسیده که چا هے که از چوبش بسته و خس
و خاشاک برو انبا شته گشته سالها شده بود چون آن را بعد ضرورت
کندیدند چوب سند را سالم برآمد ـ

چنگا ـ بکسر جیم فارسی و نون ساکن و کاف عجمی و الف
درختیست کلاں که از چوبش ستون و پلنگ و پا یہائے آں تیار می
کنند و چوبش چناں مستحکم بود که از بارسنگین هرگز نمی شکند
و چون بربالایش سنگینی از حد گذرد چوب او خمیده شود و نشکند
و هرگا هے که آں شی سنگیں را بردارند چوبش فی الحال بدستورے
که بود راست و درست شود ـ

شاہتوت جنگلی ـ و آنرا بعضے شاہ توت و لایتی هم میگویند
درختش بسیار کلاں و عظیم و تنه اش ضخیم اکثر ازاں تختها
و ستون ها و غیره می سازند و بکار عمارت صرف می نمایند و نیز
چوبش را صرف کنداق بند و قها در مدراس می سازند و چوبش
نیز کمال استحکام دارد و برگش دراز بقدر هفت هشت انگشت
و کسرے کم و زیاد ازاں و کنکره هائے خرد دارد و عرضش بقدر سه
چهار انگشت و گلش بسیار خرد و ریزه رنگش مائل بزردی و ثمرش
بقدر آمله در خامی سبز و بعد پختگی سیاه رنگ می شود و پوست
ثمرش سخت و خشن همچو خار می نماید و مغز شیرین و لزج و
درین ملک کثیرا لوجود است و مردم عوام ثمر آں را می خورند

چوبش تسبیح ساخته بملک هائے دیگر هدیه می برند ـ گرم و ملین و مشتهی طعام و رافع فساد خون و بلغم و باد و دشواری بول و مفتت سنگ مثانه و مزیل لاغری و گوله شکم و کرم شکم ـ

بجیسار ـ بکسر بائے موحده و فتح جیم و سکون یائے تحتانی و سین مهمله و الف و رائے مهمله و بجیسر هم میگویند درختش عظیم و چوبش نهایت مضبوط مستحکم می باشد و تنه او نیز بسیار ضخیم واز چوبش تختها و ستون و شهتیر و غیره تیار می سازند و بکار عمارت صرف می نمایند و نیز سرود و طنبوره و ستار می سازند دافع جزام و جوشیدگیها و برص و فساد خون و صفرا مصفی پوست بدن و مقوی بیخ موے نیز ـ

یلتور ـ بفتح یائے مثناة تحتانی و سکون لام و ضم تائے مثناة فوقانی و سکون و او و رائے مهمله نام درختیست کلاں و تنه آں ضخیم اما تنه‌اش گره دار و پر سوراخ و کج و مج میباشد لاجرم ازاں تخته و شاه تیر پیدا نمی شود بلکه چوبش را مزارعاں بچاهها نهاده دیوار براں از خشت و گل می بندند زیرا که یلتور از آب ضائع و بوسیده نمی شود و ستون کلبها ازان درست می سازند ـ

سندرا ـ بفتح سین مهمله و سکون نون و دال مهمله مفتوحه و فتح رائے هندیه و الف درآخر درختیست هندی بس عظیم که از و ستون می سازند و در صحرا و کوهستان ایں ملک فراوان است برگش مشابه برگ صندل سرخ و اگر چوبش را در زیر زمین و یاد رآب کنند و صد سال‌گزارند چوبش ضائع و بوسیده نگردد وهمچنان سالم

نیز تلخ و صغیر و کبیر می باشد و در حالت پختگی صلیب و در حالت خامی سبز و زیتونی و فاد زهری رنگ می شود و اگر آں را حرکت دهند صدا می کند طبیعت آں در سوم سردو خشک و بعضے گرم و خشک نیز گفته و قول اخیر اقوی می نماید محلل اورام و حابس نفث الدم و نصف دانه آں با چند دانه قرنفل سائیده جهت تسکین وجع قولنج ریحی مجرب و ثمر آں را در زیر خاکستر گرم کنند تاپخته گردد پس مقشر کرده صفوف کرده بخورند جهت نزول آب در کیس انثیین مفید است و بدستور سفوف مغز آں بر برگ بیدانجیر بپاشند و بر ورم حادث از نزول ماء بندند مکرر تحلیل دهد آنرا اگر ماده بسیار غلیظ و مائل بجانبے باشد آں را ازاں جانب منفجر گرداند و رفع نماید بدون الم واذیت و حکمائے هند خواص و منافع صغیر و کبیر آں واحد می دانند و جهت قوت با صره و رفع ریاح و دفع کرم شکم و بوا سیر و فساد سموم و ورم اعضاء موثر می دانند و بالخاصه دافع امراض فرج زناں و جذام است و ریاح مغلظه محتبسهٔ معده و امعا است اما برگش و نیز ثمر آں برائے خایهٔ انسان که از هوائے اینجادر آماس می آید ببسیار نافع است و طریق استعمال برگش موافق استعمال رواس است اما طریق ثمر اینست که مغزش بر آورده در هاون دسته سحق نمایند و یا روغن در ظرف آهنی انداخته بر آتش گرم نموده در جائے که درد باشد ضماد نمایند و انگشت را در ظرفے نهاده و از بادکش روشن نموده گرمی آں بر خایه بر سانند و قتیکه خشک شود آتش را از نزد خود دور کنند ۔

بید مجنون - درختیست عزیزا لوجود که آں را مردم در بستانها می نشانند و درخت آں درباغ انورعلی‌خاں که در آبادی رائے ویلور بود را قم سطور مشاهده نموده که بقدر یک قدآدم بود شاخهایش به محاذات یک دیگر از هر چهار طرف ساقش بسوئے زمین بالیده اما بزمین نرسیده برگش شبیه به برگ نے و ایں درختها در لال باغ و دریا دولت باغ حیدرعلی‌خاں بهادر بسیار بودند -

گچگا - بفتح کاف فارسی و سکون جیم و فتح کاف فارسی دیگر و الف درختیست مابیں شجرو بیاره و آں را اکتمکت بفتح همزه و کسر کاف و سکون تائے مثناة فوقا نیه و میم و کسر کاف و تا و عوام فارسی آنرا خایۀ ابلیس نامند و در هندی کرنجوه و کرنج بفتح کاف ورائے مهمله و سکون نون و جیم و واو مفتوح و ها در آخر و در لغت سانسکرت ساگر گهولة نامند شجرش بغایت پر خار و خارش خمیده بغایت تیز و درخت آنرا در گرد باغات وغیره می نشانند مثل خاربند تا دام و دد و بدو آدم در باغ نیایند در ختش شاخ در شاخ می باشد و ثمرش در غلاف خاردار می باشد که شبیه بخسته انبه بود و از اندرون بعضے دو دانه و در بعضے سه دانه بشکل مدور و مثلث که رنگ آں زیتونی و فاد زهری می شود بر می آید و بسرش نشان نقطه و بررویش نیز خالی و در یک طرفش نشانیست مدرو که پوست آنجا سخت چنداں نمی باشد واورا سوراخ ازاں طرف می کنند و در جوفش مغز سفید بے دهنیت بسیار تلخ و برگ و شگوفۀ آں

بے نام درخت عظیم است آں را در زبان اروی شوکی مریم گویند بضم شین معجمہ و سکون و او مجہول و کاف عجمی و سکون یائے تحتانی و فتح میم و سکون رائے مہملہ و فتح یائے تحتانی ثانی و سکون میم ثانی کہ در آخر است برگ آں را حیوان نمی خورند و دائم سر سبز می باشد و درخت آں تا بلندی نارجیل و تاڑ میشود و چوبش بکار عمارت وغیرہ نمی آید مگر ازاں حلقہ طنبور می سازند

جمی ــ بفتح جیم و کسر میم مشدد و سکون یائے تحتانی در ختیست عظیم برگش از درخت سنگیسر ریزہ تر و تنہ اش زخیم و ہندوان بروز دسہیرا نزدیک آں درخت می روند و پرستش می نمایند و دیدنش یمن می دانند و گلش زرد می باشد و چوب تنہ اورا بریدہ صد سال در آب گذارند ضایع نمی شود و اگر از آب بدر آورند در یک ہفتہ یا دو ہفتہ بوسیدہ و ضائع می شود کہ بکار نمی آید ۔

ہلداوہ ــ در ختیست عظیم و تنہ آں ضخیم پوست تنہ او کندہ و زرد رنگ ہمچو زرد چوب و چوبش را از پوست دور کردہ شاہ تیر و ستون وغیرہ می سازند نہایت مستحکم و دیر پا است و تا صد سال می ماند و اگر آب رسد آں را در ماہے یا دو ماہے ضائع و بوسیدہ می گردانند و برگش ہمچو املی می باشد و اگر چوب اورا با پوست اونگہ دارند کرم پوست و چوبش را ہر دو می خورد ۔

سرو ــ بفتح سین و سکون را و واو اسم فارسی است و بہ ہندی نیز بہمیں نام خوانند بری و بستانی می باشد بری را عرعر

املی ولایتی - درختش عظیم و تنهاش ضخیم برگش کمتر از برگ کرے پاک و در طول تا یک بند انگشت و بر هر سر شاخ او شاخهاۓ باریک رسته بتفاوت دو دو انگشت شاخ باریک رسته چار چار برگ می باشد دو بزیر و دو بر سرش و در هر بن شاخ دو دو خارمی باشد و ثمرش غلاف دار خمیده بقدر چار انگشت و گره دار و در هر گره تخمے باشد و رنگ تخمش بالوان سرخ و بنفشی و افشانی و دیگر رنگهاۓ مختلف میباشد و مغزش شیرین می شود و عوام و اطفال آنرا میخورند و چوبش بکار عمارت نمی آید چه آں را کرم زودمی خورد و مضبوط و مستحکم نمیباشد

سرو جنگلی درختیست عظیم شبیه بدرخت جامون و مولسری و برگش نیز فی الجمله شبیه ببرگ مولسری طولش به قدر و جبے و عرضش بقدر دو انگشت کسرے کم و زیاد و کنار هاۓ برگش پست و بلند و ثمرش شبیه به ثمر درخت جامون در خامی سبز و در حالت پختگی سرخ عباسی و بنفشی می شود ثمرش خوشه خوشه می باشد تخمش فی الجمه شبیه به تخم سندوله اما مستدیر اندک مایل بدرازی و بر سطحش خطیست که آنرا بدونیمه کرده و شکل درختش اکثر بشکل استوانا و همیشه سایه دار و خزاں نمی کند و آں را مردماں ایں ملک جنگلی سرو نامند و مردم تلنگا آنرا پیر لید پده مان بکسر باۓ فارسی و یاۓ مثناة تحتانی مجهول و سکون راۓ مهمله و کسر لام و سکون یاۓ تحتانی و دال مهمله و کسر باۓ موحده فارسی و فتح دال مهمله مشدد و سکون ها و فتح میم و الف و نون در آخر ترجمه اش

است و محمد شریف خان دهلوی آن را دو قسم نوشته قسم اول آن
انباره است و قسم دوم آنرا هندیان سنی گویند درختش کم و زیاد
تا یک قامت و در زمین پر قوت زیاده ازان هم می شود و برگش در از
بقدر هفت انگشت و عرضش بقدر یک انگشت و تخمش در
غلاف است که در طول بقدر یک گره باشد شبیه بغلاف نخود اما
غلاف نخود خرد باشد واو کلان می باشد و در هر غلاف او نه یا
ده تخم می باشد سیاه رنگ بقدر دانه عدس و ساگ هر دو
قسم اورا می پزند امابرگ قسم اول دریں ملک بیشتر مستعمل
است اندک ترش و لذیذمی شود گویند سرد است و گران و قابض
شکم و حابس خون و قسم اول آنرا انباڑه گویند و درختش از دودست
تاپنج دست بلند می شود و گلش همچوگل کپاس می باشد و رنگ
گلش سرخ و سفید و غیره می باشد و داغ همچو لاله درمیان دارد ورنگ
ساقش سرخ و سفید و بنفشی می باشد و ثمرش مستدیر مایل بطولانی
و اندرونش خانها و دراں تخمهائے او ست و آں برسه قسم می شود
دوقسم را مطلق انباڑه گویند و قسم ثالث را انباڑه ولایتی گویند وآں
اکثرسرخ باشد و برگ هرسه قسم در پختن ترش می شود اماسرخش بسیار
ترش می شود و از پوستش نیزرسن می سازند

پنج انگشت ـ و در عربی اثلق بفتح همزه و سکون ثائے مثلثه
و فتح لام و سکون قاف و ذو خمسة الاوراق و ذو خمسة اجنحه نیز نامند
و به یونانی اغنیش و به هندی سنبهالو و به فرنگی اسکی نان توگویند
و ثمرآں را در عربی حب القفد و حب النسل و بفارسی فلفل کوهی و به

گویند و بستانی را سرو نامند درختیست عظیم بسیار بلند و موزون و برگهائے آن بسیار ریزه و خزاں نمی کنند و ثمر آن کوچک و صنوبری شکل شبیه بجوز رومی و آں را جوزالسرو نامند و جوزش مغز ندارد و در خامی سبز و صلب بعد از رسیدن اندک زرد رنگ می گردد وجمیع اجزائے آں اندک حدت و مرارت و حراقت دارد و عفوصت بسیار و تخم آں سفید زرد رنگ شبیه بدانه عدس و ازاں نازک تر در اول گرم و در سیوم خشک و بعضے معتدل در حرارت دانسته اند و ثمر آں از سایر اجزا گرم و صمغ آں گرم و حاد و آشامیدن طبیخ آں جهت عسرالبول و قروح امعا و سیلان فضول از مثانه و بدستور آشامیدن دو مثقال از برگ سائیده آں با نیم مثقال مرمکی جهت تقویت مثانه و رفع بول در فراش و عسرالبول مفید و غرغره طبیخ آں جهت درد دنداں و قروح لثه و استرخائے آں و چوں ثمر آں را بسایند و بر فتق ضماد کنند جهت منع زیادتی و تحلیل آں نافع و ضماد برگ پخته آں در سرکه و در ترمس مخلوط کنند جهت قلع آثار بهق و سفیدی ناخن مجرب و ثمر و برگ آں را با آمله در آب و سرکه چناں طبخ نمایند که مهرا شود و بعد ازاں بروغن کنجد بجوشانند و سفل آں را بر موئے ضماد سازند و روغن آں را بر آں طلا کنند جهت سیاه و دراز کردن و حفظ سقوط موئے مجرب۔

سن ۔ بفتح سین مهمله و سکون نون در ختیست هندی که از پوستش ریسماں می سازند و ریسمانش خوب مستحکم و مضبوط می شود و مزارعان این ملک آنرا در کشت و کارمی کارند هرگا هکه بهارکند و گل آرد و گلش یکرنگ بسیار زرد می باشد و بهارش بسیار خوشنما

آن درسیوم گرم و خشک و تازه آن را خشکی و گرمی کمتر تادوم و با تریاقیت و مفتح سدد و محلل ریاح و نفخ و مقوی معده و مشتهی طعام و مدرحیض و بول و مخرج فضول بسیار و مجفف منی و مسقط جنین و قاطع باه و جهت امراض دماغی و عصبانی مانندفالج و رعشه و تشنج امتلائی واو جاعے مفاصل و عرق‌النسا شربا و ضماداً نافع و جهت امراض مقعد و بواسیر شربا نافع و صمغ بستانی و بری آن بغایت گرم وخشک جهت قرحهٔ چشم و تحلیل خنازیر وا ورام زیربغل و کش ران و برص نافع و سداب بری را برگ باریکتر و کم شاختـرمی شود و بدبوتر ازبستانی است درچهارم گرم و خشک و اقرب بدوم قتاله و چهار درم آن کشنده است

فصل در بیان میوه جات ـ انبج

بفتح همزه و سکون نون و فتح باب و زن هردج معرب انبه لغت هندیست و آنرا آنب نیز نامند و تورانیان آنرا دغزک خوانند ثمر مخصوص ملک هند است درخت آن بسیار عظیم و بزرگ تنه از درخت گردگان است و راقم دور تنه آنرا تاهشت گز مشاهده کرده و تخم آنرااگر بکارند بعد از سه چهار سال از نشانیدن تخمش و در بعضے زمین تاهشت و نه سال به ثمر می آید با ختلاف اراضی و اهویه اما ایں صورت در تخم کاشتن است در صورتیکه پیوند کنند در همان سال یا سال دویم ثمر دهد و هنگام بهار و گل کردن آن که به هندی آنرا مول و مور نامند در آوان اول بهار است و وقت رسیدن ثمر آن نیز با ختلاف بلدان هنگام بودن آفتاب در برج جوزا و سرطانست و تا شصت سال بلکه زیاده ازاں ثمر می دهد و ثمرش در

هندی رهنگاهواانند درختیست مشهور درصحرائے این ملک کشیر و کم کم
درباغها نیز می باشد درختش دربلندی بقدر دوقامت انسان و شاخهائے
آں صلب و قوی بر سر هرشاخ پنج عدد برگ شبیه به پنج انگشت
متفرقة الاطراف متقا ربةالاصول و روهائے برگهائے آنها سبزتر از پشت
آنهاچوں بدست مالند بوئے خوش ازاں آید گل آں سفیدمائل بسرخی
و ز رقت و تخم آں شبیه به فلفل کوچکی و رنگ بعضے سفید و بعضے
سیاه و طبیعت آں در دوم گرم و خشک قابض و محلل و ملطف و مفتح
سده دماغی و کبدی و صداع رطوبی و ورمے مانند قرانیطس و لیثرغس
و جنون و خفقان و بواسیر و سدة سپرز و ورم رحم و احتباس حیض
و التوائے عصب و شقاق مقعد و ز هرمار و هوام و سگ دیوانه گزیده و طرد
هوام نافع و بخور برگ و ثمر آں بامثل آں پودینه صحرائی جهت ادرار حیض
و جلوس درطبیخ آں جهت ورم رحم و مقعد و مرهم آں بامسکه تازه و برگ
تاک جهت رفع صلابت انثیین و بستن برگ گرم کرده آں بر ورم بار
و نزول آب دربیضه مفید

سداب ـ بضم سین و فتح دال و الف و بائے موحده و بذال
معجمه نیز آمده لغت عربی است و به یونانی فیجن و به هندی ساذول
و ساتری و در بنگالی تتلی و مرد ماں کرناٹک سداب را نیز سداب می‌گویند
دوقسم می باشد بستانی و بری درخت بستانی آں تابدو ذرع و پرشاخ
و برگ آں ریزه و بد بو و بسیار سبز و گویا براں غبارے نشسته و گل آں
زرد وتخم آں درغلافے و سه عددبهم پیوسته مثلث شکل و بهترین آں
بستانی سبزتازه تند بو که قریب بدرخت انجیر روئیده باشد طبیعت

چنین انبه ملک بنگاله و بعد ازان انبه دکهن و بعد ازان انبه گجرات و در هند انبه خوب نمی شود این معنی از ثقات بسمع رسیده و صاحب تاریخ جهانگیری ازین نقل می کند بشهادت اوکه در سال چهار دهم از جلوس نورالدین جهانگیر در بیست و یکم آبان ماه روز مبارک شنبه موکب اقبال جهانگیر در پر گنه کرانه که وطن مقرنجان است نزول اجلال فرمود بے تکلف پر گنه مذکور جائیست خوش آب و هوا و زمینش بغایت قابل مقرنجان در آنجا باغے عالی ساخته ازان انبه خوب خوب پیدا می شوند که نظیرش در تمام هندوستان پیدا نیست زیرا که مقرنجان امیر صاحب قدرت و کمال ذوق و شوق داشت از ملک دکهن و گجرات و دیگر ملکها دور دست هر جا که تعریف انبه شنید ازانجا تخم و نهال طلبیده درین باغ نشانید بنابران انبه هاے بغایت خوش و بهتر در باغ او بهم رسیده و آنچه دیوار پخته بر دور و گرد باغ خود کشید یک صد و چهل بیکه است و خیابا نها فرش بسته و درختهائے گرم سیری و سرد سیری طلبیده درین باغ نشانیده و درخت سر و و پسته درین سبز شده و حوضے درمیانش تیار کرده که در طول دو صد و هشت ذرع و در عرض دو صد ذرع است انتهی کلامه و شاید بعد ازان از سعی امرا و بزرگان انبه خوب در آنجا پیدا گشته باشد و با این هم همچو کرناٹک و بنگاله و دکهن و گجرات نخواهد بود و دستور مردم هند است که اکثر انبه را مکیده میخورند ازین جهت معلوم می شود که انبه ریشه دار و شیره دار در هند بسیار باشد و انبه بے ریشه نادر و کمیاب کلانی و بزرگی انبه در ملک

و اول حال سال بسال بهتر می شود و در اواخر بالعکس و برگ آن طولانی شبیه به برگ ساذج هندی و ازان قدرے بزرگ تر برگش در اوایل حال پر نازک و خوشرنگ و ملایم میباشد رنگش سرخ و زرد و پستائی و سبز و نافرمانی می شود و بعد ازانکه برگش پخته میگردد جز رنگ سبز دیگر رنگ ندارد چنانکه شاعرے در وصف او می فرماید -

درخت انبه گشته نوش پیوند
نموده صد هزاران قالب قند

بدل جاکردنش چون هست پیشه
دواند در دل خود نیز ریشه

لبالب کرده مشت خویش بیشک
زحلوائے تر و حلوائے بیشک

بآئین حلاوت گشته خور سند
بهشت .خود شکسته کله قند

و ثمر او در ابتدا بسیار عفص می باشد آهسته آهسته ترش میگردد و بعضے اشجارش تمامی سال ثمر می دهد و دو از ده ماه ثمرش بر درخت میباشد و لیکن در شیرنی و خوبی بانبهٔ که در فصل و موسم پیدا می شود نمیر سد و همچنین در بعضے بلاد قریب بخط استوا دیگر میوه جات هم در چهار فصل بهم می رسد لیکن غیر موسمی آن مانند موسمی نیست انبه را در بزرگی و کوچکی و شکل و طعم و خوشبوئے و شادابی و بے ریشگی و پر مغزی و کم آبی و آب داری باختلاف اقسام هیچ میوه با و نمی رسد خصوصاً انبه کرنالک که بسیار تحفه و خوش مزه و الطف می شود و هر

و روغن نداشته باشد و آنچه بر خلاف این او صاف باشد پر ناکاره و مضر بود و بهترین اطوار خوردنش آنست که رسیدۂ اورا در آب سرد بشویند و در آب یک ساعت بدارند اگر بے ریشه و مغزش سخت و بے روغن که آں را در هندی چک میگویند بوده باشد از کارد سرش تراشیده از هر دو جانبش دو قاش بتراشند و بخورند و اگر آبدار بوده باشد بدست بمالند تا نرم گرددو بعد ازاں سر آنرا ببرند تاپتو عیکه دراں هست بدر افتد و دور شود بعد ازاں بمکند تا تمام آب صافی آں مکیده شود وریشۂ آں خورده نگردد زیرا که ریشه آں ثقیل و نفاخ و قابض شکم است و آب آں ملین و روغن آں چوں برلب و زباں پر سد باعث سوزش و جراحت میگردد و بے ریشۂ آبدار پر مغز آں را نیز سر بریده و روغن اگر داشته باشد دور کرده هر دو طرف خسته آنرا بریده تناول نمایند و در وقت خوردن انبه بے ریشه و باریشه این بهترین طور است و حیف است که انبه بے ریشه قسم اعلی را مائیده بخورند وریشه دار و آبدار را ببرند و بخورند و یک قسم انبه هست که سبز و خام آں شیرین می شوذ و بعضے ازیں در هنگام پختگی و رسیدگی شیرین و خوش مزه می شود و بعضے بعد پختگی بدطعم می گردد و بعضے ترش میشود و صاحب مخزن ادویه می نویسد که ایں قسم انبه خاصه ملک بنگاله است و در دیگر بلاد پیدا نمی شود و آنرا کچهوه می نامند و در ملک کرناٹک حالانکه بکثرت است و خاص و عام ازاں واقف شاید بسمع شریف اونر سیده باشد و پوشیده مباد که انبه تحفه نامدار دریں ملک پیدا می شود یکے ارکاٹ دویم ویلور و نواح آں سیویم کہلاس و نواح آں چهارم پولور پنجم ساتگڈه ششم نیلور و سرواپلی هفتم

کرناٹک تا دو آثار و دو نیم آثار بملاحظه رسیده صاحب مخزن ادویه نقل می کند که از نیم آثار تا دو آثار که یک من تبریز است در بنگاله دیده شده و در کوچکی برابر هلیله کابلی دریں جا و در بنگاله پیدا می شود در شکل بعضے طولانی و سر آں اندک کج و بعضے اندک مفرطح بعضے مدور باندک طولانی بعضے فی الجمله. شبیه بگردهٔ حیوان و بعضے مدور و در زیرش اندک بر آمده همچو زنخداں و گوشے اندر و همچو چاه زنخداں القصه اشکالش بسیار است تا کجا بیاں نماید و هم چنیں رنگهائے انبه حصرے ندارد وبدستور مزه و بوئے آں با اقسام است که در حوصله بیاں نمی گنجد راقم ایں سطور تا دو هزار قسم انبه دیده است و حصر آں محال است چه هر انبه بصورت و مزه خاص و رنگ و بوئے دیگر گوں شرف اختصاص دارد دریں صورت حصرش نمی تو اند شد و واقفان ایں ملک ایں معنی را نیکو ترمیداننند و حمل بمبالغه نتوانند ساخت بدانکه بعضے را رایحه شبیه بعنبر و مشک و زعفران و کافور و خربزه و جام و دیگر میوه جات میباشد و هم چنیں رایحه او شبیه به بوئے شبت و نا نخواه و رازیانه و دیگر افاویه میباشد و [در طعم و بو بعضے مختلف الاجزا و در بعضے روغن در محل اتصال ثمرش بشاخ درخت آں میباشد و در بعضے روغن مذکور بسیار کم بود و در زیر پوست آں نیز اندک می باشد و بعضے را افزوں و بهترین آں بسیار شیریں و خوشبو مسطوی القوام و بے ریشه و شاداب و خوش مزه بحدیکه از خوردنش باوجود سیری رغبت طبیعت باز بخوردنش باشد

کہ عام خاص را ازین گزیرے نیست ازمفردات اطبا. نوشتن می آید بدانکہ منافع انبہ مقوی قوی و ارواح و اعضائے رئیسہ و آلات تنفس و مری و معدہ و امعا و گردہ بمنا سبت شکل و مقوی مثانہ و باہ نیک و کنندۂ رنگ رخسار و بوئے دهان و دافع خفقان و سرفہ و ضیق النفس و درد سربارد و بوا سیر و اسهال بواسیری و ذرب و قولنج و عطش و اعیا و ضعف و کسالت و سستی بدن و بدن را فربہ گرداند و ادرار بول آورد و طبیعت را قبض نگذارد بلکہ ملین دارد و مضر محرورین خصوص در خلائے معدہ و مصلح آں آشا میدن سکنجبین و خوردن جامون رسیدہ شاداب یا شربت آں کہ میوہ هندیست و آب دوغ و آب سرد و قسمے لحمی کم آب آں ثقیل و دیر هضم نفاخ ریشہ دار آں بدتر و قابض و مورث امراض سوداوی و حکہ و جرب و دمامیل وغیرہ مصلح نفخ آں اهل هند زنجبیل گفتہ اند و نمک بالائے آں قدرے خورند آزمودہ و زنجبیل در نمک پروردہ بہتر و مضعف جگر و مصلح آں مویز و شاید درین امر شربت زرش یا سکنجبین یا شربت جامون بہتر باشد مضر لثہ و عمور و دندان و مرقق منی و گفتہ اند جہت فربہی و تقویت باشیر تازہ دوشیدہ خام و یا قدرے جوش دادہ معین فعل آنست و خام ترش آں مسکن صفرا و منبہ اشتهائے طعام و بلغمی و سوداوی مزاجان را مضر و مواد سودا و یتبوع آں حار و مفرح اعضاء و را یحۂ آں شبیہ برایحۂ حبۃ الخضرا خام نارس کہ بفارسی نیشہ و رسیدہ آں را بن نامند و مصلح آں مالیدن روغن است بعضوے کہ بداں رسیدہ باشد و گل آں و مغز رستہ آں بسیار بارد و یابس و حابس اسهال و مجفف و ممسک منی خصوص کہ اندک بریاں نمودہ بادویہ مناسبہ بقدر حاجت

ترچناپلی هشتم میسور و بنگلور نهم میلاپور و مدراس دهم
بندر پهولچری و نواح آن یازدهم گووا و نواح کوکن وغیره که درین
همه جا انبه بسیار پخته پیدا می شود و در کرپه و پدنور نیز انبه
خوب پیدا می گردد اما ازین همه جاها در ویلور و پولور و کیلاس
و ساتکرّه و میلا پور و مدراس انبه بهتر و نفیس و خوش مزه و بے
ریشه و خو شبو و باریک پوست و کلاں دانه و مسطوی القوام پیدا می
گردد الحال در بلده حیدرآباد ازین جا بعضے نهال هائے پیوندی را از
قسم انبه بهتر برده نشانیده اند یقینے که در آنجا هم انبه هائے
تحفه بکثرت بهم رسیده باشد و بعداز کرناٹک انبه دربنگاله خوب می
شود خصوصاً در بنگاله و مثل مالده و اطراف مرشدآباد مثل چوناکهالی
و ڈهاکه و دیگر جاها و عظیم‌آباد و نواح آں و در بعضے بلاد دیگر نیز
انبه پیدا می شود مثل سواحل بلاد یمن و عمان و سوڈان و سهیل و
و میاناب که مشهور به میناست از توابع لاراست اما اندک و قلیل و
ناکاره و خوش طعمی هند و دکهن و بنگاله و کرناٹک نیز و از انبه
هائے نامدار این ملک که در مدراس و ارکاٹ و ویلور بملاحظه راقم رسیده
شطرے ازاں بزبان و قلم می‌آید آز انجمله است سعیدپسند و صفدرپسند
و امیرپسند و لعل بدخشاں و لعل بےبها و دل‌پسند و والاجاپسند و
و بهادر پسند ناصر جنگ پسند و حر است خان پسند قادر پسند قدیم و جدید
بهرام پسند نازک بدن زمرد رنگ و علی پسند و شکر گهٹلی که
بقدر آمله می شود اما بجمیع خوبیها موصوف است و ملغوبه و دوده پیڑه
و سعادت پسند و بادشاه پسند حالا اندکے از خواص و منافع انبه

انبه نارس را که آنرا بال کیری می نامند اچار می سازند و با طعام می خورند و آب پخته اورا هم افشرده با گلاب و نبات می خورند بسیار نفیس می شود و نهایت تازگی بر آورد و روے صاف گرداند و اهل هند و بنگاله و غیرهم انبهٔ خام را در زیر آتش کرده پخته پس بر آورده پوست آنرا جدا کرده نرم می مالند و صاف کرده قدرے قند سیاه که به هند گڑ تاڑ می نامند داخل کرده در ظرفے نگهدارند بهنگامیکه بعد سموم و یا هوائے سمی و یا هوائے ردی و یا و بائی بکسے رسد بزودی قدرے ازاں باومی خورانند و بر تمام بدن او می مالند، بزودی بعون الٰهی شفا می یا بدو در کرناٹک معمول است که انبه خام را برآتش نهاده بعد نرم شدنش بر آورند افشردهٔ آبش را گرفته نبات شکر دراں آمیخته در تا بستان برائے تبرید می نوشند دفع حرارت صفراء می نماید -

عنب - بفارسی آنرا انگور می نامند در ملک کرناٹک چه در ملک پایاں گهاٹ وچه در ملک بالا گهاٹ جابجا پیدا می شود در ملک بالا گهاٹ و بنگلور و سرنگ پٹن میسور وغیره بیشتر پیدا می شود و در بنگلور خوب تر از همه جا پیدا می گردد خوشه او بقدر یک دست می باشد و بکثرت بهم رسد و در پایاں گهاٹ در آرکاٹ و ساتگڈه و پهولچری و ترچناپلی و اودگیر وغیره بیشتر پیدا می گردد در ترچناپلی و میسور بچهار رنگ به نظر آمده اما بهتر و قسم اعلی همچو ملک عرب خصوصاً یمن و ایران و توران دریں جا پیدا نمی شود پوشیده مباد که انگور در یمن تا صد قسم می شود لیکن نامدار و قسم اعلیٰ آنجا پنجاه و شش قسم میگردد و در اورنگ آباد هم خوب انگور می شود و اقسام

بپاشا مند و چوں نارس وسیار کوچک آنرا از شگوفه تازه بهم رسیده باشد خشک نموده هر روز یک درم ازاں با چهار درم شکر بخورند ذرور منی و سرعت انزال را دفع نماید و گویند حافظ سیاهی مو است و مضمضه باآبے که برگ و گل آنرا دراں سائیده باشند مقوی دنداں و لثه و مستحکم کنندهٔ آنها است و استیاک بچوب آں رافع بوئے دهاں و ذرور خاکستر چوب آں جهت نزف الدم و بدستور ذرور برگ آں و دخان برگ خشک آں جهت دفع ریاح گرده که بدستور دخان پوست انبه خشک کرده نافع با تکرار عمل بعد ازاں بر آں عضو هوائے سرد نرسد و نیز گرفتن دود آں در حلق جهت زخم آں - و اگر برگ درخت آدرا که خود از درخت ریخته باشد مالیده در سر غلیان مانند تمباکو بکشند زخم حلقوم را که منفذ آں و بینی و تارک سر هر سه یک شده باشد در مدت چهل یوم با صلاح می آرد و چوں برگ ترو تازهٔ آنرا از درخت چیده پنج ساقهٔ آنرا افشرده رطوبتے که ازاں بر آید بر دانه که در پلک چشم برمی آید بمالند زایل گرداند بیدرد و وجع و چوں نه عدد ساقهٔ پنج برگ آنرا با نه عدد فلفل سیاه با آب نرم سوده حبوب بسته فرو برند اسهال وقے عارض حیضه را که بند نگردد بند نماید و طلائے آب برگهائے نازک آں و همچنیں تدهین موے سر بروغنے که دراں پوست انبهٔ خام به تنها و یا با بعضے ادویهٔ مناسبه دیگر انداخته در آب پرورده باشند جهت درازی و سیاهی مو و منع اسقاط آں نافع و آب افشرده ثمر خام آں که امرس نامند و چٹنی و امچور و اموت و حلوا و مربائے آں و آچارها که از انبه خام با روغن کنجد و یا روغن سرسف تیار می سازند و در آب و نمک هم

تر پیدا می شود درهیچ ملکے ازاں بهتر نمی شود درخت انجیر در جائهائے سیراب و در دامان کوهستان خوب تر می شود و آنرا هر قدر آبیاری کنند بار بسیار آورد و سرسبز می باشد و درختش نیکو بالیده ترشود -

اترج - بضم همزه و سکون تائے مثناة فوقانی وضم رائے مهمله و جیم بعربی متکه بضم میم و سکون تائے مثناة فوقانیه و فتح کاف و هادر آخر بفارسی نوع صغیر آں را تر نج و نوع کبیر آں را بالنگ وبه هندی بجوژه خوانند و بعضے فرق درمیان ترنج و بجوژه میکنند ثمر درختیست ورنگ پوست آں زرد و طلائی میباشد و خوشبو و مزۀ پوست تلخ و لحم آں سفید و ضخیم و اندک شیریں و تخم آں اندک طولانی دارد وطعمش اندک تلخ درخت آں فی الجمله شبیه بدرخت لیمو و به بلندی یک قامت و زیاده ازاں و برگ آں اندک دراز و عریض از برگ لیمو و نارنج و گل آں سفید و گلبرگ آں طولانی اندک ضخیم و در وسط آں تارهائے باریک زرد رنگ بسیار خوشبو واگر شاخهائے متصل زمین او را خم کرده در زمین حفر نموده دراں قدرے شاخها بگذارند و باقی شا خها و سرشا خها بیروں باشد بالائے آں مقدار یک شبرویازیاده ازاں خاک اندازند و آب میداده باشند که تا پنج شش ماه هرگاه که خوب ریشه بندد و مستحکم شود پس آنرا از درخت بریده درهر جاکه غرض نمایند بزودی ثمر دهد و اگر تخم آنرا بکارند دیر تر ثمرمی رسد و ثمرش مد تها بردرخت می مانند تا موسم دیگرو پوست زرد آں

آں هم خوب بهم میرسد و در ضلع شام عنب الذین و در ایران و توران انگور صاحبی تحفه میشود و مختص بایران انگور عسکری است و مردم ایران میگویند که انگور زرد نمی شود تا سهیل‌برو نتابد و بثبوت رسیده که انگور زرد در یمن و موصل بهم میرسد و اهل موصل انگور زرد را ?وری میگویند و عنب الذین در موصل نیز بهم میرسد و دران جا اورا عنب سلطانی مینامند و انگور بر دو قسم است یکے فاریاب و دیگر نجس انگور فاریاب را بآب پرورش میکنند و نجس آنرا میگویند که آب باوندداده با شند و در هر ملک فاریابی و نجسی هر دو پیدا میگردند و در فاریابی چند قسم انگور مشهور از انجمله شاهونی وغیره است و درنجس نیز اقسام است و در تاریخ انگریزی مرقوم است که اهل فرنگ از ملک آشیا که عبارت از ملک عرب و عجم است نهال شصت و دو قسم انگور در فرنگستان برده اند ـ

تین ـ عربیست و در فارسی آنرا انجیر می نامند و در اکثر بلاد موجود و در تعلقات کرناٹک جابجا نیز بوفور پیدامی شود بقدر دانۂ نارنج خورد دیده شده اگر خورش دهند و تربیت کنند خوب بالیده و کلاں تر پیدا می شود در اوایل گرما وا واخر سرما آنچه به پختگی می رسد و تمام شب شبنم خورد و ترخیده بوده باشد و صبحش از درخت بچینند و بخورند نهایت خوش مزه ولذیذ و شیریں می باشد و یاد از میوه بهشت بریں می دهد و در ملک عرب و عجم بکثرت پیدامی شود و خوبتر می باشد و انجیر ملک سنجار که مردمان آنجا شیطان پرست اند تحفه و کلاں ولذیذ

باشار ثلایف کها میرسند اگر یکدانه انار املسی طائفی را شیره برآورند بقدر یک پیاله کلاں شیره برمی آید و نهایت خوش مزه و لطیف می باشد اگر از انار بالیده و کلان این جاشیره برآورند ربع آں نمی شود هر چند انار هائے طائفی را و کلانئے نواب و الا جاه سراج الدوله بهادر مکرر بنه ضمیمه تحائف آنجا بتحمل مرکب سفینة الله فرستاده بودند از امتداد ایام اگر چه انار هائے مذکور خشک گردیده و ضخامتش بسیار کم شده بود هرگاه دو سه ساعت آنرا در آب می گذاشتند بالیده گی درجسمش پیدا می شد و بسیار تحفه می شود و تخمش را در اینجا کاشتیم بسیار دانه کلاں و خوش مزه بود لیکن در تحفگی و خوبی انار طائف نسبتے نداشته و رنگ انار هر بردو قسم است یکے سفید گل و سفید دانه و سفید پوست می باشد و دیگر که سرخ گل می باشد و در قسم انار سفید رنگ هم همچناں کلاں دانه و خوش مزه و شیریں و ترش نیز در اکثر جابملاحظه را قم رسیده ـ

اننناس ـ بفتح همزه و نون و تشدید نون ثانی و الف و سین مهمله آنرا کتهل سفری نیز نامند زیرا که نهال اورا در آوند نشانده در سفر همراه دارند بارده هر چند میوه هندیست اما در هند اصلا پیدا نمی شود و کمرکم در بعضے تعلقات دکهن یافته می شود و در ملک کرناتک و نواح او جابجا بکثرت پیدا می شود و بسیار تحفه و شیریں و خوشبو می باشد بدستور درسر زمین

گرم در اول و خشک در دویم و بعضی گرم در دوم گفته اند لحم آں یعنی لحم که در زیر پوست زرد آنست آنچه مغز آں شیرین است سرد و تر در دویم لیکن برودت آں زیاده است از رطوبت آں و آنچه ترش است سرد و خشک درسیوم و گویند در اول سرد و تر گویند درتری و خشکی معتدل است وحماض آں یعنی مغز ترش آں در ـ دویم سرد و خشک و بعضی در سیوم گفته اند و شیریں آں سرد و تر و تخم آں در اول سیوم گرم و در دوم خشک و شگوفۀ آں در آخر دو یم گرم و خشک است –

انار ـ فارسی است در عربی آنرا رمان نامند دراکثر تعلقات کرناٹک بکثرت است و در بعضے جا کلاں و کلاں دانه و شیریں و نرم تخم و کم تخم پیدا می شود و خوب بالیده و رسیدۀ او تایک و نیم آثار دیده شده هر چند درپایاں گھاٹ انار تعلقه هائے مائی منڈل مشهور است و در کلانی نامدار اما دریں زماں انار هائیکه از آنجا می آیند اگر چه بسیار کلاں می شوند لیکن تخمش نهایت سخت میباشد و نرم تخم دراں کمیاب معلوم نیست که ایں نقصان در انار هائے مای منڈل بکدام است سبب پیدا گشته شاید خصی نکرده و درخت کهنه تر گردیده باشد و انار در تعلقه کنکور و نواح آں بمشاهده رسیده باوصف کلانی و آبداری نرم و نازک تخم می شود بد ستور در و یلور و نواح آں بل کمرکم در مدراس و ارکاٹ و غیره نیز بملاحظه در آمده و انار از روئے مزه و طعم شیریں و ترش می شود و اکثر رنگهائے دانه هایش سرخ همچو یاقوت و گلابی و سفید می شود اما انار هند و دکهن بخوبی و بهتری

ورق تراشیده شکر یا قند اندازند و گلاب و بیدمشک بروافشانند و یک دو گهڑی بگذارند درسایرافعال قوی میگردد و مضرت هم زائل می شود و مربه او بیغادله است وازو قلیه و پلاؤ تیار می سازند بسیار مزه دار باشد جدی باقر حسین خان مغفور مزعفر اننناس بغایت خوبی تیار کنانید که ازان بهتر و با مزه در هیچ جا بخورد راقم نیامد و بارے ازاں یک خوان نواب برائے عبدالوهاب خان بهادر فرستاده بودند چوں ایشاں ازلذتش و حلاوت او شیریں کام گشتند اکثر فرمائش نموده می طلبیدند و میل می فرمودند بسیار تعریف می کردند فی الواقع خوب پلاؤ بود ـ

بڈهل ـ میوه هندیست که در کرناٹک اکثر جا پیدا می شود و بقدر نارنج کلاں و کسرے کم و زیاد ازاں جسمش نا هموار و پر فراز و نشیب و پوستش باریک مغزش سرخ مائل بزردی مغز او خوش و خوشگوار وا لطف صاحب طبعی در و صفش می فرماید

بڈهل را در صفا چیزے بدل نیست
بوصفش هرچه گویم بے محل نیست

بود بکرے زجام حسن سرمست
و لے صدبچه او را در شکم هست

بجزوے دیدۀ هیچ آفریده
بگیتی بکر وا بستن ندیده

ازاں رو باقناعت کرده پیوند
بآب و دانه خود گشته خورسند ـ

ملاقی کوسته هم بالیده و تحفه و بکثرت یافته می شود اگر گوینده که خاصهٔ ملک کرناٹک و ملاقی کوسته است می سزد شاعرے در وصفش می گوید

بزوقش خسروان مشتاق دیرین
بلے می آید ازوے بوے شیرین

اگر چه جزخموشی نیستش پند
ولے گوید بتازی آدمم من

بود شاهنشه زرین قبائے
بسرسبزی جاوید آشنائی

قبائے لعل باشد در براو
بود تاج زمرد برسر او

بارباب صفا همدوش گشته
چو درویشاں مرقع پوش گشته

در پیکر طولانی بقدر ترنج کلان و ضخیم ازاں رنگش زرد بسرخی مائل و سطح او پست و بلند بوته اش بدرازی یک گز و برگ او دندانه دار انناس برافراز بوته پیدا می شود و براں برگ چند نیز می باشد چوں از درخت برگیرند آنرا تراشیده برنشانند بار آرد و جز یک بار بارندهد و بارش اکثر افزون از یکتا نباشد و در زیر بوته اش سه چهار بچه پیدا می شوند آنرا برآورده جدا جدا می کارند حکیم محمد شریف خاں دهلوی مزاجش گرم در اول و تر در ثانی گفته مفرح و مقوی دل و دماغ خفقان و خالی از تقویت معده هم نیست و مضر بحنجره و اعضائے تنفس وامعا است مصلح آں شکر و قند است چوں انناس را ورق

و جب دیده شده اما نادر و شاذ و دانهائے او از دو انگشت تاشش انگشت در همه جا موجود و ثمرش بر شاخ و تنه و بیخ او که در زمین می باشد همه جا پیدا می شود

کٹهل را و اسرایم داو رمن
اگر توفیق گردد یا ورمن

بود از آسمان جسمش مثالی
و لیکن آسمانی پر هلالی

بود رندے که خفته صبح تا شام
در آغوشش هزاران نازک اندام

قضا جسمش زسوهان آفریده
چنین حلوائے سوهان کس ندیده

پپوئیه ـ بفتح بائے فارسی اول و ضم بائے فارسی ثانی وو او ساکن و فتح یائے مثناة تحتانی با الف ساکن پپیهه بدو بائے عجمی اول مفتوح و ثانی مکسور و سکون یائے مثناة تحتانیه و فتح ها و هائے ثانی درآخر زده ثمر درخت هندیست در بنگاله و کرناٹک و یمن کثیرالوجود و اهل یمن آنرا خربوزهٔ هندی نامند و درخت آں بدرازی یک نیزه و زیاده ازاں برگ آں شبیه به برگ بیدانجیر و ازاں نرم تر و بزرگ تر و ثمر آں نزدیک شاخها همچو نارجیل پیدامی شود بمقدار خربوزه خرد و ثمرش تمام سال برد رخت می‌باشد و در زمستاں می رسد رنگ پوستش در خامی سبز و مغزآں سفید بالبن کثیر و سفید و بعد رسیدن بسیار شیریں می شود و لبن یعنے پتوعیت آں کمتر می شود و بالائے مغز در جوف آں پردهٔ مانند مغز خربوزه می باشد و در جوف آں تخمهائے کوچک مایل بتدو یر و جوف

پهنس - بفتح بائے فارسی و هائے هوز ساکن و نون مفتوح و سکون سین مهمله لغت دکهنی است و آنرا در هندی کٹهل گویند بفتح کاف عربی و سکون تائے مثناة فوقانی هندی و فتح ها و سکون لام میوه ایست هندی در ملک کرناٹک بکثرت بهم رسد سبز رنگ بقدر شکنبه گوسفند در درازی تا یک گز و در پهنائی نیم گز چون آنرا بشگافند دانهائے شیرین زعفرانی رنگ و بعضے سفید زردی مائل و لزوجت بسیار دارد و بانگشتان بچسپد لهذا تیغهٔ کارد و خنجر را روغن زرد آلوده می برند درختش از درخت بڑهل بزرگ تر اما برگ کٹهل از برگ بڑهل خردتر شیرین و نهایت لذیذ می شود و مقوی و مبهی است و دیر هضم و تشنگی دفع می سازد و خوردن کٹهل بناشتا بسیار مضر است و گرانی که از خوردن کٹهل پیدا می شود خوردن تخم بودادهٔ او زایل می کند و مصلح او تخم بودادهٔ اوست و خواص ثمر رسیده او را معتدل می شمارند و آنچه نیم پخته بود و چندروز بدارندش تا پخته شود این را سرد می دانند و قسمے است کٹهل که در ملک بدنور پیدا می شود ثمرش بوزن پنج آثار کسرے کم و زیاده میباشد و ازان ده پانزده دانه کلان می بر آید وزن هر دانه زیاده ازشش توله خواهد بود رنگش سرخ و پر شیره همچو شهد می باشد از بدنور برائے ٹیپو سلطان بطریق ارسال می فرستادند بسیار لذیذ و تحفه است در ملک دیگر همچو او پیدا نمی گردد و از کلانی به پهنس نقل می کنند که یک ثمرش باریک ارابه می باشد و دانه بعضے بقدر یک

میناممند ثمر درخت هندیست دو قسم می شود یکے ترش دو یم شیرین
اوّل راشربتی و دو یم را شکری گویند درخت ترش خرد بود بقدر یک
گزوزیادہ ازان و درخت دویم کلان مثل درخت توت و ثمر اونسبت بدویم
اندکے کلان برگ درختش مدور و گرد اگرد برگش برکنارہ خطوط ریزہ ها
و ثمرش در اول تکون سبز و عفص و هرگاہ پختہ شود سرخ گردد و چون
تمام پختہ شود سرخی اومایل بسیاهی شود ترش اودرمیان نضج ترش
درکمال نضج میخوش بود بشکل مشابہ عنب الثعلب و از و اندکے کلان
و بالیدہ تر بالجملہ بسیار خوش طعم و دافع صفرا و خون ترشی
اونسبت بدیگر ترشیها مضرت کمدارد و قابض شکم و دافع تشنگی
و مقوی دل و معدہ حار و افشردۂ او باقند و گلاب در تقویت دل
وتسکین خفقان و ازالہ حرارت و تپ بے عدیل و رب او در تقویت
معدہ و دیگر فوایدبے نظیر و آب افشردۂ اوباشکر و نبات مصلح انبہ
چون یکدام بیخ فالسہ شکری را ریزہ ریزہ کردہ در آب شب ترنمایند
و صبحے اندکے مالیدہ بنوشند بجہت حرقت بول و سوزاک مکرربہ تجربہ رسیدہ
و شیرین در بر و دت نسبت باترش کم لیکن در تقویت معدہ و دل زیادہ ازو
و رب اورا همراہ طعام می توان خورد و پوست تنہ درخت آنرا قریب بہ
بیخ گرفتہ پوست سیاہ رنگ بالائے آنرا خراشیدہ مقدار چهار و پنج
تولہ جو کوب نمودہ در پیالہ آب شب بخیسانند و صبحے خوب
مالیدہ و صاف کردہ قند سفید چهار و یا پنج ماشہ داخل کردہ بنوشند
ذیا بنطیس را هر چند کہ کہنہ شدہ باشد در عرصہ سہ چهار روز
بعون اللہ تعالے زایل می سازد فالسۂ جنگلی کہ در کو هستان نواح
او دگیر پیدا می شود درختش مشابہ درخت فالسہ است و برگ

ثمرهٔ آن شرم متخلخل و کثیرالرطوبت اکثریک ساق می دارد و بر سر آن شاخهائے کوته می باشد و ثمر بعضے درخت بسیار شیریں اما باندک را یحهٔ کریه و دفع را یحهٔ آں آنست که بعد از نیم پخت شدنش از سوهان یا ازچوب و غیره پوستش بخرا شند تالبنش از خراشیدن بیروں چکد و دریں صورت بوئے که دارد بالکل زایل گردد بعد ازسه چهار روز ازاں از درخت بر آورند و بخورند که بےبو میباشد و درختش که در کنار نہرہاجائے سیراب می باشد و ثمر او کم شیریں و بدطعم می شود و نہالش دور ازیں جاها پرورش یابد ثمرش خوب شیریں و پر مزه میباشد خصوصاً کد تابستان و قارے منصر که یمنی الوطن اند وثقه از راقم ظاهر کرده که پپویه در یمن خوب شیریں و الطف میشود و اگرمغز و پوست خام آنرا یا دو سه قطرهٔ لبن آنرا باندک شیره زنجبیل بہرگوشتیکه مہراشدنش دشوار باشد آمیخته جوش دهند و طبخ نمایند نیکوتر مہرا شود خواه گوشت گاو باشد باغیر آں طبیعت آں سرد تردر آخر دویم جهت نفث الدم و بوا سیر حاره و قرحه مجاری بول والتهاب قلب و معده و کبد نافع بطی الهضم مورث قراقر و مولد ریاح و بلغم و درحین امتلاء بدن از بلاغم و رطوبات باعث تپہائے بلغمیه و نزول آب میشود و طلائے لبن آں بر قوبایعنے داد در دو سه دفع باعث زوال آنست باخراج زردآب لزج و رطوبات بسیار بهاندکی خارش و بسیار مجرب اسیت

پهالسه بفتح بائے فارسی و خفائے ها و الف و سکون لام و فتح و سین مهمله و سکون ها و بعوض ها الف نیز آمده و به تخفیف هانیز آمده و بحذف الف اول نیز لغت است و دریں ملک پهالسه را فالسه

برگ آں نیز همیں اثر دارد و ثمرش دراز بقدر یک انگشت می شود و درختش بقدر دو قامت انسان میگردد و برگش مثل برگ جاسون کنگره دار و نرم می باشد در خیا بانهائے باغات آنرا می نشانند ثمرش در اول تکون سفید در حالت نیم پختگی سرخ و در کمال پختگی سیاه می شود بکثرت بار می آرد و ثمرش شهتوت از دو انگشت تا سه و چهار انگشت میباشد درختش از درخت توت کلاں می شود و بسیار در کم باغات موجود است و مردم اهتمام غرس نهال او کم دارند و درخت توت را در کشت و باغات بسیار می نشانند چه برگ توت برائے خورش کرمهائے ابریشم بکار می آید -

تربز - آنرا در عربی بطیخ میگویند در کرنول و کنجیکوٹه و سد هوٹ و در نواح نیلور خصوصاً در موضع داملمڑو کلاں و بهتر و خوش ضایقه میشود تا بحدیکه در درازی یک و نیم دست بمشاهده رسیده و در دیگر تعلقات پایان گهاٹ و بالا گهاٹ مثل ارکاٹ وغیره بسیار پیدا میشود و در فصل تا بستان اگر باران نبارد تربوز و خربوز بسیار شیرین میگردد و اگر در صورتیکه باران بارد کم حلاوت و لذت میشود و مغزش بچندین الوان مختلف دیده شده سرخ و زرد و نباتی و گلابی و پستائی و سفید و تخمش نیز سفید و سیاه و سرخ و سیاه سرخی مایل و سفید سیاهی مایل میشود و میگویند که در تمامی ایران در نیشاپور تربز سرخ مغز و زرد مغز بهتر و الطف پیدا میشود و بدستور در قزوین -

و بارش نیز شبیه از و از بے آبی ثمرش غیر از تخم و پوست چیزے شیره ندارد مزه اش بعینه ترش و شیرین همچو فالسه اگر نهال اورا آورده در بستان نشانند شاید همچو فالسه شود و در زبان تلنگی آنرا جاذی پنڈ و گویند

نهال فالسه بین صبحگا هاں
بیک جا انجمن کرده سیا هاں

همین نوع باده هندوستانست
ازاں خال عروس بوستان است

کند نام خدا را هر نفس یاد
بسان دانه تسبیح زهاد

توت و شهتوت ـ توت بضم تا و سکون واو و تائے مثناة فوقانیه و بثائے مثلثه نیز آمده ثمر درختیست معروف شیرین و ترش میباشد شیرین آنرا نبطی و ترش آنرا شاهی نامند شیرین آں گرم در آخر اول و تر در آخر دویم بسیار شیرین آں تا دویم گرم مولد خون صالح و مرطب دماغ و مفتح سدد و مصلح جگر و فساد سپر زو مسمن بدن مبهی و مقوی پیه گرده و مدر بول و ملین طبع و جهت آبله و حصبه نافع و ترش آں ملطف و مفتح و مسکن حدت خون و قامع صفرا و رادع و محلل اورام کرم حلق و حنجره و مانع ریختن مواد حاره حلق و زبان و سایرا عضا بسبب قوت قبضی که دارد و مسکن عطش و منبه اشتها و غرغره بآب آں و بدستور ارب آں جهت قروح خبیثه دهان و قلاع و بثور و تحلیل اورام حلق و کام و زبان و تقویت آں آز موده ورب آں در جمیع افعال قایم مقام آنست طبخ

و بوستان بسیار شیریں و لذیذ و اصلا عفوصت ندارد ثمرش بقدر فندق هندی یعنے ریٹھہ می شود تخمش بقدر مرچ سیاہ اکثر رنگ ثمرش بنفشی و چوں ثمرش از درخت فرومی افتد مغزش پارہ پارہ و تخمش جدا می شود و بعض ثمر او اصلا تخم ندارد و اکثر مردم ایں را راۓ جامون می نامند و بعضے راۓ جامون را سواۓ ایں قسم می شمارند اگر واحد قسم یا جدا باشد اما نہایت خوش مزہ و بغایت لذیذ میباشد و یک قسم جامون سفید رنگ و جامون گلابی هم دریں ملک پیدا می شود کہ دانہ اش بسیار کلاں می شود بسیار شیریں و لطیف میباشد و عفوصت ندارد و در سعادت بندر در باغ قاضی آنجا جامون سفید رنگ پیدا می شود کہ تحفہ و خوش مزہ و بسیار کلاں بقدر لیموۓ خرد میباشد اما راقم آنرا ندیدہ و نخوردہ سرد در آخر دویم و خشک در سیوم حابس اسہال صفراوی و مقوی معدہ و کبد حار و مطفے حدت دم و صفرا و غرغرہ و مضمضہ آں بجہت خناق و خلاع حار و استحکام لثہ و خوردنش جہت حبس اقسام اسہالات و تسکین حرارت معدہ و کبد ورفع تشنگی و تحریک اشتہا و جہت ذیابیطس مفید و ناشتا خوردنش مضرت دارد۔

جام ۔ بفتح جیم و الف و سکون میم اسم ثمر درختے است هندی فی الجملہ شبیہ بلمرود و دو صنف می باشد صنفے مغز آں سفید و صنفے سرخ رنگ و بعد رسیدن هر دو شیریں مانند امرود جرم آں دانہ دار و جوف آں

جامون - بفتح اول و الف و ضم میم و سکون واو و نون میوهٔ هندیست درخت آں بسیار بزرگ همچو درخت انبه و برگ آں اندک باریک بمقدار یک شبر و شگوفه آں سفید و بسیار ریزه میوه آں شبیه بدانه انگور سیاه بستانی و صحرائی میباشد هر دو قسم دریں ملک هر جا پیدا می شود و بستانیش اگر مستطیل و دراز از دو انگشت تا سه انگشت پر مغز و شیریں با ندک عفوصت رنگش اکثر بنفش و بعضے سرخ مایل بسیاهی و بعضے سیاهٔ مطلق و آنرا سوا جامون می گویند و لذیذ و پر حلاوت میباشد و تخمش نیز دراز میشود و قسم سفید رنگ سوا جامون نیز بنظر آمده و دیگر مدور و تخمش نیز گرد میشود رنگ ثمرش اکثر بنفشی و اندک شیریں مائل بترشی و با عفوصت کثیروایں قسم جامون را صحرائی می شمارند هر چند که در باغ و شهرهم درختش پیدا گردد مردماں آنرا در نمک و آب انداخته و ساعتے نگاه داشته می خورند و بعضے در دوغ و نمک انداخته استعمال آں می نمایند غرض مصلح او نمک را میدانند بدانکه در بنگاله در ضلع بهر بهوم یک قسم جامون پیدا می شود که یک طرفش سبز و یک طرف رنگ نافرمانی دار و بسیار بالیده بقدر جام صراحی دار متوسط المقدار تحفه و بسیار شیریں و بے عفوصت واز خوردنش زبان رنگین نمی گردد و مغز اندرونش سفید می باشد و تخم آں مقدار پسته می شود و آنرا بهانده بفتح بائے فارسی و هائے زده ولام مفتوح و نون ساکن و دال مهمله مفتوح و هائے زده می نامند و نوعیست از قسم جامون گرد اکثر اشجارش در ختمرا بنظر آمده و کم کم در شهر

و قراقر و باعث حمیات درابدان مستعده خصوص اکثار آن و مضمضه بآب برگ مطبوخ آن جهت تقویت لثه و استحکام دندان مشترک نافع و مسکن درد آن ۔

چکوتره ۔ بفتح جیم عجمی و ضم کاف و سکون و او و فتح تائے فوقانیه و رائے مهمله میوه هندیست درخت آن از درخت نارنج قدرے عظیم تر و برگ و گل آن نیز از برگ و گل نارنج بزرگتر ثمر آن بقدر هندو انه متوسط و پوست آن بسیار کنده و زرد رنگ و دانه دار همچو کیفیت سبز می شود و مغز بعضے سرخ و مغز بعضے سفید و درمیان خاشها ریزه هائے باریک باریک می باشد همچو دانه قاشهائے نارنج و دریں ملک چکوتره نهایت لطیف و کلاں و شیریں و نرم و نازک مغز بسیار پیدا می شود و بعضے ترش و میخوش و اندک تر و میگویند که در بنگاله خصوصاً درهو بلی نیز پیدا می شود طبیعت آن سرد و تر در دویم خواصش قریب همچو نارنج است

چینں ۔ بکسر جیم فارسی و یاے مثناة تحتانیه و نون ساکن میوه ایست هندی در کرناٹک خصوصاً در ساتگڑه بسیار تحفه و بکثرت یافته می شود و فی الحقیقت قسمے است از نارنج که درخت آنرا از بلاد چین آورده اند لهذا باین اسم اشتهار یافته و چینں بر دوقسم میباشد یکے کلاں بقدر نارنج کلاں می باشد و دیگرے خرد تر ازاں هرد و لطیف و آبدار و شیریں و خوش مزه است درخت و خواصش مثل نارنج است

چک سکوتی ۔ بفتح جیم و سکون کاف و فتح سین مهمله و ضم کاف و واو ساکن و کسر تا مثناة فوقانی و سکون یائے مثناة تحتانی میوه

تخمهائے ریزہ بسیار بقدر تخم امرود از سفید سفید واز سرخ سرخ رنگ و اندک صلب و شکل صنف سفید آں صراحی مانند نوع امرود کو چکی کہ گلابی نامند و سرخ آں اکثر مدور و در فصل گرما کہ موسم بارش ثمر بسیار می آورد و در فصل زمستان نیز بعضے اشجار ثمر می آورد و لیکن بوفور آں موسم نیست و در هند و دکهن بهتراز بنگالہ می شود و لیکن بوفور بنگالہ نیست و بهتریں آں رسیدہ بالیدۂ شاداب شیریں کم تخم آنست خصوصاً نوع سفید آں درخت آں بہ بزرگی درخت سیب و بهی غیر موزوں و برگ آں از برگ سیب اندک بلند تر و با خشونت و بے تشریف و چوب آں پر ریشہ شکنندہ می باشد و قابل عمارت نیست و اهل هند ازاں خلال میسا زند و می سوزانند درخت آں زود بہ ثمر می آید و کهنہ و سال خوردہ کم ثمر می باشد و چوں تنہ آنرا ببرند از اطراف آں شاخها بر آمدہ در یک دو سال باز ثمر می دهد گرم و تربارطوبت لزجہ وقوت قابضہ مفرح و مقوی قلب و معدہ و ملین طبع در ابتدا پس قابض و مدر بول و حابس اسهال خصوصاً کہ با پوست و تخم آنرا بخورند و نیم رس آں قابض تر و چوں پوست درخت نونهال آنرا کہ هنوز ثمرش نیامدہ باشد مقدار دوسہ مثقال آنرا شب در قدرے آب بخیسانند و صبح مالیدہ صاف کردہ شکر داخل کردہ تاسہ چهار روز هر روز تازہ خیسانیدہ بنوشند درحبس اسهال رطوبی مجرب است مضر مبرودین و مرطوبین و صاحبان قولنج و مصدع و محرک نزلہ و اخلاط ساکنہ و مهیج آنها و نفخ و ریاح

و حلاوت باقی نمی ماند و دیگر خربزهها که دریں ملک پیدا می شوند اکثر کم شیریں بل بعضے مطلق شیرینی ندارند بدون نبات و شکر و آنرا نمی توان خورد و خر بزه هائے که در ملک توران پیدا می شود اگر در فصل اول بهم رسد آنرا پگاهی میگویند بسیار دیر می ماند و نهایت خوش مزه و لذیذ تر می باشد و هر قسمش را نامے علحده است مثل شکر پاره نیشکر و نازک بدن و خربزههائے که در آخر سال و فصل بهم رسد بیگاهی و تیر ماهی می گویند و تیر ماه نام ماهے است از فصل خریف در ملک ایران خربزهٔ کاشان که مغزش سرخ و سبز و زرد می شود مشهور است و بدستور خربزهٔ نصیرآباد کاشام و خربزهٔ آرد بیل مشهور است اهل شیراز و اصفهان آنرا پسند و دوست میدارند میگویند که خربزه فیض آباد که تخت گاه تون است بسیار بدشکل میشود اما مغزش بعد خوردن لطیف و خوشبو معلوم می شود و خربزهٔ خراسان شیریں و خوشبو از خربزه اصفهان است اهل قندهار خربزهٔ بهار را کرما میگویند و خربزهٔ پاییزیرا سردا می خوانند و سردا سبز مغز و سفید مغز هم می باشد و در ضلع داماں هم خربزه سردا پیدا می شود و پوستش مثل پوست خیار و خط زردهم دارد مغزش سفید بسیار خوشبو و خوش مزه می باشد گویند تخمش از سنده آورده اند و خربزهٔ پاییزی دیرپا است و باقی خربزهها زیاده از بست روز و یک ماه نمی ماند و در بخارائے شریف نه قسم خربزه هست که تا فصل دیگر باقی و محفوظ می ماند در کتاب انگریزی که تاریخ ملک چین است چنیں نوشته که خربزه را در چین از تاتاری آرند تاکش ماه می ماند و مقبول طبع شاه چین است۔

ایست هندی درختش هم چو درخت مولسری و برگش هم مشابه اوست و گل او سفید رنگ و اندک زردی اندرون دارد در درازی بمقدار بند انگشت بلکه ازاں کم تر بویش بعینه مشابه بوئے روغن تخم کاجو و بلا در بغایت بدبو ثمرش بقدر لیمو مصمت و سراپا مغز و خوش طعم و لذیذ تخمش بقدر مغز بادام خرد سیاه رنگ و بر و خطے سفید مشابه تخم باقلا درختش در مدراس بسیار کم است

خربزه ـ در ملک کرناٹک هر جا پیدا می شود و بر اقسام است خربزه همچوں سدهوٹ درهیچ جانمی شود نهایت شیریں و نازک و لطیف و خوشبو و خوش طعم مغز و پوستش رنگا رنگ می شود و بعضے را پوست سرخ و بعضے را سفید و زرد و سبز وغیره می باشد بدستور مغزش خوب سرخ و کم سرخ سبز و زرد و سفید و نباتی و شکلش نیز مختلف می باشد بعضے مدور و بعضے مستطیل و بعضے بشکل هلیله و هراک را نامے مخصوص است در موسم اول تابستاں می کارند وفالیز آں از ابتدائے کاشتن تا شصت روز برگ و گل و بار می آرد و پخته میگرد دو بعد شصت روز موسمش بانجام می رسد بعد از سدهوٹ خربوزه کرنول و کنجیکوٹه خوب می شود و تخم خربوزۀ سدهوٹ هرجا که میکارند شیریں و خوش مزه می شود چنانچه مردماں مدراس تخم خربوزهائے سدهوٹ را در اطراف موضع کڑپاک وغیره می کارند خربزه هائے شیریں و تحفه پیدا می شوند اما نه بخوبی سدهوٹ القصه تخم خربزه سدهوٹ را در هر زمیں که میکارند ازاں خربوزه هائے خوب پیدا می شود خصوصاً در سال اول و دوم بعد ازاں به آں خوبی

و سرخ و سبز و زرد و مرغوب و از گوشت آں جدا باشد و بزرگ و شاداب و لطیف بود گویا آب منجمد است و تلخی و خموضت آں غیر محسوس باشد و بوئے خوش دارد و شفتالو و زرد آلو هر دو دریں ملک پیدا می شود خصوصاً در ملک میسور وغیره اما بخوبی ملک عرب و عجم نیست -

سنگهاڑا - بکسر سین مهمله و خفائے نون و فتح کاف فارسی و خفائے ها ورائے مهمله و الف ثانی و آنرا سنگهار بدون الف نیز می خوانند مشهور است سه خوشه دار بود و میگویند که در جیلان هم بهم می رسد و چناں معلوم می شود که قسمے از سور نجاں است ثمر نبات هندیست نبات آں در آب استاده می روید مانند تالابها و غدیرها و در ایام بارد بسیار می شود و در ایام دیگر کم تر و خاردار بود و نبات آں کوچک و مدور و ثمر آں مثلث و پوست آں سبز و خاردار بر هر گوشه خارے و مغز خام آں که سبز پوست باشد سفید و شیریں و لذیذ می شود و رسیدۂ او سخت و طریق خوردنش اینست که خام و نازک آنرا شق کرده و مغز آنرا بر آورده هم چناں میخورند و پخته خشک آنرا خیسانیده وبریاں کرده می خورند و بعضے نرم و نیم صلب آں را درآب جوش نموده میل می نمایند و بعضے درانندک روغن بریاں نموده می خورند و صلب و خشک آنرا آرد نموده قدرے ازاں باشکر باآب می نوشند بجهت انجماد منی و سرعت انزال و حبس بطن مفید و حلوائے مغزآں خوب تیار می شود رنگ پوست آں درخامی سبز باندک سیاهی تر و تازۂ نارس آں سبز و تر و خشک آں سرد و خشک یاقوت تریاقیهت مقوی باه محرورین و

سیب ـ فارسی است آنرا درعربی تفاح نامند میوه مشهور است توش و شیریں و میخوش می باشد بهترین آں شامی پس اصفهانی و در ملک کرناٹک خوب نمی شود و چنداں شیریں هم نمی باشد و سیب ساتگڈه بقدر کنار می شود و سیب بنگلور و میسور بقدر لیموئے کلاں بنظر آمده طبیعت شیریں آں گرم در اول و تر در دوم و ترش آں در اول دوم سرد و خشک باقی خواص او در کتب طبیه مذکور است در تاریخ انگریزی و فرانسی مسطور است که اقسام آں از حصر متجاوز است بستانی تا دو صد و بری تا پانصد قسم و زیاده ازاں می شود و الله اعلم

شریفه ـ آنرا در هندی سیتاپهل میگویند بادشاه دیں پناه حضرت اورنگ زیب چوں میوه مذکور بنام سیتا مشهور لاجرم شریفه نام و رام پهل را که هم میوه مشهور دریں ملک به لطیفه مسمی ساخت میوه هندیست بسیار لطیف و خوش مزه آبدار همه جادر ملک کرناٹک پیدا می شود اما بر بالاے قلعه اودگیر جنگل اینست بسیار خوش مزه و کلاں و لطیف و کم تخم پیدا می شود و ازاں بهتر در حیدرآباد و نواح آں یافته می شود که بسیار کلاں بقدر نارجیل خورد می شود و ازاں لطیف و خوش مزه تر در هیچ جا پیدا نمی شود در اطراف حیدرآباد نیز تا فرسنگها جنگل سیتاپهل است خواصش مولد منی و مفرح و مقوی دل

شفتالو ـ فارسی است و بفارسی خوخ و به هندی آڑونامند ثمریست معروف و بهترین آں آنچه پوستش نازک و رنگا رنگ سفید

مو سم رسیدن آں هنگام زمستان است تا اوسط بهار بحسب اختلاف اراضی و اهویه زیاده از دو سه ماه نمی ماند و صاحب مغزن ادویه می نوسید که در بنگاله و کوهستان سهلٹ و رنگپور که هردو جا از مضافات بنگاله هست کونله می آورند و دراں هر دو جا خصوصاً در سهلٹ بسیار خوب و وافر می شود و در میدنی پور و کٹک از مملکت اڑیسه و در شاه جهاں‌آباد و اکبرآباد وعظیم‌آباد و لکهنو آنرا رنگ ترا می نامند و درآنجااز اطراف می آورند و در ملک پرتگال نیز بسیار میشود طبعیت آں در اول دویم سرد و در آخراں تر مفرح قلب و رافع خفقان و مسکن حدت خون و صفرا و تشنگی و لهیب معده و کبد و مدر بول و پوست آں مقوی معده و قایم مقام پوست اترج و نارنج و طلائے آں رافع کلف و تخم آں در تریاقیت مانند تخم اترج چوں ثمر رسیده آنرا از پوست و مغز و تخم بگذارند تا خشک گردد پس بآب سائیده حبوب سازند هرحبے بقدر نخود بزرگ شربتے از پنج حب تاده حب جهت رفع غثیان و قے مفرط و اسهال بسیار که در هیضه‌ابهم رسد بسیار نافع و مجرب و بهتر از فادزهر معدنی و غیره است از حابسات تریاقیه

سدر ـ بکسرسین و سکون دال و رائے مهملتین بفارسی کنار و بهندی بیر نامند و ثمر آنرا بعربی نبق گویند بری و بستانی میباشد هر دو قسم در ملک کرناٹک جابجا پیدا می شود بستانی آں کم خار و بزرگ دانه و لذیذ و خوشبو و شیریں تر بعضے مدور و بعضے مستطیل بقدر آلوچه و بری آں پرخار و ثمر آں کوچک

سرفه و تپهائے حار صفراوی و دموی و اسہال الدم و سنگ گرده و مثانه و سوزش دل و بے هوشی و تشنگی و خشکی حلق و سکر و خمار را نافع و علتهائے دل را دفع کند و نقاهت و لاغری بدن زایل سازد و ناشور مقعدرا نافع و مضرمبرودین و ثقیل و دیر هضم مولدسدد خصوصاً پخته صلب آں ۔

کونله بفتح کاف و سکون واو و خفائے نون و فتح لام و هالغت هندیست ثمر درختیست شبیه بنارنج درجمیع اجزا الا آنکه درخت آں از درخت نارنج اندک کوچکتر و هم چنیں برگ و بهار و ثمر و تخم آں و گل کونله ازگل نارنج کم بود و ثمر آں در خامی سبز و بعد از رسیدن برنگ نارنج می نماید و شیریں و شاداب و خوشبو و خوش طعم لطیف تر و نازک تر و پوستش خوشبو نیز و نازکتر شیریں بیانے بوصف او زبان را حلاوت آمود ساخته

بوصف کونله فکرم شد شتاباں
که برده گوئے از خورشید تاباں

دلش محروم از فیض ازل نیست
بجزسی پاره اش اندر بغل نیست

مگر دارد نشان سحر در مشت
که در یک مشت بنهفته صد انگشت

همی یک نکته بس در مدحت او
که خوش رنگ است وخوش طعمو و خوشبو

و تلخی همچو پوست نارنج نیز ندارد در ساتگهه کرنله بکمال لطافت و شیریں و خوشبوئی و آبداری و خوش طعمی بکثرت یافته می شود و در دیگر ملک کرناٹک مثل او یافته نمی شود و

دویم خشک و بستانی تازه آن سرد و تر و خشک آن سرد و خشک و سردی و تری ترش زیاده از شیرین و می خوش آن معتدل و قابض و لزج و نفاخ و دیر هضم و خوردن ترش رسیدهٔ آن مانع صعود بخارات بدماغ و دافع صفرا و تشنگی و آب شیرین آن مفتح سدد و کشندهٔ کرم معده و امعا و آشامیدن آب مطبوخ ریشه بیخ آن که از زمین بر آورده اندک پوست آنرا خراشیده پاک شسته ریزه‌ریزه کرده مقدار نیم رطل آب بسیار جوش دهند تا قوت آن برآید و غلیظ سرخ رنگ گردد پس صاف نموده بنوشند وجهت تقویت و فربهی بدن و نیکوئی رنگ رخسار نافع و غذائیت بسیار دارد و اکثر فقرا و جوگیان هند این را مستعمل دارند و صمغ آن طلاءً جهت خراز نافع است ـ

کهرک ـ بفتح کاف و سکون میم و فتح رائے مهمله و سکون کاف ثانی و آنرا کرمرک نیز میگویند بزیادت رائے مهمله بعد کاف اول میوه ایست هندی در ملک کرناٹک بسیار پیدا می شود و شیرین و ترش می باشد در تابستان شیرینش شیرین تر می شود و در زمستان شیرین می خوش و ترش تر میگردد

بود کهرک برنگ عاشقانه
شده از فیض یکرنگی یگانه

بحدے بر ریاضت گشته شیدا
که رگها از تن او گشته پیدا

و آب افشردهٔ او بسیار تحفه رافع صفرا و قابض شکم و میگویند زبان از خوردنش ترقیده می شود مصلح آن خوردن اوست همراه نمک ـ

تر و خوشبو و چاشنی دار بشکل سنجد و بعضے ترش و عفص
و بعد از رسیدن سرخ و زرد رنگ می شود و درین ملک کنار
بسیار کلاں ترنمی شود مگر در تعلقه چانکامری و دهور که هم
کلاں و پر مغز و دراز و خوش مزه و شیرین و لذیذ می شود و
تخمش باریک و با فراط درانجا میسر آید و در قصبهٔ او دگیر
نیز خوب و شیرین و پر مغز دیده شده لیکن کلاں ترنمی
شود و کنار بری اکثر کم مغز و پوست کنده و ترش و مدور
پیدا می شود و نادرست که شیرین و خوش مزه باشد و در
ترچناپلی میگویند در خانه سید عبدالقادر خوشنویس مرحوم
کنار مثل خرما می شد خوشبو و شیرین و نازک پوست اگر بر زمین
افتد پاره پاره میگردد و صاحب مخزن ادویه روایت میکنند که
در شاه جهاں آباد و اکبر آباد بسیار خوب و شاداب و شیرین و بزرگ
و بالیده مثل زرد آلو میشود و بانواع و اشکال یافته می شود و
وفور بسیار دارد و ارزانست و در بلاد گرم سیر بهم می رسد و
از بعضے ثقات شنیده شده که کنار در گوپا ماؤ بسیار تحفه
پیدا می شود و خصوصاً در حویلی انورالدین خان بهادر جنت
نشاں که نهایت لذیذ و پر مغز و بسیار کلاں که از کارد تراشیده
می خورند و برائے نواب و الاجاه ازانجا بطریق هدیه می فرستادند
باوجود خشک شدن هم مزهٔ خاص داشت و تخم او خواه در
هندوستان کارند و خواه درینجا ثمرش آنچناں کلاں پیدا نمی شود
بلکه خورد ترمی گردد و اگر شاخ اورا پیوند کنند ثمرش کلاں
تر و لذیذ تر پیدا می شود طبیعت ثمرآں در اول سرد و در

بکار می آید و بعضے از اطبائے متاخر جوارش از و تیار کردہ اند نامش جوارش کویٹ نہادہ در ملک کرناٹک کویٹ بقدر نارجیل بنظر آمدہ و بکثرت در ہرجا بہم می رسد در تعلقہ راجہ بمراج کہ شمال رویہ ارکاٹ است بافراط پیدا می شود بلکہ تمام جنگل درختان کویٹ است طبیعت او سردو خشک در درجۂ دوم دافع صفرا و قابض شکم است ۔

لیمو ۔ بکسر لام و سکون یائے مثناۃ تحتانی و ضم میم و واو ساکن از ثمرات معروفہ است و انواع او بسیار است ترش و شیریں و میخوش و در ہراک قسم نیز اصناف بسیار می باشد درخت آں از درخت نارنج و ثمر آں بقدر بیضۂ مرغ و بسیار بزرگ آں بقدر بیضۂ قاض و مدور و بعضے اندک مستطیل و دراز و بعضے را پوست نازک و باریکتر و بعضے را پوست قدرے کندہ و بہترین آں بالیدہ و شاداب و آب دار و بہتریں اجزاء آں آب رسیدہ آں خواص پوست آں قریب پوست نارنج و ازاں ضعیف تر در دوم سرد و در اول خشک و تر نیز گفتہ اند و تخم آں در دوم گرم و در آخر اول خشک و در تفریح و تر یاقیت دفع سموم مانند تخم اترج و مستعمل مقشر آں از یک درم تا دو درم با آب گرم یا باشراب و خائیدنش رافع بے حسی دندان کہ عارض از خوردن ترشی شود چوں لیمو را بتمامہ خشک نمایند باوزن آں شکر بسایند و بخورند جہت منع صعودابخرہ و تفتیح سددبے عدیل و نمک پروردۂ آں مقوی معدہ و باعث خوشبوئی دہان و آروغ و برگ او در تفریح

گلاب پهل ـ میوه ایست مشهور هندی غیراز کرناٹک و بنگاله هیچ جا پیدا نمی شود ثمرش بقدر دانه لیمو بعضے سفید مایل بسرخی و بعضے سفید مائل باندک زردی و تخمش بقدر فندق مثل تخم جامون و ثمرش متخلخل و چون رسیده شود بوئے گلاب می دهد لهذا او را گلاب پهل نامند بسیار شیریں و لذیذ میباشد و بعد خوردن هم بوئے گلاب از معده برمی آید و آں در اول سرد و تر و مقوی قلب و معده و مفرح روح حیوانی و نفسانی است و مردمان مدراس بسیار آنرا می خورند درخت آں مانند بدرخت جام است لهذا او را گلاب جام نیز می گویند قسمے از گلاب پهل است جز بملک بدنور پیدا نمی شود و مردمان آنجا او را هم گلابی جام می نامند اما او صورتاً و سیرتاً غیر گلابی جام و گلاب پهل است و نهایت خوش مزه و لطیف می باشد

کویٹھ ـ درهندوستان و بنگاله کیتا نامند میوه هندیست بقدر نارنج بشکل مدور پوست او همچو خسته نارجیل می باشد سخت تر می باشد درخت او بسیار کلاں میشود و برگش ریزه ریزه و مغزش میخوش و بعضے ترش و بعضے شیریں و خوش مزه میباشد و تخم او با مغزش مخلوط بود در هرکه تخم کم است مزه دارتر و شیریں تر شود و نا رسیده او سخت ترش و عفص و اکثر مردم مغزش را در آب حل کرده تخمش را بر آورده شربت تیار می سازند و گلاب و قند آمیخته می نوشند بسیارلطف و لذید و صفراشکن است و بعضے شربت را قوام داده در شیشه نگاه می دارند تا یک سال

را بدرخت اونگه دارند تا یکسال می مانند و تخمش در پرده هائے قاشهائے آں می باشد همچو تخم اترج امااز آں بسیار کوچکتر و تلخ و پوست ثمر آں نیز تلخ بهترین آں بزرگ و رسیده و رنگین و شاداب و نازک پوست و در ملک گرم سیر کثیرالوجود و هنگام شگوفه آں بهار و پائیز است و در جمیع اجزائے آں سوائے ترشی از اترج بهتر و بوئیدن برگ و پوست آں مفرح و رافع طاعون و هوائے وبائی و تخم آں باتریاقیت دو درهم مقشر آں تریاق گزیدن هوام سمی و عرق آں در عربی مسما بماءالقداح و بفارسی موسوم بعرق بهاراست مفرح و مقوی ارواح و پوست و گلخشک آں اگر در ثیاب یعنے در پارچها گزارند مانع کرمزدن آنست بالخاصه و نارنج دریں ملک برسه قسم می شود یکے بسیار شیریں و نازک پوست همچو کونله دوم میخوش سوم ترش در هنگام تابستاں شیریں می شود و ترش میخوش میگرد و میگویند که نارنج در هند پیدا نمی شود و هندیاں کرنا را نارنج می خوانند نارنج خاصه کرناٹک و دکهن است و برابر نارجیل خرد دریں ملک بنظر آمده

موز ـ بفتح میم و سکون واو و زاے معجمه لغت عربیست و به هندی کیلا نامند ثمر درخت هندیست اما در کرناٹک بانواع و اقسام پیدا می شود رنگ پوستش در اول تکون سبزمی باشد و هرگاه که رسیده شود زرد و سرخ می شود و یک قسم از انست که پوستش ازابتدا تاانتها سبزمی باشد بدستور مغزش سفید و سرخ و زرد و سفید زعفرانی مائل می گردد اماموز سرخ خاصه کرناٹک است در پهولچری و منجاکرم و کلور و ملیبار و غیره بالیده تر و کنده تر و خوبتر به نظر در آمده

ضعیف تر از برگ اترج و لیموئے شیریں ضعیف تر از لیموئے ترش اما مضر عصب نیست و ترش مضر عصب است خواص لیموئے ترش جہت درد سر حار و دوار حادث از ابخرۂ اخلاط غلیظہ و تسکین خمار و اورام حارۂ حلق و خفقان سوداوی و غلیان خون و صفرا و التہاب معدہ و قے صفراوی و غثیان و تقلب طعام و برگشتن آں جہت جذب مواد حارۂ جگر و معدہ و تقویت معدہ و جگر حار و جہت تپہائے صفرا و یہ و دمویہ و عفونت خون و غب خالص و غیر خالص نافع و بہترین شربت آں اینست کہ از آب لیموئے تازہ کہ بکمال رسیدہ و مالیدہ و شاداب باشد با شکر سفید و یا نبات سفید و یاقند سفید مکرر و یا بعسل جید صافی مرتب نمودہ باشند و صادق الحموضت بود و از روز ساختن آں زیادہ از یک سال نگذشتہ و معتدل القوام و نسوختہ باشد بہتر و جید است نفع بسیار دارد و چوں جواہر را بآب لیمو بسایند و بخیسانند مدت چہل یوم درمیانش آب لیمو را تبدیل می نمودہ باشند جواہر را حل کردانند -

لطیفہ - کہ آنرا در عرف رام پھل میگویند شاہ دیں پناہ یعنی محمد محی الدین عالمگیر آنرا مسمی بلطیفہ کردہ مدور و مستطل ہمچوں انبہ می شود و در اکثر جا بہم می رسد و اکثر تخمش سرخ می شود لیکن مزہ و خوبی و لطافت شریفہ لطیفہ ندارد -

نارنج - بفتح نون و الف و رائے مہملہ و سکون نون و جیم معرب نارنگ فارسی است درخت عظیم و خوش منظر و ہمیشہ سر سبز و اندک خاردار و برگ آں از برگ لیمو بزرگتر و از اترج کوچکتر و خوشبو و گل آں سفید اندک دراز و بسیار خوشبو و ثمر آں مدور در خامی سبز بعد رسیدن زرد مایل بسرخی میگردد اگر ترش

و باقی بچه ها بر آورده در جائے دیگر غرس می نمایند و آنهابار و برمی آورند اگر کسے در باغ خود ده درخت موز داشتہ باشد در عرصۂ یکسال پنجاه درخت می شود و قسمے از اقسام موز است که در وتخم سیاه رنگ مثل فلفل گرد می باشد - در بعضے ثمر دوسه و در بعضے زیاده ازاں و بعضے را دیده شد که پر ازتخم است و مغز اصلاندارد و ایں ناکاره تریں قسم است و قسمے از موز است که آنرا در دیار کرناٹک بھینسی موز نامند و در بنگاله و هند آنراکچ کیله می گویند درخت و ثمر آں بزرگتر از درختہائے اکثر اصناف موز است بعد پختگی بد مزه و بالنز و جت و بسیار کم شیریں است لهذا در خامی و با نیم خامی موز آنرا ورق ورق نموده در قلا یه وغیره پخته می خورند در گرمی معتدل کثیرالغذا بطی الهضم و بعد هضم مولد خون غلیظ و مسمن بدن اما نفاخ و سدا و مدت او مولد ریاح و باعث نزول آب در اعضا خصوصاً در خصیه و بالائے موز اگر آب خورد مورث ایں همه بیماری ها گردد مصلح آں نمک خوردن بالاے آں و مربائے زنجبیل و عسل و شکر و خوردن موز ناشتا بسیار مضر و بیخ آں گرم و خشک -

---

حرفالیوڑی - بفتح حا و سکون رائے مهمله و فتح فا و الف ساکن و بکسر لام و بعضے بجائے لام رائے مهمله نیز می خوانند و بعد او یائے تحتانی ساکن و واؤ مفتوح و رائے هندی ساکنه و یائے تحتانی ساکن ثمر هندیست بقدر آمله خورد اما نابدار همچو خربزه و درمیانش یک تخم می باشد او نیز نابدار مردم از تخمش تسبیح می سازند نار سیدۂ او سخت ترش هر گاه که رسیده و خوب پخته گردد اندک سرخی مایل

در درازی ازیک بالشت زائدهر بملاحظه رسیده و در موز زرد رنگ اصناف بسیار دیده شد اماآنرا که موز شکری و راج بندری میگویند نهایت خوش مزه و لذیذ و خشبو می شود و در ملک تنجاور و ترچناپلی موزے که خردتر مغز او زعفرانی و خوشبو می باشد نهایت تحفه و بغایت لذیذ است و درخت آں در از تا دو سهٔ قامت می شود و برگهاۓ آں عریض و طولانی ازیک تاچهار دست می باشد و ثمرآں در ابتداۓ ظهور درغلا فیست صنوبری شکل بنفشی رنگ مائل بسرخی و سبزی پس آنرا شگافته خوشه ظاهرمی گردد و درهرخوشه دانه هاۓ موزبسیار ریزه و باریک می باشد تاآنکه به پختگی‌می رسد پس آنراقطع نموده اگرخوب پخته شده باشد پوست بالاۓ آں بر آورده می خورند واگراند کے نا پخته بوده باشد آنرا در برگ موز یا غیر آں می نهند و بعد پختگی خوب آنرا پوست دور کرده تناول نمایند چنانکه شاعرے می فرماید

چو وصف کیله را طبعم کند شر
زبان خامه گردد نوش پرور

بود اورا زطبع لذت آمود
نهاں در آستیں حلواۓ بیدود

سر عزت ازاں بر چرخ سوده
که چندیں ماه نویکجا نموده

شگفته رو یش از فیض طراوت
خمیده پشتش از بار حلاوت

و در بیخ درخت آں سه چهار بچه سر می کشند درخت آنرا می برند زیرا که بعد از یک بارثمر دادن و خوشه بر آوردن دیگر بارثمرند هد لهذا بچهٔ آنرا که پرقوت و بزرگ باشد بجائش گزارند

قسم عمر زیاده ندارد و ثمر آں مانند خرما در خوشه می باشد الا آنکه خوشه آں بزرگ و در هر خوشه هفت هشت تاده پانزده عدد نارجیل می باشد و درخت آں نیز شبیه بدرخت نخل الا آنکه زواید تنه آں کمتر و شاخهاے آں نیز شبیه به شاخهائے نخل مگر فرق آنست که برگهائے آں بلند تر و چوب وسط آں نیز بلند تر و بزرگتر و صلب تر و جاروب اکثر از چوب وسط برگ آں می سازند و تا به بلندی دودست می شود بسیار مضبوط می باشد و ثمر آں سه پوست دارد یکے لیفی خشن ضخیم بضخامت یک دو انگشت و در خامی سبز و لیفهائے آں نرم و صلب و بعد رسیدن و خشک شدن اغبر می گردد و آنرا خیسانیده کوبیده و ریشهائے آنرا جدا نموده ریسمان آب کشی ولنگر جهازات و کشتی ها وغیره ازاں می سازند جهت آنکه در آب دریائے شور بزودی بوسیده و فاسد نمی گردد و پوست دوم آں صلب خشبی سیاه رنگ و برسر آں سه نشان دو کوچک تر و صلب و اندک براق شبیه بدو چشم و سیوم اندک بزرگتر ورخو غیر براق فی‌الجمله شبیه بدهن واز هماں موضع جذب رطوبت برائے نشو و نما می نماید و ازهماں جانیز بعد از کمال رسیدگی شروع بروئیدن درخت می نماید و در هنگام نیم رس بودن آب در آں باشد اں موضع را سوراخ می نمایند و آب آنرا ازاں بر می آورند و بعضے مردم سر آنرا بمقدار درهم بزرگی سوراخ کرده مغز آنرا از جوف آں بریده می آورند برائے آنکه غلاف آں درست بماند برائے ساختن قلیان و اکثرے شکسته مغز آنرا بر می آورند و می خورند و اقسام حلوه یات از مغز آں ترتیب می دهند و در

می گردد یا شربتی رنگ می شود دریں وقت میخوش و شیریں می شود و گلش سرخ رنگ بسیار گل میکند و بکثرت ثمر می دهد و برگش مثل برگ نیم اندک عریض و بے کنگرہ باشد و همیشه سایه دار شاعرے در وصف او می گوید ۔

زحرفالیوڑی کردم سخن سر
شدم د مساز عهد ذوق یکسر

زرنگش تازہ گردد روے امید
بود در بوستان سر سبز جاوید

چوں سبزاں گشته زودل ناشکیبا
ثمرش روئیش پر ناز است و زیبا

مذاق عیش ازوے کامیاب است
که مستان را گزک بهر شراب است

نارجیل ۔ بفتح نون و الف و کسر رائے مهمله و جیم و سکون یاے مثناۃ تحتانی و لام معرب ناریل هندیست زیرا که بهند تازۂ آنرا ناریل و خشک آنرا کهوپرہ نامند و به فرنگی کوکنٹ و بعربی جوز هندی ۔ در ملک کرناٹک کثیرالوجود در مدراس و نواح آں سر مایه سود و بهبود است ماهیت آں ثمر درختیست در اکثر بنادر و سواحل در یائے هند و دکهن و بنگاله یافته می شود و در ملیبار کثیرالوجود و هر چند قریب تر بدر یائے شور باشد و آب شور بپایاں بر سد ثمر آں بهتر و لذیذ تر و شیریں تر و چرب تر می باشد و با ختلاف اراضی و بلدان از هفت هشت سال بعد غرس تا قریب بصد سال ثمر می دهد و نوعے از آنست که آنرا درخت نارجیل میلاپوری میگویند در مدت چار سال ثمر می آورد اما درخت ایں

آں و سردی مثانہ و درد آں و با شکر مولد خون صالح مقوی حرارت غریزی - جرم آں مسد دودیر هضم و مولد خلط غلیظ و مقشن سینہ و مفسد آواز مصلح آں شکر و نبات و در مبرودین و مشایخ احتیاج با صلاح ندارد و در محرورین میوہ هائے ترش و لیمو و هند وانہ و مغز فاسد متکرج آں مورث غشیان و غشی مصلح آں قے نمودن و میوہ هائے ترش تر یاقی خوردن همۂ آنها را فاسد می گرداند و سر کہ آں در اول گرم و در سیوم خشک و در بعضے دوم نیز خشک گفتہ اند افعال و خواص آں آشامیدن آں مسہل و مفرد اقسام کرم شکم و حب القرع و جهت تقویت هاضمہ و مہرا نمودن لحوم چوں در حین طبخ دراں اندازند و سنون خاکستر پوست آں جالی دندان و طلائے آں رافع کلف و نمش و جرب و حکہ و نیکو کنندۂ رنگ رخسار و باحنا مقوی موے روغن آنرا بدو قسم اخذ می نمایند یک قسم آں کہ مغز آنرا کوبیدہ و جوشانیدہ ازاں روغن اخراج جهت تقویت فہم و تولیدپیہ گردہ و رفع درد مثانہ و تحلیل ریاح آں و اخراج دیدان و حب القراع و درد کمر و زانو و بواسیر و تحریک باہ مفید شرباً و تدهیناً و تازۂ آں جهت آشامیدن و کہنہ آں جهت تدوین انفع است و باروغن خستۂ زرد آلو جهت بواسیر مجرب و قسم دوم آنکہ مغز تازۂ مقشر آنرا کوبیدہ و یا بالت آهنی خراشیدہ با آب گرم ممزوج نمودہ صاف کردہ در جائے بسیار سرد آں آب را می گذارند تادهنیت بالا آید و منجمد گردد پس اخذ می نمایند و ایں الطف در امزجۂ مبرودین و مرطو بین از روغن گاؤ و گوسفند بہتر است و خوش طعم و خوش

اکثر ملیبارات خوراک مردم آنجا و حیوانات او شان بیشتر منحصر بدان است چه خام چه بطریق شیر برنج و غیر آن پخته و روغن طعام و چراغ نیز از روغن آن بعمل می آرند و خشک آنرا اکثر در بلاد بعیده می برند و پوست سوم آن نازک جوزی رنگ و پیوسته بمغز آن و این را در هنگام استعمال و اکل جدا می نمایند و مغز آن که سفید و شیرین و لذیذ با دهنیت بسیار است آنرا می خورند و در جوف ثمرش آب شیرین می باشد در بعضے الطف و خوشگوار تر و در بعضے نمکین و هر گاه که غنچه اورا که همچو طلع می باشد قطع نمایند و ظرفے بدان آویز ند آب ازان تقاطر می نماید از نیم رطل تا پنج رطل پر حلاوت می باشد هرگاهکه آفتاب خورد و بجوش آید حالتے می شود از خمر در اسکار و در تفریح و تقویت باه و بعد یک روز حامض گردد و آنرا در عرف دکهنیه ناریلی می گویند و سرکه از و تیار سازند و بهترین مغز آن تازه سفید لطیف و شیرین چرب کم ریشه و بهترین آب ثمرش آنست که ملوحت نداشته باشد طبیعت مغز نارجیل تازه در وسط دوم گرم و در اول خشک طبیعت خشک آن در آخر دوم گرم و در اول دوم خشک و متکرج آن در سوم گرم و درآخر دوم خشک و آب آن در اول گرم و تروهمه اجزائے آن بارطوبت فضلیه افعال و خواص آن مقوی حرارت غریزی و مسمن بدن و مولد خلط صالح جهت رفع مواد بلغمیه و سوداویه و استرخا و فالج و لقوه و جنون و مالیخولیا و خوشبوئے دهان و جهت ضعف جگر و قرحهٔ باطنی و بواسیر و تولید منی و تسکین گرده و کمر مهر و دین وادرار بول و تقطیر

دیگر بدان خوبی نمی شود و سرخ و مخطط آں نیز مختلف بخوبی و بدی نیز باشد و بهترین نیشکر آنست که صادق الحلاوت و آبدار و لذیذ باشد و ریشهائے آں نرم و نازک و کمتر باشد و در هنگام خائیدن دندان و زبان را آسیبے نرسانند طبیعت آں در اول گرم و در دوم تر ملطف خون و حابس و مفتح سدد رافع خشونت سینه و ریاح خصوصاً مشوی آں که درزیر آتش و یا خاکستر گرم نهاده باشند و یا آنکه مقشر آنرا باب گرم شسته باشند مسمن بدن و مدر بول و منقی مثانه و ملین بطن و محرک باه و رافع التهاب معده و اکثار آں خصوص بعد از طعام نفاخ و مولد ریاح و مفسد معده خصوصاً پیران و بلغمی مزاجاں را و مصلح آں خوردن انیسوں بعد ازاں۔

بوصف نیشکر تا گرم باشم
قلم راهم زنیشکر تراشم

چه نے شکر جواں قد کشیده
سراپا از حلاوت آرمیده

بشیرنی بود هم شیرۂ قند
بود دایم بشکر خویش و پیوند

بود چوں باشکر هم خوابه و جفت
قدش را قامت شیریں تواں گفت

کشد بالاے اورا هر که در بر
زبالایش تواند خورد شکر

بود هر بند او چوں بند ترکیب
عجب ترکیب بندی یافت ترکیب

بهر بندش نهاں مضموں قندی
ندارد ایں مزه ترکیب بندی

ذائقه و روغن پوست دوم صلب گشته خشبی آں جهت جرب و قوبا و قروح خبیثه نافع و مجرب است و به تحقیق پیوسته که درخت نارجیل در کرناڈک و ناکباری و دیگر جزائر بکثرت قریب ایں ملک پیدا می شود قسمے از آنست که مغزش مانند چغرات است و در ناگباری ایں قسم بسیار پیدا می شود و نارجیل که بجز آب در و مغز هرگز پیدا نمی شود قسم بهتر و اعلی در اندل گری دریک باغے پیدا می شود و هرگا هکه خشک گردد چوں جهلی می باشد سیاه رنگ دوم گند یکری سوم چکنا کهنپلی ایں هرسه جاقطر مغز بقدر کاغذ می شود و باقی همه آب است خواه خام باشد و خواه پخته و در ضلع سدا سیو کدا که در ضلع بالا گهاٹ است در موضع انکوله نارجیل پیدا می شود که بسیار شیریں همچوں نبات بے فضله و در وقت خائیدن هیچ فضله از و نمی ماند

نیشکر ـ فارسی است که در عربی آنرا قصب السکر نامند و به هندی گنا و کانڈا و پونڈا نیز نامند و آں برسه نوع می باشد سفید و سرخ و یکے مخطط بخطوط سفید و سرخ و در هر قسم اصناف بسیار است بعضے نرم و نازک و شاداب و شیریں و بعضے صلب و کم آب و کم شیریں و بعضے شور مزه الحاصل بحسب اماکن در خوبی و بدی مختلف می باشد در قصبهٔ بردوان از مضافات مرشدآباد بنگاله بسیار خوب و لطیف و نازک و شیریں مثل قندمی باشد بعد ازاں در اکبر آباد و شاه جهاں آباد و بعضے جاها در ملک دکهن از بلا دهند و در راج محل و دیگر جاها خوب پیدا می شود و نوع سرخ در بنگاله خوب و کلاں می شود و در صوبهٔ عظیم آباد و اوده و گور کهپور و بٹاویه و چین و مصر و عماں نیز خوب می شود از قسم نیشکر سفید و در اماکن

این کارتیار می شود تخم اورا در میانش نهاده زور نمایند دو پاره می شود و مغز ازاں بر می آید آنرا خام اگر خورند نیز مزه دارد و اگر بریاں کنند بر آتش و یا بر تابه و یا در روغن زرد و پوست اندرون بالائے مغز حب کاجو که نازک و زود شکن بود بر آورده و پاک کرده می خورند و بهر صورت مزهٔ خاصی دارد اما نهایت گرم و مضر محرورین و مورث یبوست دماغ و جنون و سرسام و مالیخولیا و جوشش دهان و تهیج بدن مصلحش روغن گردگان و مغز تازه آں و مغز نارجیل تازه و مغز کنجد مقشر و ماء الشعیر و اشیائے بارده مقدار شربت عسل آں ربع درم یا نیم درم دو درم آں کشنده مغزش در سوم گرم و در اول خشک -

قرنا ـ بفتح قاف و سکون را و نون مفتوح در آخر الف درختیست شبیه بدرخت ترنج و نارنج ثمرش شبیه به ترنج خرد اما مدور مغزش سخت ترش می باشد قریب بخواص ترنج و لیمو واکثر مردم ازاں اچار تیار می سازند -

قثاء ـ بکسر قاف و فتح ثائے مثلثه و الف ممدوده بفارسی خیارزه و به هندی ککڑی نامندی مشهور و معروف است و بدستور قثد بفتح قاف و ثائے مثلثه و دال مهمله اسم عربی خیار ماکول است بشیرازی خیار دراز و خیار بالنگ و بخراسانی خیار بادرنگ وبه هندی کهیرا نامند نبات هر دو از قسم نجم و بیاره است مگر آنکه برگ قثاء املس و اندک کو چکتر و برگ قثد پهن و مشرف و بزرگتر از برگ قثاء درخت هر دو بر زمین مفروش می شود و در هر دو قسم اقسام بسیا ر

بوداز ناز کی شیریں و سیراب
تواں‌در سایہ اش کردن شکر خواب
بلذت چاشنی بخش حیات است
سزد گر کوشمش شاخ نبات است

کاجو ـ بفتح کاف و الف ساکن و ضم جیم و سکون واو و این را بلا درد کرنا مند و در بنگالہ و هند مشهور بہ بادام فرنگی درخت و ثمرش مشابہ بہ درخت بلادر می شود اکثر در سواحل بحر شور ملک کرناٹک بکثرت پیدا می شود و در ریگستان درختش بقوت سرمی کشد ثمرش خوشرنگ برنگ زرد و سرخ و سفید و ابلق و دیگر رنگها بہ نظر آمدہ شکل ثمرش صنوبر یست و تخم آں کہ پیوستہ بہ قاعدۂ ثمر می باشد بشکل گردہ و بزرگی آں و اکثرے کمتر ازاں و بعضے آنرا اکلیلش قرار دادہ اند آنرا تخم کاجو می نامند و در خامی سخت بے مزہ هرگا هکہ رسیدہ شود شیرہ دار و نازک و خوشرنگ و شیریں می شود اکثر مردم ثمر اورا بعد رسیدہ شدنش می خورند و از خوردنش گرفتگی آواز پیدا می شود و باآلات تنفس و حنجرہ ضرر دارد و مغز تخم کاجو اندرون حب او می باشد هر گاهکہ اورا دو پارہ کنند برمی آید بغایت لذیذ و شیریں و خوش طعم کہ مافوق آں هیچ مغز نباشد مگر مغز بلادر یک قدم ازاں بیش است در لذت و خوش مزگی و بے مضرت و مبہی و مہیج باہ است و شکل حب آں بصورت گردہ خورد بعضے برابر گردۂ بزغالہ و آهو بچہ وغیرہ می باشد پوست بالایش نہایت سخت و پردهن می باشد کہ آنرا اصل او می خوانند اما مستعمل اطبانیست و طریق بر آوردن مغزش اینست کہ آلۂ آهنی کہ مخصوص برائے

طولانی و نازک و لطیف و کوچک است آنرا نیز شامی و مصری نامند و آنچه بزرگ و سخت مایل باستدارت و ضخیم و مغز و تخم آن زیاده تر و بزگتر آنرا بلدی نامند و در ملک کرناٹک کهیرا بر دو قسم است یکے خورد بقدر یک و جب باریک پوست و پر مغز و تخمش نه بسیار نه اندک بعضے خشن و بعضے امرس و دیگرے ضخیم و کلان تر بقدر یک و نیم دست پوستش کنده تر اکثر سرخ رنگ مایل بکبودی و قثا که آنرا ککڑی میگویند دران سه قسم بملاحظه رسیده یکے در درازی از نیم دست تا یک دست پر مغز و باریک پوست و بسیار تخم بعد رسیدگی شیرین میشود و کم ترشی دارد و اکثر مردمان آنرا باریک باریک تراشیده نبات یا شکر شامل کرده میخورند لذتے خاص دارد و دیگر قسم ازان گنده پوست و کم لحم و بسیار تخم بعد رسیدگی ترشی درین زائد می شود این را هم بدستور مذکور بریده و نبات داخل کرده می خورند اما چندان مزه ندارد و قسم ثالث ازان تر ککڑی است که بقدر دو ذراع و زیاده ازان می شود این را غیر از خام نمی خورند و قسمیست ازان که در درازی تا یک و جب و قدرے زیاده ازان میشود و باریک پوست و کثیراللحم و کم تخم و این قسم در هرجا کثیرالوجود است این را هم نارسیده می خورند و سوائے این نوعیست از خیار که در کشت زارهائے جوار وغیره پیدا می شود بکثرت دران دو قسم می شود یکے خرد و دیگرے کلان درحالت نارسیدگی مخطط بخطوط سبز و سفید و بعد از کمال رسیدگی مخطط بخطوط سپید و سرخ مایل بزردی درازی خردش بقدر سه

است اول اقسام قثاء یعنے ککڑی را بیان می کند و بعد ازاں اقسام کھیرا کہ آں را قثد می گویند بنگارش می رسد بدانکہ ثمر قثاء دو نوع می باشد یکے بزرگ طولانی ضخیم اللحم و کم تخم کہ در اول فصل ربیع بہم می رسد ایں را خیارزۂ گاز رونی نامند دوم ازاں کوچکتر و لحم آں نازکتر و تخم آں بیشتر در او اخر تا بستان پیدا می شود و ایں شیریں تر و لطیف تر از اول است و از ہر دو نوع بعضے را مغز مابین و تخم آں تلخ می باشد و نیز ایں ہر دو نوع بعد کمال رسیدن و پختہ شدن ترش می گردد خصوصاً نوع دوم گفتہ اند بہترین آں نازک طولانی و باریک املس گازرونی است و زبون ترین آں نیشاپوری است مخطط و خشن و تخم آں بہتر از تخم خیار و لطیف تر از قثد و سریع الہضم ازاں طبیعت آں در آخر دوم سر دو تر و مغز آں رطب وا لطف از لحم آں و ترش آں ابرد و ارطب و سریع الاستحالہ بخلط غالب مسکن عطش و التہاب و حدت خون و جگر است و مدر بول خصوصاً سنگ گردہ و مثانہ و ریگ آں و مغز تلخ آں دریں امر اقوی است نفاخ و بطی الہضم و مصلح آں نمک و نانخواہ و زبیب و رازیانہ و مقشر نمودن آں است در مبرو دین و پوست و گوشت آں مولد ریاح و قولنج و وجع قاصرہ و دیر ہضم و در اکثر افعال مانند قثد است مصلح آں عسل و کمونی و جوارش عود و برگ آں جہت گزیدگی سگ دیوانہ مفید بدانکہ ثمر قثد کہ آنرا کھیرا نامند نیز باقسام است یکے سفید و نازک و طولانی کہ آنرا مصری و شامی نامند و ایں قسم در بعضے جاہا طولانی تا بیک دست میشود تخم آں زیادہ و مغز تخم آں کم و نوعی سبز مخطط ازیں نیز آنچہ

و یک مثقال از برگ سائیده آن با آب جهت قطع اسهال مجرب و با هم‌وزن آن شکر جهت سرفه آزموده و ثمر آن ردی‌الغذا و نفاخ و مضر معده و مورث حمیات و مصلح آن انیسون و سکنجبین -

گوندنی ـ بضم کاف فارسی و سکون واو و خفائے نون و سکون دال مهمله و کسر نون و سکون‌یائے تحتانی از میوه‌هائے مخصوص هند است سرخ رنگ و باریک پوست بقدر فالسه اما فالسه مدرومی شود و او مایل به مخروطی است اما ثمرش خوشه خوشه می باشد و درخت آن تا دو قامت انسان بلند و بالیده می شود و برگش سبز و اندک خشن باشد ملین‌و منضج و اقسام کرم معده دورکنند و بسیار خوردن وے غثیان آورد خاصة اگر ناشتا خورد و نفاخ و برائے سرفه مفید -

لسوڑه ـ بفتح لام و ضم سین مهمله و سکون واو و فتح رائے مهمله هندی و ها در آخر از قسم کلان اوست که آنرا به فارسی سپستان و در عربی دبق نامند درختش بقدر نیزه و زیاده ازاں و رنگ ساقش سفید برگ آن سبز مایل باستداره و دانه اش بقدر آلوئے بخاره و تخم آن چنداں چسپیده از لحم نباشد و گویند این قسم در نواح بنادر فارس کثیرالوجود در حرارت و برودت معتدل و نگاهداشتن آن در دهان و فرو بردن آبش و آشامیدن آب نقیع و مطبوخ آن جهت تلئین سینه و حلق و اورام آن و خشونت صوت و سرفه حاریابس و گرفتگی آواز و تسکین حدت صفرا و عطش و حرقة البول که از صفرا باشد و اخراج کرم معده و اصلاح ادویه مسهله و تپهائے حارة صفرا و به نافع چون چهار پنج برگ نورسته آنرا ریزه

انگشت و طولانی کلانش از چهار انگشت تا هشت انگشت میباشد و اکثر این هر دو قسم در خامی تلخ و در پختگی ترش می شود اکثر مردم هنود این دیار در قلیه او را پخته می خورند و بعضے از اهل اسلام هم آنرا بهمین طور می خورند و در تمامی اقسام خیار وغیره تلخ و شیرین میباشد و در بعضے کم در بعضے زیاده -

گولر - بضمه کاف فارسی و سکون واو و فتح لام و سکون را مهمله آن را جمیز بفتح جیم و فتح میم مشدد و سکون یائے مثناة تحتانیه و زائے معجمه و چون در جوف ثمر آن پشه می باشد آن را ثمر پشه نیز می نامند ثمر درختیست شبیه بانجیر و شیردار بسیار غلیظ و برگ آن شبیه به برگ توت در سالے دو سه مرتبه ثمر میدهد و ثمرش بے گل از ساق آن برمی آید بمقدار انجیر در خامی سبز و سفید رنگ می باشد و بعد رسیدن بعضے سرخ بعضے سفید سرخی مایل و تخم آن بمشابه تخم انجیر و ثمر بعضے اشجار شیرین و بعضے شیرینی ندارد و در ملک کرناٹک کثیرالوجود از سموماتو بدستور در هندو و بنگاله و در بلاد شام نیز و انجیر دشتی از سمومات است و ماکول نیست و آنرا درهیلر دیو انجیر نامند درخت و ثمر و برگ انجیر دشتی همچوا انجیر بستانی است و جمیز که گولراست غیراوست و ما کول است طبیعتش در دویم گرم و در اول تر عرق آن که برگ و ثمر و شاخ آن جوشانیده صاف کرده باشکر بقوام آرند جهت ربو وضیق النفس و سرفه مزمن و گرفتگی آواز مجرب

هندیان کوئینیان نیز نامند و آنرا در عربی قلقاس بفتح هردو قاف و سکون لام و الف و سین مهمله بعد قاف ثانی و گویند بد کهنی چهکدلا و در بنگالی کچو نامند بیخ نباتی است که نزدیک آبهائی استاده میروید برگ آن املس بزرگ شبیه به برگ موز و ازان درطول و عرض کوچک تر و هر برگے را ساقے علحده بسبطری انگشتی و آنرا چهکوره هندیان گویند و گلش زرد رنگ طولانی و بوے آن شبیه ببوئے زرد چوبه و هرگاه که نباتش را دربستان نشانند و آنرا آب دهند برگش نهایت خورد تر میگردد و بیخ آن بقدر لیمو مدور و بعضے مایل بطولانی و بالایش پوست باریک مایل باندک سرخی و باطنش سفید و طعم آن باندک حدت و بورقیت و لزوجت کامل چون آنرا در آب جوش دهند و بورقیت و حدت آن ظاهر میگردد و بعد پختن لذیذ می شود مردم آنرا باگوشت و بےگوشت پخته می خورند طبیعت آن در اول گرم و در دوم تربغایت مسمن بدن و محرک باه و جهت سرفه و خشونت سینه و حنجره نافع و رافع سحج امعا و اسهال و جهت استسقا و لاغری کرده و اسهال صفرا و ماء اصفر و ادرار بول مفید امادیر هضم و مورث سدد و مولد سودا و مصلحش دارچینی و قرنفل و دیگر ادویۂ خوشبو و قلقاس دو سه قسم می شود و قسمے ازان کندا است بفتح کاف تازی و سکون نون و فتح دال و الف در آخر بیخیست مشهور بقدر پاؤ آثار تا سه آثار می شود حدت در طعم و بورقیت و لزوجت و قبوضت دارد آنرا چند مرتبه جوش دهندی و هر مرتبه آب آنرا دور نمایند و بعد ازان می شویند دریں وقت قبوضت و حدت زایل می گردد و لزوجت برطرف می شود بعد ازان آنرا بترکیب معروف می پزند لذت می دهد و قسم بری آن غیرمستعمل

ریزه کرده شب در آب بخیسانند و صبح مالیده و صاف کرده بنوشند جهت جریان منی و قرحهٔ احلیل و مثانه که بفارسی سوزنک و به هندی سوزاک نامند نافع۔

کهیرنی ۔ بکسر کاف و خفائے ها و سکون راء مهمله و کسر نون و یائے تحتانی لغت هندیست ماهیت آں درخت هندیست بسیار عظیم و برگ آں بلند و اندک باریک تراز برگ کٹهل و ثمر آں کوچک طولانی بقدر یک بند انگشت و درخامی سبز و بعد رسیدن زرد میگردد و شیریں بایتوعیت بسیار که بردست و زبان و لب می چسپد گرم در اول و تردر دویم و بارطوبت فضلیه مفرح و مقوی اعضا و رافع ثقل سر و بیهوشی و تشنگی و مسکن هیجان اخلاط اربعه و قے و جهت سرفه و قرحهٔ مجاری بول و مشتهی طعام و باه و زیاده کننده منی و اکتحال سودهٔ تخم آں باشیر دختراں رافع جرب و بیاض و جالی و روشن کنندهٔ چشم است و باناخن فیل در رفع بیاض مجرب است و سعوط آں باگلاب اهوه را مفید درختش جز صحرا و کوهستان پیدانمی شود و کهرنی از میوهٔ صحرائیست و صاحب مخزن می نویسد که در پرنیه از مضافات صوبه بنگاله یک دو درخت آں موجود است که ثمر آں مدور و بزرگ بقدر آلو می باشد و ایں را نادر شمرده و دریں ملک اشجار بسیار یافته می شود که ثمرآں مدور می باشد ۔

باب چهارم در بیان بقولات

اروی ـ بفتح همزه و سکون رائے مهمله و کسر واو و سکون یائے مثناة تحتانیه لغت هندیست که بهمیں نام دریں ملک معروف و آنرا

در روغن جریان میکنند و افاویه مناسبه و ترشی انداخته بطریق دلمه تیار نموده میخورند بسیار لذت می بخشد و کسانیکه آنرا قثاءالحمار میدانند محض توهم است چه قثاءالحمار بسیار کریه و با حدت و مسهل قوی است همچو شحم حنظل و کریلا مقوی معده و قابض و از اغذیه معتادهٔ اهل هند و دکهن و بنگاله و ملک کرناٹک است طبیعت آن در سیوم گرم و خشک محلل ریاح و قاطع بلغم و مقوی اعصاب و باه و مولد منی و دافع جریان آن وجهت درد مفاصل و نقرس بارد و استسقاء و طحال و یرقان نافع و دافع کرم شکم خصوصاً تلخی آنرا زایل نکرده باشند مضر محرورین مصلحش مبردات و سکنجبین -

---

گزبره - بضم کاف و سکون زا و ضم باء موحده و فتح راء مهمله و ها و بفتح کاف و راء مهمله نیز آمده لغت عربی است و یا معرب از کزبرثاء سریانی است و جلنجان نیز نامند و بفارسی کشنیز به هندی دهنیه نامند و بهندی نبات آنرا کوتهمیر گویند بری و بستانی می باشد و نبات بستانی بقدر ذرعی و زیاده بر آن با شاخهائے باریک و برگهائے آن شبیه به برگ تره تیزک و در کوچکی عریض‌تر و بزرگتر می باشد و هر چند بزرگ ترمیگردد باریک ترووریزه ترمیشود و گل آن چتردار از چترشبت کوچک تر و گل آن ریزه سفید و تخم آن سبز مدور و پوست آن اندک خیاره دار و مغز آن دو حصه بهم متصل و حدت وراٸحه پوست آن زیاده از مغز آن و بهترین آن تازه و بالیده بزرگ دانه تند طعم قوی‌الراٸحه آنست و در

کریلا - بفتح کاف و کسر راء و سکون یاء و فتح لام و الف وبعضے بجائے الف هائے می نویسند ثمر نبا تیست هندی شبیه بقثاء و بر مجاور خود می پیچد و برگ آں شبیه به برگ قثاء و هندوانه بے زغب و کوچکترا از برگ قثاء و هندوانه و گل آں زرد و ثمر آں بقدر خیار کوچکی و خاردار با خارهائے نرم و طعم بسیار تلخ و تخم آں فی الجمله شبیه به تخم کدو و ازاں کوچک ترو خشن و تلخ و ثمر آں در خامی سبز و بعد رسیدن زرد میگردد و کریلا دریں ملک سه قسم می شود یکے خورد و در خورد دو سه قسم می شود یکے بقدر بندانگشت و دیگرے بقدر دو گره انگشت و قسم سیوم بقدر نیم وجب و قسم دوم را ثمرش از یک بالشت تا یک دست بل زیاده ازاں رنگ بعضے سبز بعضے سفید اندک زردی مائل و قسم سوم از یک بدست تا یکدست نیز اما املس سفید و سبزی مایل و بالایش خارها همچو کریله دیگر ندارد نبات ایں قسم را ثمر فراواں میشود و در هر چهار فصل ثمر بر نباتش موجود می باشد و قسم دوم و ثالث تلخی بسیار کم دارد بخلاف قسم اول و مردم ایں ملک کریلا خورد را از پوست خار دار او پاک می کنند و آنرا ورق ورق کرده- بعضے تخم دور می کنند و بعضے تخم دور نمی کنند با نمک مالیده سه چهار دفعه می شویند تاتلخی آں زائل گردد و باهم وزن آں پیاز گرفته نیز ورق ورق نموده با گوشت و بے گوشت پخته می خورند لذیذ می شود و بعضے اقسام کریلا هائے کلاں را از پهلو چاک کرده و تخمش برآورده قدرے در نمک می دارند و بعد ازاں در آب شسته و قیمه اندرونش پر کرده

مبرودین است اما برائے محرورین با کشک الشعیر و روغن بادام تناول نمایند دریں صورتِ برائے تپہائے گرم و سرفہ خشک و حبس بطن نافع و برائے مبرودین او فق با گوشت فربہ و برنج با افاویہ خواصش سریع الہضم و کم نفخ تر از سائر بقول و جہت التہاب و تشنگی و تپہائے گرم و امراض سینہ و درد شش گرم و درد کمر دموی و جہت نز لات حارہ مجرب و تخم آں جہت و جع فواد و درد احشا و تپہائے حارہ و شیرۂ آں جہت تپ دق و سل مجرب ۔

بادنجان ۔ بفتح با و الف و کسر دال مہملہ و سکون نون و فتح جیم و الف و نون معرب باد نگان فارسی است بعربی مغد وغد و بہندی بیگن بلغتے بہانتا نامند ماہیت آں معروف و مشہور است بری و بستانی می باشد بہتریں بستانی آں آنست کہ تازہ کم تخم و پوست بنفش براق خواہ مدور باشد خواہ طولانی بعضے طولانی را افضل دانستہ اند و بعد ازاں سفید کہ با و صاف مذکورباشد بعد ازاں بہر رنگے کہ باشد در بعضے تعلقات ملک کرناٹک باد نجان بقدر یک آثار تا دو آثار بملا حظہ در آمدہ اما بعد از پختن ہمچو باد نجان خرد بنفش و سفید کہ مذکور شدمی باشد و پختن باد نجان چندیں صورت دارد بہر صورتیکہ آنرا پزند مزہ خاص و لذت فرا و اں دہد و باد نجا نیکہ بر درخت ماندہ و سخت گشتہ و بالیدہ نشدہ باشد آنرا نباید خورد کہ ضرر دارد طبیعت آں گرم و خشک در دوم و بعضے در سیوم خشک گفتہ اند مقوی معدہ و مفتح سددے کہ از غیر آں بہم رسیدہ باشد زیرا کہ خود مسدد کبد و طحال

بطبیعت آن اختلاف کرده اند بعضے مرکب القوی دانند و نزد بقراط سرد و خشک آشامیدن آن منوم و مانع صعود ابخره بدماغ خصوصاً باسرکه و سماق و قطور آن بچشم مانع بروز آبله و حصبه دراں و رافع زردی آں و ضماد آں باشیر دختراں جهت ضربان چشم و بانان خشک جهت سلاق و رمد و مضمضه بآں رافع جوشش دهاں و سوزش آں و مسکن درد دندان کرم خورده و خائیدن آں رافع بوئے شراب و سرعت مستی و سنون آں مقوی لثه و قاطع خون آں و شرابیکه ازاں ترتیب دهند منوم و جهت سدرود وار و منع مستی شراب نافع و جهت سرفه و ضیق النفس حار رطب و خفقان مفید و هفت مثقال از آب آں با شکر مشتهی و منوم و مانع تخمه و جرم آں مسکن صفرا و التهاب معده و تشنگی حابس قی و رافع باه و نعوظ و ضماد آں مانع انصباب مواد حاره و محلل او رام حاره و باد سرخ و با نان خشک جهت قروح ساعیه و جرب و حکه و با آرد جو محلل خنازیز و اورام صلبه و با آرد باقلا را دع خنازیر و امثال آں و چوں سرب را با آب کشنیز با روغن گل بسایند و بر سرطان متقرح و غیر متقرح بمالند دفع نماید و مجرب و بری آں را برگ ریزه تر و تخم کوچکتر و در جمیع افعال قوی تراز بستانی اما زبون تر با سمیت است ۔

اسفاناخ ۔ بکسر همزه و سکون سین مهمله و فتح فا و الف و فتح نون و الف و خائے معجمه و بفارسی اسفاناخ و به هندی پالک نامند گیا هیست معروف بری و بستانی می باشد و بستانی آں مستعمل در مطعومات و بهترین آں باراں خورده در آخر اول سرد و تر و گویند معتدل است در گرمی و سردی و از یں جهت موافق محرورین و

و خار دار و مزروع و خودرو و استاده و مفروش بروئے زمین و صغیر و کبیر می باشد منبط آں کنار رود خانها و صحراها و مواضع سیلها و ثمر آں بقدر زیتون و گرد گاں و پر خار ودر خامی سبز و بعد رسیدن زرد میگردد و طعم آں بسیار تیز و مائل بتلخی و بابورقیت طبعت آں گرم و خشک تر از بستانی ضماد ثمرآں جهت اورام بلغمی و سیاه کردن موے و خوردن آں جهت سرفه و ضیق النفس و اصلاح فساد بلغم و صفرا و تب و درد پهلو و عسرالبول و بطلان حس شامه و قطر دیدان و دفع بیماری هائے زنان عقیمه نافع و گفته‌اند چوں گیاه بهٹکٹیارا قدر معتد بهٔ جمع نموده کوے بکنند و در غار آں کوی کوچک و دراں ظرفے سر تنگ بگزارند و در کوی بزرگ گیاه بهٹکٹیارا پر نموده بالاے آں غار و خاشاک یا سرگیں گاو خشک چیده بر افروزند تاقدرے سوخته آب ازاں جداگشته در آں ظرف جمع گردد پس آں ظرف را بر دارند و آں آب را در شیشه محفوظ دارند و هرصبح ناشته قلیلے بیاشامند جهت سرفه بارد رطوبی کهنه و ضیق النفس بارد رطب کهنه مفید است

باهیه ـ بفتح با و الف وکسر میم و فتح یائے مثناة تحتانیه و ها و آنرا بهٔ هندی بهینڈی نامند بری و بستانی می باشد در هر دو قسم آں اصناف بسیار است امابری او غیر مستعمل و ثمرش سخت همچو چوب بود و بستانی آں بر سه قسم است قسم اول درخت آں بلند از یک قامت تادو قامت انسان برگش شبیه ببرگ خطمی و گل آں شبیه بگل پنبه و سر شاخهائے آں با اندک سرخی رنگ و ثمرش چهار

است و ملین صلا بات و با روغن ملین طبع و با سرکه قابض و مدر بول و بالخاصیت مسکن او جاع حار و خوشبو کننده عرق و قاطع عرق الدم و دافع بد بوئے بغل و کنج ران و اگر باد نجان را شب در آب خیسانند و صبح جوش داده کسانیکه عرق از دست و پائے شاں بر آید بشوینه زایل گردانند اما بتکرار عمل و چوں آنرا بسو زانند و خاکستر آنرا با سرکه خمیر کرده بر ثوالیل بمالند دفع و قلع نماید و چوں اقماع یعنے دنبال آنرا در سایه خشک کرده بر بوا سیر و سایر امراض مقعد بعد از چرب کردن آں موضع بروغن بادام یا بنفشه یا بابو نه بمالند مفید شود و دفع نماید و چوں باد نجان را را در زیر آتش کنند تا نیم پخته شود پس افشرده آب آنرا بگیرند ده مثقال و پنج مثقال قند سیاه دراں آمیخته بیاشا مند جهت رفع الم ضربه و سقطه قائم مقام مومیائی است اگر باد نجان کوچک را باندک آبے و نمکے طبخ نمایند تا پخته شود پس آب فشردهٔ آنرا بگیرند با هم وزن روغن زیت بجو شانند تا آب جذب شود و روغن بماند و هر روز بر ثالیل بر آمده بمالند و شب سفل آنرا بر آں بنددند زود زایل گردانند اگربجائے روغن زیت روغن تخم کتان داخل نمایند جهت ازاله شقاق و اورام صعب و سرمازدگی را مفید اگر بادنجان زرد رسیده را با تخم پزند تا مهره شود و تخم آنرا نرم سائیده باموم روغن برشقاق یعنے انگشتاں و پاشنه پا بمالند در حال زایل گردانند

بادنجان بری۔ که به هندی پهٹ کٹائی و بزرگ آنرا بهرتا و بیونانی کفیشون نامند نبات آں بقدر زرعے و زیاده براں و پر شعبه

گزیدهٔ عقرب مجرب‌النفع و با عسل و بارود جهت رفع برص و ثالیل و کلف و اکثارش مورث نسیان و تشنگی و مصدع محرورین و مصلحش شستن اوست با آب و نمک و باسرکه خوردن و بعد ازاں آب انار و کاسنی نوشیدن و رفع بدبوے آں باقلا و مغز گردگان مشوی و ناں سوخته می نماید و گوشت و بقول و حبوب با سمیت را با پیاز طبخ نمایند یا آں را ورق ورق کرده با آں در روغن بریان کنند دفع سمیت آں می نماید و لذیذ می گردد و تخم آں در آخر دوم گرم و خشک و با رطوبت فضلیه و مبهی و ضمادش جهت بهق و داءالثعلب نافع و مردمان ایں ملک برگ آں را باریک بریده در ماهی و گوشت وغیره انداخته می خورند ـ

ثوم ـ بضم ثا و سکون واو و میم بفارسی سیر و بهندی لهسن گویند بری و بستانی و جبلی می باشد و بستانی آں دو قسم می شود یکے بسیار دانه یعنے چند دانه بهم متصل گشته و دیگرے منحصر بر یک دانه بقدر پیاز کوچکے و بری آں را بعربی ثوم‌الحیه نامند و جبلی آں را بفارسی موسیر نامند برگ آں عریض مانند نرگس و گل آں بنفش و بیخ آں یکدانه بقدر پیاز خرد و در بوفی‌الجمله شبیه بداں بهترین ایں همه اقسام بستانی بزرگ دندانه اموت و تازهٔ همه اقسام بهتراز کهنه طبیعت بستانی در سیوم گرم و خشک محلل و جالی و مفتح و مجفف رطوبات معده و مفاصل و مقرح جلد و دافع مضرت هواے وبائی و آبهاے مختلف خصوصاً با سرکه و جهت نسیان

پهلو و یا پنج پهلو و لعاب دار و ثمر این قسم زیاده از چهار انگشت نمی شود و مردمان این ملک ثمرخام آنرا پخته باگوشت و بے گوشت میخورند و از پوست آں رسن ساخته بکار می دارند و قسم دوم درختش از یک ذرع تا یک و نیم ذرع میشود و ثمرش بقدر شبرے میباشد و در گندگی هم از قسم اول زیاده می شود و قسم سیوم بهینڈی مشکی است پوستش بغایت باریک و ثمرش خرد و کلاں هم بنظر آمده چوں بوئے مشک دارد لاجرم اورا مشکی نامند طبیعت آں سرد و تر مولدمنی و مقوی باه است قلیل الغذا

بصل ـ بفتح باء و صاد مهمله و لام بفارسی پیاز نامند و بهندی نیز بایں نام مشهور است بری و بستانی میباشد بری آں در ریگستان و چشمه سار با کثیرالوجود و در طعم و بوے مانند پیاز و ایں بترکی کومران نامند قوی تر از بستانی اما در مطعوم غیر مستعمل و بستانی آں سفید و سرخ و بزرگ بالیده و کوچک میباشد در آخر سیوم گرم و در اول سیوم خشک و با رطوبت فضلیه مفتح سده و مقوی شهوة طعام و باه خصوصاً پخته آں با گوشت چرب و دافع مضرت هواے و بائی و طاعون و اختلاف آبها خصوصاً در سفرها و روز ورود بلاد خوردن خام آں بانان مجرب خصوصاً با سرکه پرورده آں و قطور آں در چشم بعد از تنقیه بدن جهت دمعه و حکه و ابتداے نزول آب و با عسل جهت بیاض و ضعف بصر و ظلمت حادث از رطوبات و مواد غلیظه و سعوط آں منقی دماغ و بوئیدنش جهت رفع ضررهواے و بائی و تعفن هوا وسدة دماغی و تحلیل بخار و قطور آب آں در گوش جهت رفع ثقل سامعه و طنین و پاک کردن چرک و ضماد کوبیده آں با نمک و غیرنمک بر موضع

بدنش را تر و فربه گرداند و تخم آں در جمیع افعال مانند برگ خرفه است اما ضعیف تر ازاں و بوداده آں قابض و غیر بوداده ملین طبع۔

بقلۂ یمانیه ـ بفارسی سفید مرز و اهل بلخ منج و اهل بخارا و جرجان بورمنی و بسندی فانتهاری و بهندی چونلائی نامند طبیعت آں در دویم سرد و تر ملین طبع و مرتب بدن و قلیل الغذا و مولد خلط صالح منفی حرارت غریبه و بطئی الهضم و اگر بیخ آں را باآب سائیده بر عرق مدنی که بفارسی رشته و پیو و بهندی نارو نامند مالند نافع است۔

بقلۂ حامضه ـ بفارسی ترۂ خراسانی و بشیرازی ترشه و ترشک و بهندی ساگ چوکا نامند قسمے از حماض بزرگ ورق بے ساق ست در جاهاے نمناک می روید طعم آں ترش در دویم سرد و خشک شکم بندد و مرۂ صفرا را سودمند بود و اشتهاے طعام آورد و محرورالمزاج را نافع و مبرود را مضر و مصلح آں عسل

حماض ـ بضم حائے مهمله و میم مشدد و الف و ضاد معجمه بشیرازی ترشه و بهندی چوکا نامند و بزبان فرنگی بستانی آں را شلیه کیاتم و بری آں را اشلیه پا تم گویند و قسمے ست دیگر که کوچک می شود آں را حماض سه برگه خوانند و بعربی حمضیض و بهندی امروله نامند بری و بستانی و مائی میباشد و بستانی آں بر دو نوع ست یکے عریض الورق و تفه و اں را سلق بری و بهندی چوکا خوانند و دیگرے رقیق الورق و ترش آں را حماض بستانی نامند و بیخ همه مائل

و فالج و لقوه و رعشه و اکثر امراض عصبانی و اقسام کرم معده و وجهت گزیدن مار و ساذر هوام و سگ دیوانه و زیتله و با شراب جهت سم افعی نافع

بقلة الحمقاء ـ بفتح با و سکون قاف و فتح لام و ضم تاے مثناة فوقانیه و سکون لام و فتح حا و سکون میم و فتح قاف و الف لغت عربیست و نیز بعربی فرفق و رجله و حسیب و بقلةاللینه و بقلة مبارکه و بقلة فاطمه و بقلة الزهراء و بفارسی خرفه و تورک و بعبرانی از غیام و بفرنگی برغال سالی و بهندی خلفه و قسمے کوچک تر را الودنیه نامند و وجه تسمیه آں به حمقا آن ست که در سیل و وادیها و رود خانها و جاهاے نمناک بیجا می روید و اختصاص به محلے ندارد و گیاه آں بسیار نرم و تر و خفیف می باشد و دو نوع می باشد کلاں و کوچک گیاه کلان آں کمتر از ذرعے و ساق آں اگر بقوت شود گنده بقدر انگشت خرد و کمتر ازاں و بسیار نازک و زود شکننده و بعضے مفروش بر زمین و بعضے استاده و مائل بسرخی و برگ آں ضخیم مائل بتدویر و گل آں سفید و تخم آں سیاه و ریزه و نوع کوچک آں مفروش بر زمین و تخم آں از قسم تخم کلاں ریزه تر و با بورقیت بسیار و اندک ترشی و برکش نهایت خورد و ضخیم و ایں قسم خودرو است و کثیرالوجود طبیعت آں در سیوم سرد و در دویم تر و برگ و ساق آں جالی و مسکن صفرا و مسکن خون و حرارت جگر و معده و حدت تپهاے حاره و عطش و ذیابیطس و قاطع نفث الدم و نزف الدم و چرکین که از سینه آید وجهت حرقت مجاری بول و مثانه و تسکین حرارت رحم و حرقت و وجع آں و حابس حیض بقوت قبض و برودت و وجهت اوجاع گرده نافع و اگر محرورالمزاج که لاغر و خشک شده باشد بخورد

تغیر در طعم و رنگ و طبع آں بہم می رسد - در تابستان گاہ است کہ تلخی بسیار بہم می رساند پس آں ہنگام میل بحرارت کمی می نماید بحدے کہ اثر برودت بسیار ازاں ظاہر نمی گردد - و بستانی را کاسنی و بری را طرخشقوق نامند - طبیعت تر و تازہ آں در آخر اول سرد و تر و با اجزاے حارۂ لطیفہ کہ از شستن زایل می گردد بسبب ضعف ترکیب و کمال لطافت و لہذا در شرع و طب ہر دو منع از غسل آں وارد شدہ است و آنچہ در تابستان بسیار گرم و یا در بلدان حارہ و در موسم گرما بہم می رسد مائل بہ گرمی است و خشک آں مائل بہ خشکی و با قوت قابضہ باعتدال و نوع صغیر آں را رطوبت و لطافت کمتر از کبیر و بستانی ابرد و ارطب از بری مفتح و مسکن حدت صفرا و خون و تشنگی و طلاء آب برگ آں بہ تنہا یا بسرکہ و صندل جہت درد سر حار نافع و آشامیدن آں جہت تفتیح سدۂ کبد و طحال و احشا و عروق و یرقان و استسقا و تقویت جگر و تسکین حرارت خون و تشنگی و غثیان و ہیجان صفرا و التہاب معدہ مفید و موافق جگر حار و بارد و منقی مجاری بول و گردہ و ہر قدر کہ تلخ تر باشد در رفع سدد و امراض کبد بہتر است و آب مروق کاسنی با سکنجبین جہت تقویت معدہ حار و استسقا و رفع تعفن رطوبات نافع و بری آں موافق بہ معدہ و بستانی موافق بہ کبد و ضماد برگ و بیخ آں با ہم جہت لسع عقرب و ہوام و زنبور و سام ابرص خصوصاً با سویق جو دریں کار بیعدیل و تخم آں در دریم سرد و خشک و بیخ آں در اول گرم و در دویم خشک بیخش از برگ و تخم بغایت قوی الاثر در تفتیح سدد و تلطیف اخلاط و نضج و تحلیل مواد و حمیات مرکبۂ مزمنہ ہندباے بری کہ آنرا طرخشقوق و بقلۃالیہودیہ نامند شبیہ بہ بستانی

بسرخی و ثمر آن خوشه‌دار و متراکم و تخم آن سیاه و براق و ریزه در غلافے مثلث شکل و سرخ رنگ و نوعے را تخم بدون گل تکون می یابد این هر دو نوع بهترین انواع اند در اول سرد و در دویم خشک عصارۂ آن جهت تسکین درد دندان و آکلۂ دهان و خوردن رافع قماروقئی و غثیان صفراوی و خواهش ردیه و ضماد پختۂ آن با شراب جهت خنازیر و ورم بناگوش و جرب و برص و قوبا و با سرکه جهت سپرز بغایت نافع و تخم آن در اول سرد و در دویم خشک و قابض و امراض قلب و معده و امعاء و خفقان حار و یرقان و گزیدن عقرب و بریان کرده آن جهت اسهال دموی و صفراوی و کبدی نافع و بری آن عریض الورق و آن را سلق جبلی نامند و مائی که در کنار آب هاروید برگ آن با صلابت و شبیه بکاسنی است و بیخ آن شبیه به چغندر و تخم آن سیاه اندک مائل به سرخی و طعم آن مانند بستانی و آن را حماض البقر و سلق مائی گویند سرد و خشک در خواص قریب به بستانی است۔

هندباد ۔ بکسرها و سکون نون و کسر دال مهمله و فتح باء و موحده و الف لغت عربیست بفارسی کاسنی نامند ماهیت آن نباتیست معروف و در اکثر بلاد بهم می رسد و اقسام می باشد از بری و بستانی و هر یک نیز بر دو قسم ست آنچه را برگ بزرگ و دراز و با خشونت و مائل به تلخی و ساق تابدو ذرع و زیاده نیز با شاخهاے رخو و گل کبود و اندک بزرگ و خوش منظر باشد هند باے شامی نامند و آنچه را برگ کوچک تر و گل ریزه تر و کبود و تلخی آن زیاده هند باءالبقل گویند ۔ و بحسب اختلاف اهویه و امکنه و ازمنه

گوشت وبے گوشت پختہ می خورند نباتش از یک و جب تانیم ذرع بنظر آمدہ و گویند کہ زیادہ ازاں هم بلندمی شود عرض برگش بقدر یک انگشت و زیادہ ازاں بقدر قوت زمین دربساطین و کشتها بسیار می کارند و تخم او ریزہ و سیاہ و براق شبیہ بہ تخم را جگیرا اما خرد ترازاں هرگاہ کہ نباتش بہ قدر یک و جب شود باغبانان آنرا بریدہ آرند و می فروشند و مردم آنرا خریدہ بعد شستن برگ چیدہ می پزند نهایت لذیذ و خوشگوار می گردد و ظاهرا بسیار گرم معلوم می شود خاصیتش در هیچ کتابے بنظر نرسیدہ

حلبہ ـ بضم حاے مهملہ و سکون لام و فتح بائے موحدہ و هاء بہندی میتهی نامند بکسر میم و سکون یاے مثناۃ تحتانی مجهول و کسرتاے مثناۃ فوقانی و سکون‌ها ویاء در آخر ـ نهایت بلندی گیاہ آں از یک وجب تا یک ذرع شاخهاے آں باریک و برگهاے آں ریزہ صنوبری شکل و طعم آں مائل بہ تلخی و بوے آں تند و بوے تخم آں نیز شبیہ بہ بوے برگ آں و لعابدار در غلافے شبیہ بہ غلاف تخم ترب اندک پهن و زرد رنگ وریزہ و مربع شکل و تخم و برگ هر دو ماکول اند و برگش با گوشت و بے گوشت پختہ می خورند بسیار لذیذ می شود و جهت زایل کردن تلخی و بوے آں اولا برگ آں را در آب جوشانیدہ وآں آب را دور کردہ با دو پیازۂ گوشت بریاں کردہ می خورند طبیعت آں در دویم گرم و خشک و تخم و برگ آں منضج و ملین و محلل و مدر بول و حیض و خوردن برگش جهت امراض باردہ و استسقا و سوء القنیہ و سرفۂ بارد و ورم طحال و درد کمر و جگر و رحم و برودت مثانہ و تقطیر البول و ضماد آں جهت تقویت موے نافع

است در آخر اول سرد و خشک اما در تجربه زیاده از بستانی و باقی در جمیع افعال همچو بستانی - و ضماد بیخ آں جهت گزیدن عقرب و زنبور و مار نافع

خس ـ بفتح خائے معجمه و تشدید سین مهمله به فارسی کاهو و به ترکی خاس نامند نباتیست معروف بری و بستانی می باشد و در بستانی دو صنف است یکے را برگ عریض و چرب و شیریں و نازک و نباتش بلند تابه یک و نیم ذرع می شود و در آخر بارش و در اوائل زمستان تخم اورا می کارند و صنف دوم از بستانی آں آنست که اهل فرنگ تخم آں را آورده در ملک کرناٹک و بنگاله وغیره کاشته اند و ایں هم دو شکل دارد یکے را برگ سبز کمرنگ و بسیار نازک و چرب و شیریں و دو می را سر برگ آں اندک بنفشی دارد و در نازکی و چربی و شیرنی کمتر از اول و برگ هردو قسم در هم پیچیده مانند غنچه و مدور و در هوائے سرد خوبتر و نازکتر و چربتر پیدا می شود و بری آں غیر مستعمل و ماکول نیست طبیعت بستانی آں سرد و تر در اول دوم مولد خون صالح رقیق و دافع ضرر آب و هوائے وبائی و مسکن حدت خون و صفرا و تشنگی و دافع خمار و مانع مستی و صعود بخارات بدماغ و درد سر و نزلۂ حار و قرحۂ مثانه و حرقت آں و مسکن تپهائے حاره و مطبوخ آں کثیر الغذا تر از خام آں و تخم آں در دویم سرد و خشک مخدر و منوم -

ماٹ ـ بفتح میم و الف و تائے چهار نقطه دار هندی در آخر نباتیست مشهور در ملک کرناٹک و مردمان ایں ملک اکثر آں را با

لسع افعی و سگ دیوانه گزیده را نافع و ضماد همه انواع آن منضج صلابات و برگ کرنب بری یا بستانی بسیار نرم کوفته به تنهائی یا به آرد جو محلل اورام حاره و بارده بلغمیه و حمره و شری و سرطان و با نمک جهت نار فارسی و بازاج و سرکه جهت برص و جرب باسفیده تخم مرغ جهت سوختگی آتش و جرب متقرح و با سرکه و حلبه جهت زخمهای عمیق و منع انتشار آنها و سوختهٔ آن بغایت مجفف و رافع سعفه و مانع روئیدن موی و باپیه خوک و امثال آن جهت خنازیر و جراحات صلبه و دبیلات و با سفیدهٔ تخم مرغ جهت سوختگی آتش و ضماد برگ آن جهت رعشه و با آرد حلبه و سرکه جهت اوجاع مفاصل و نقرس نطول طبیخ آن جهت اوجاع مفاصل و تخم آن در دویم گرم و خشک و مبهی و کشندهٔ کرم معده و طلاء آن رافع کلف و نمش مقدار شربت آن دو مثقال مبخر و مولد سودا وردی‌الغذاء و اکثار آن باعث دیدن خوابهای ردی و کلم بری درشکل شبیه به بستانی و سفید تر ازان و برگ آن ازان کوچک تر و بازغب و تلخ ودوائیت بران غالب تر از غذائیت و بعد طبخ باآب انار تلخی آن زایل می گردد و تخم آن شبیه به فلفل سفید طبیعت آن در سیوم گرم و خشک افعال و خواص آن بسیار جالی و محلل و ملین طبیعت و مسهل خصوصاً که با گوشت فربه طبخ داده باشد طبخ خفیفی و چون دو مرتبه یا زیاده طبخ یافته باشد میباشد مسکن بطن و آشامیدن بیخ و تخم آن بقدر دو درهم رافع سم افعی و تخم آن بغایت محرک باه و کلم بحری برگ آن دراز و بیخ آن سرخ شبیه به برگ زراوند و با اندک یتوعیت لبن مانند برگ لبلاب و طعم آن شور و با تلخی و خوردن آن جائز نیست و در

شبت ـ بکسرشین و فتح بای موحده و تای مثناة فوقانی مشدده که به فارسی شوت و شود و بهندی سوا و سوی و تخم آنرا بهندی والان خرد گویند گیا هیست معروف قایم بر یک ساق و شاخهای آن بسیار باریک شبیه به رازیانه و برگهای آن ریزه و گل آن چتری و تخم آن ریزه تراز رازیانه و اندک پهن بشکل نصف دانهٔ رازیانه درطول در آخر دویم گرم و در اول دوم خشک محلل و منضج و مفتح سدد و هاضم و باتریاقیت و مدر بول و حیض و دیگر خواص بسیار دارد در کتب طبیه مذکور است از ادویه جلیل‌القدر است مضر محرورین و مبخر و مغشی و مدا و متش مضر دماغ و بصر و معده و گرده و مثانه مصلحش آب لیموں و غوره و دیگر ترشیها ـ و زرور آن مجفف قروح رطبه و جهت قرحهٔ قضیب بیعدیل ـ

کرنب ـ بضم کاف و راء و ضم‌نون و باء و بفتح اول و دوم و سکون سیوم نیز آمده معرب از کرم فارسی است و نیز بفارسی کلم و بعربی بقلة‌الانصار نامند بری و بستانی می باشد و بستانی نیز بر اقسام است طبیعت اقسام بستانی آن مرکب‌القوی و در اول گرم و در دوم خشک و بیخ آن ارطب از برگ آن و بری آن گرمتر و خشکتر از بستانی ـ منضج و ملین و ملطف خصوصاً که آن را مطبوخ سازند و آب اول آنرا بریزند و باگوشت فربه و مرغ جوان طبخ دهند جیدالغذا می گردد و آشامیدن طبیخ برگ آن و تخم آن مانع سعود ابخره بدماغ و مسکن صداع و رافع ظلمت بصر و بطی‌الهضم و نفاخ و آشامیدن مطبوخ تخم آن محرک باه و عصارهٔ آن باشراب نوشیدن جهت

در اکثر بلاد بهم می رسد و بیخش بقدرنارنج کلاں و زیاده ازاں در زمین پر قوت بقدر خربزه میشود اما نازک و بے ریشه و در زمین کم قوت کوچک و ریشه دار پیدا می شود و تخم آں سرخ و تیره طبیعت آں در اول دوم گرم و در آخر اول تر مطبوخ بیخ آں کثیرالغذا و رافع سعال و ملین سینه و بطن و مقوی باصره و مشهی طعام و مهیج باه و زیاده کننده منی و مفتت حصاة و مدربول و در برگهاے نازک آں قوت ادرار زیده و بطی الهضم و نفاخ و مصلح آں سکنجبین و ترشیها وقدر شربتش دو درم و روغن تخم آں محلل ریاح و رافع اعیا و مقوی آلات تناسل شرباً و تدهیناً

چغندر ـ بضم جیم فارسی و فتح غین معجمه و سکون نون و فتح دال مهمله و سکون راء مهمله و بجائے غین معجمه قاف هم آمده تره ایست مشهور بیخش سرخ رنگ شبیه بشلغم

قرع ـ بفتح قاف و سکون را و عین مهمله و بفتح را نیز آمده لغت عربیست و نیز بعربی دبا و بفارسی کدو و بهندی نیز مشهور بداں است و بترکی قباق و بسر یانی قراء و برومی فلوفرنیا بیونانی قروفانامند ماهیت آں ثمر نبا تیست مشهور که آنرا یقطین نامند و بیاره دار و بر مجاور خود بر زمین و دیوار نیز پهن می شود و برگ و شاخ آں بزرگتر و قوی تر از خیار و خشن و مزغب تر ازاں و بیخ آں باریک و بلند و اندک شیرین و مسکر و دو قسم می باشد شیرین وتلخ و در شیرین آں اصناف بسیار است صنف مدور و صنف طولانی وطول بعضے از یک ذرع تا دو ذرع و قسمے برابر قامت انسان و قطر آں تا یک

ضمادات محلله مستعمل و دو مثقال از تخم آن در کشتن حب القرع بسیار موثر است ـ

گاجر ـ بفتح کاف فارسی و الف و فتح جیم و سکون راء مهمله و بعربی کذر گویند ـ دریں ملک بسیار پیدا می شود و دراز بقدر وجب و سرخ رنگ و شیریں می باشد و بنفشی بسیار کم دریں ملک دیده شد هرچند گاجر دریں ملک بسیار پیدا می شود اما بتحفگی همچو حیدراباد و اورنگ آباد نیست و حلوایش بسیار مبهی و اگر خام اورا در تنور بریاں نموده پوست باریک بالاے اورا دور کرده و خسته اش بدرنموده دو پاره ساخته شب در زیر آسمان بگزارند و صبحے با قدرے بیدمشک و گلاب بخورند و یا بقند سفید آمیخته تناول نمایند در ازالهٔ خفقان مجرب است و همچنیں آب اورا بعد کفتن گرفته همراه گلاب و بید مشک خوردن براے رفع خفقان و تقویت دل آزموده است ـ و عرق او همیں حکم دارد و شب دیگی که ازگاجر و شلغم و غیره می پزند مشهور ست و خوش مزه ـ

شلجم ـ بفتح شین و سین مهمله نیز آمده و سکون لام و فتح جیم و میم معرب شلغم بغین معجمه فارسی است و بفرنگی پم بضم باء عجمی و میم نامند ماهیت آں معروف است بری و بستانی می باشد و بری هم دو قسم می شود یکے غیر ماکول و دیگرے ماکول اما شبیه به بستانی در برگ و تخم و غیره و تخم ایں قسم مستعمل در تریاق فاروق است و بستانی آں را برگ شبیه به برگ ترب و کثیرالتشریف وازاں املس و بیخ آں مدور و بعضے اندک طولانی مایل و ماکول

ثریس مربیات ولذیذ و مقوی دماغ و مولد خون صالح و دافع مواد سوداویه امراضے که ازاں حادث شود و سریع الهضم اگر در معده بلغم نباشد و گرنه مستحیل بداں میگردد و سلی آں برائے سرد مزاج بهتر از شکری و کدوئے تلخ که بهندی تونبڑی نامند درختش همچو درخت کدوشیریں است طبیعت آں بسیار گرم و خشک و سمیت دار و مقی قویست وقے کردن بآں ضیق النفس بارد رطب و سرفه رطب کهنه را دافع و گویند چوں کدوے تلخ خشک رابشگافند واندرونش پرده همچوں نسج عنکبوت میباشد برآورده نرم سوده اند کے ازاں سعوط نمایند جهت رفع یرقان اصفر که چشمها و رخسارة همه زرد شده باشد و اکثر امراض دماغی و رطوبی دافع باخراج رطوبات و بلاغم زرد رنگ از بینی و چشم ۔

پیٹھه ۔ لغت هندیست بعضے آنرا جنس کدو شمرده اند بیاره آں شبیه به بیارة کدواست ثمرش مستدیر طولانی و پرلحم امالحمش بازهومت و سفید و در بلاد هند و بنگاله و کرناٹک کثیر الوجود و مخصوص ایں بلاد است و بنگالی آنرا کونڈه نامند و اقسام شیرنی و مربیات ازیں ترتیب میدهند نهایت لطیف و لذیذ می شود و از و بڑیها هندو و مسلمان ایں ملک تیارمی سازند ۔

پودینه ۔ بضم بائے فارسی و سکون واو و کسر دال مهمله و سکون یائے مثناة تحتانی و فتح نون و ها و معرب آں فودنج است وبعربی حبق نامند سه قسم می باشد بری و جبلی و نهری و بری را در یونانی علینجن و اهل شام صعتر گویند و طعم و رائحه آں شبیه به پودینه

شبر و صنفے کوچکتر بقدر نارنجے و هر شکل آں بسیار لطیف و نازک و لذیذ و بهتر می باشد و صنفے بسیار بزرگ اما صراحی شکل که در پوست خشک آں یک صد رطل گندم و برنج میگنجد و حکیم محمد حسین خان صاحب مخزن‌الادویه می نویسد که ایں قسم مخصوص بنگاله است جائے دیگر بایں بزرگی نمی شود و اگر در هندوستان برند تاصدرو پیه قیمت می باشد و ازاں کاسه تنبور می سازند زیرا که آوازش بلند ترمی شود و حال آنکه کدوئے کلاں خواه طولانی باشد خواه صراحی شکل در ملک کرناٹک بکثرت پیدا می شود و صنفے است از کدو مدور و بعضے اندک بطولانی و پوست آں اکثر درخامی سبز و بعد از رسیدن سپید سرخی مایل تخم و مغزآں سرخ رنگ و پر گوشت و باندک شیرنی و ایں را در عرف ملک کرناٹک شکرکدو نامند حلوایش مزه خوش دارد و در گوشت و بے گوشت می پزند و می خورند مزهٔ خاص دارد و لذیذ می شود و صاحب مخزن‌الادویه میگوید که آنرا مزدبه و بفارسی کدوئے مکه و به هندی کدیمه نامند و حکیم ارزانی رحمته‌الله علیه مزدبه را پیٹهه شمرده و بعضے پیٹهه را نیز داخل جنس کدو کرده اندامـا راقم علحده بعد از بیاں کدو خواهد نوشت بهمه حال بهترین همه قسم کدوے سبز شیریں سپید نازک بے ریشه که متوسط در بزرگی و کوچکی باشد هست طبیعت آں مطلقا سرد تر در دوم افعال و خواص آں مبردو مرطب و مفتح سدد و مدربول و ملین بطن و زایل کننده یرقان و خلفهٔ مزمنه و حمیات حاده و خوردن پخته آں قلیل‌الغذا و سریع الانحدارو مناسب محرورالمزاجان و صفراوی و مولد خلط صالح اگر در معده فاسد نگردد و خواصش در کتب طبیه مذکوراست و مربائے آں معتدل

است در آخر دوم گرم و خشک با رطوبت فضلیه در جمیع افعال قوی تراز پودینه مسخن و مفرح و مقوی دل و مرقق خون غلیظ و محلل مواد بارده و طلائے آں بر پیشانی خصوص بار دهؤ جهت درد سر بارد و سعوط یک دانگ عصارهٔ آں با روغن گل سه بار جهت خنا زیریکه در گردن بهم رسد بغایت موثر و قطور آں بامار العسل جهت درد گوش و مالیدن آں بر زبان رافع خشونت آں و خائیدن آں رافع درد دندان و دیگر خواص بسیار دارد در مفردات طبیه مذکور است ۔

فجل ۔ بضمه فا و سکون جیم و لام بفارسی ترب و بشیرازی تربزه و بهندی مولی و بفرنگی رفالس نامند دو نوع می باشد بری و بستانی بری آں تند و تیز از بستانی اما به بزرگی و درازی برابر بستانی نیست و در قوت قریب بخردل و بعضے آنرا خردل بری دانسته اند و در بستانی اقسام است قسمے سفید طولانی و نازک و آبدار درد رازی تا یک دست و ضخیم و اکثر مصمت و بعضے مجوف متخلخل و بیشتر بمقدار شبری و کمتر ازاں و قسم دیگر مدور شلغمی شکل پوستش سیاه و باندک خشونت چندان شادابی و شیرینی ندارد و تندتر از سفید و اکثر در زمستان ایں قسم پیدا می شود و بسبب سردی و یبوست هوا در زمین منشق میگردد و قسمے دیگر مدور سفید پوست که تخم آں از فرنگ آمده و ایں نیز قریب بسیاه مدور است و بهترینش شاداب نازک تند طولانی کم ریشه برگ همه اقسام شبیه به برگ شلغم و خردل

نهریست در اول سیوم گرم و خشک بغایت ملطف است و پودینه جبلی را مشکطرا مشیع دانند و پودینه نهری را بفارسی پودینه بستانی خوانند دو نوع می باشد نوعے را برگ مانند برگ ریحان کوهی و ضخیم تر و خشن تر از بری و شاخهائے آں پربرگ و باریک و بر زمین پهن و گل آں بنفش و در کنارآبها و بساتین روید و نوعے شبیه به نعناع و برگ آں دراز تر از برگ نعناع و تند طعم و خوشبو و رنگ آں مایل بزردی و ساق آں قوی تروچوں در بوستان هاغرس نمایند بعد از دو سال نعناع می شود و بهترین هرایک تازهٔ خوشبوے آنست و جبلی اقوی از بری و بری از نهری و نهری کثرالوجود تر از دو نوع دیگر طبیعت آں در آخر دوم گرم و خشک قطور آب آں نیم گرم جهت کری که در گوش بهم رسیده باشد نافع و آشامیدن طبیخ آں جهت انتصاب نفس و داءالفیل و تپ بلغمی و سوداوی و جذام مفید و خوردن جرم آں یا عصارهٔ تازه آں باعسل مدر بول و عرق و با سکنجبین و شربت اذار جهت رفع غشیان وقے صفراوی و فواق نافع و نطول آں جهت رفع یرقان موثر و ضماد پخته آں در شراب جهت رفع آثار سیاهی جلد و عرق النساء و ضماد خشک آں بر مواضع لسع هوام موجب جذب سمیت وذرور آں در موضعے که کرم پیدا شده باشد دفع کند و مضرباه و گرده مصلح آں کتیرا و شربتش یکدرم ۔

نعنع ۔ بفتح دو نون و سکون دو عین مهمله و آنرا نعناع بزیادتی الف نیز گویند بری و بستانی میباشد برگ بری آں خشن تر و کوچکتر و بستانی نازکتر و نرم تر بهترین آں تازه املس بستانی

انب وتی ـ بفتح همزا و سکون نون و ضم بائے موحدہ و سکون واو و کسر تائے مثناۃ فوقانی و سکون یائے تحتانیہ نباتیست مشهور در ملک کرناٹک و خودرو است نباتش مفروش بر زمین می باشد و کثیرالوجود و برگ آنرا گرفته باگوشت و بے گوشت می پزند و خوب لذیذ و ترشی دار میباشد ظاهراً معلوم می شود که بارد است و دافع صفرا و ملین طبع ـ

سیم ـ بکسر سین مهمله و سکون یائے تحتانی و میم موقوف در آخر نباتش از قسم بیاره است و برمجاور خود می پیچد تا دیر می ماند و برگ و بار می آرد برگش شبیه ببرگ باقلا ثمرش نیز اما تفاوت در بو دارد و درین ملک هفده هجده قسم پیدا می شود هر یکے را بنام علیحده می خوانند و در همه اقسام ثمرے که سپید رنگ و نازک شکن و بے ریشه میباشد و هرگاه که بے گوشت و باگوشت آں را پزند پر مزه و خوش لذت میشود چناں محرا می گردد تو گوئی که مغز استخواں است چوں تفصیل ازین قسم موجب تطویل است لاجرم باختصار پر داخت اکثر اقسامش نفاخ و مهی و یک قسمے ازانست که اهل فرنگ تخم آنرا اکثر می خورند و گویند که تخمش از ملک دیگر و یا از ولایت آور داند ـ

مٹکی کی پھلی ـ بفتح میم و سکون تائے فوقانی چهار و کسر کاف سکون یائے تحتانی و پهلی که بمعنی ثمریست که در غلاف می باشد درختش از یک بالشت تا یک قامت انسان بلند می شود

و تخمش مایل بتدویر و در غلاف باریک طولانی بقدر انگشتی و در خامی سبز و نازک شبیه بطعم ترب و لذیذ و هندیان آنرا شکری نامند و مانند ترب با نمک میخورند و آنرا ریزه‌ریزه بریده با گوشت می پزند و بعد از رسیدن سرخ تیره مایل بسیاهی میگردد و ترب در اول گرم و در دوم تر و گرمی پوست و برگ آن زیاده از ترب است و تخمش گرم در سیوم و خشک در دوم ملطف و محلل و مولد ریاح و محرک اروغ و مدر بول و سریع‌التعفن و روغن آن جهت تحلیل ریاح گوش کثیرالنفع و چون جوف ترب را خالی ساخته و روغن گل دراں انداخته برآتش گذارند تاجوش بخورد پس نیم گرم چند قطرهٔ ازاں در گوش چکانند جهت تحلیل ریاح و تسکین اوجاع گوش سریع‌النفع و بدستور آب آنرا باروغن گل جوش دهند و در گوش چکانند و ضماد آں با عسل جهت نزول آب در چشم مفید و طلائے آب آں جهت قوبا و ضماد تخم آں باعسل جهت نمش و کلف سایرالوان غریبه و آثار ضربه و قرحه و نیکوئی رنگ رخسار مفید و اکثارش موجب تعفن اخلاط و مورث مغص و مولد سپش مصلحش زیرهٔ که در سرکه خیسانیده باشد با نمک و عسل و اگر ترب را در سرکه انگوری پرورده کنند قاطع اخلاط غلیظ و محلل صلابت طحال خواه ناشتا بخورند و خواه با طعام اصلا ضرری ندارد و مجربست و باقی خواص در کتب طبیه مزکور است ۔

راجگیرا ۔ بفتح راے مهمله و الف و جیم ساکن و کسر کاف عجمی و سکون یائے تحتانی و فتح رائے مهمله ثانیه و الف در آخر نباتیست ساق‌دار در بلندی از یک بالشت تا دو ذرع بلند می شود و در پختن همچو سبزیهائے دیگر خوش مزه میگردد و مردم کرناٹک آنرا می خورند ۔

پولوری نہایت بالندہ و خوشبو و زود شکن و نازک و اندید و زود هضم میشد و بعد رفتن جاگیر از محمد علی خان مذکور و رحلت کردنش هر چند برنج زود رنگ سگداس مفقو و ناپدید و گم نام گردید و باقی بر نجهائے سگداس که سپید رنگ و خوشبو ودراز و بعد پختن همچو حلقۀ انگشتری و یا مانند هلال میگشت تازمانے دراز باقی بود و راقم ملاحظه کرده و اکثر ازاں برنجها خورده الحال معلوم نیست چه آفت رویداد و کدام صدمه و تغییر افتاد که خوشبوے ازاں بیرون رفته و بدر جسته و دیگر صفات یکسر از سگداس آنجا کم گشته با ایں همه از برنجهاے دیگر تعلقات و اماکن در خوبی یکقدم پیش است طباخان سرکار نواب انورالدین خان بهادر والاجاه و باورچیان خاص پز و داروغها اتفاق بریں معنی دارند که برنج سگداس پولور را برنج سگداس هیچ تعلقات کرناٹک نمی رسد بل میگفتند که برنج پیلی پهٹ و پیشاور و بنگاله وغیره با و نمی رسد چه نواب موصوف بارها از پیشاور و پیلی پهٹ و بنگاله برنج نامی طلبداشته پختند و خوردند لیکن هیچ برنج بخوبیهاے برنج سگداس نرسید و حاجی رستم و مخدوم خاص پزان نواب نیز بهمیں دستور بیان کردندے و برنج مراد علی سیاه و کالابهات درکهم و بدویل قسم اعلی پیدا می شود که ازاں بهتر در هیچ جا ازیں ملک بهم نمی رسد و خوبی سگداس آنست که بعد پختن سه چند و راز می شود و باریک و نرم می باشد و بسیار خوشبو و لطیف و برنج دیگر تعلقات هم دراز می شود اما کمتر به نسبت برنج سگداس قسم اول خوشبوے کم دارد و کندگی بسیار و پلاوش نهایت لطیف تر میگردد و برنج مراد علی و کالابهات بعد پختن بسیار خوشبو

و پر شاخ می باشد و برگش متصل بشاخ و هر برگ مشتمل بسه برگ و بارش در بند شاخ میباشد و نارسیده او را مردمان کرناٹک بے گوشت و باگوشت پخته می خورند مزه خاص دارد و هرگاهکه ثمرش رسیده شود قابل پختن و خوردن نیست نفاخ و ریاح پیدا می کند -

باب - پنجم در بیان انواع حبوبات

برنج - هر چند در ملک کرناٹک برنج صدها قسم پیدا می شود تحفه وغیر تحفه باریک و کنده همچو کمبوسنبا و زیرک سنبا و مرادعلی وغیره مگر هیچ قسم بخوبی برنج سوکداس و کالابهات نمی رسد و سوکداس در پولور و وندواسی وتیول پاک و وانمباڑی و کشنگری تعلقه بارا محل و آنبور و ساتکڑه کلکیری و مواضعات و اطراف ویلور وغیره همه جا پیدا می شود اما باعتقاد محرر این اوراق برنج سکداس که در پولور پیدا می شود خوب تر قسم اعلی است و دیگر جاها همچو آنجا نمی شود خصوصاً در زمان محمّد علی خان برادر کلان حسین دوست خان که جاگیردار پولور بود پیدا می شد الحال در آنجا هم بدان خوبی و بهتری پیدا نمی شود و معلوم نیست که در زمان جاگیردار کدام کدام خورشها می دادند و چه صنعتها بعمل می آورند تا بان خوبی و وجیدی پیدا می گشت خصوصاً سکداس که بر نجش نا پخته سفیدی مائل باندک زردی بود بعد پختن زرد همچو رنگ زعفران سودی میگشت و درازی هرهر دانه بعد پختن بقدر حلقه انگشتر مدور می شد و بعضے ازان بشکل هلال نمودار می گشت تو گوئی که قاب آسمانیست پر از چندین هزار هلال یا طبقی است از حلقه انگشتر نقره وزر مالا مال سکداس

از آرد او نان پزند لذیذ می شود و گویند که برنج مراد علی خوب تر در پا کول می شود و کالابهات در ضلع حیدراباد نیز پیدا می شود خصوصاً در اندهور بگهن که ضلع میدک است و مشاهدهٔ را قمر رسیده که صد ها جوال برنج کالابهات و برنج مراد علی از تعلقهٔ کڑپا و کهمم و بدویل بحیدرآباد می برند و برنج اعلائے برهانپور کیسری است و برنج خوب و نامدار در اورنگ آباد مسوری و برنج پاٹنا است و خوبی هر برنج و تعریفش اینست که بعد از پختن دراز و خوشبو و ملایم و لخید باشد و زود گوارد این صفت در کالابهات و برنج مراد علی موجود است و ملائمت و درازی و خوشبوئی و بعد پختن بالیده و دراز کشتن در هر برنج سکداس موجود است اما در قسم اعلی زیاده و دیگر قسم ها کم یافته می شود و عبدالغفار خان فرزند نواب والاجاه با راقم بارها ظاهر فرمودند که برنج از پشاور و پیلی بهیت و جایهائے دیگر طلب داشته پخت و پزکنا نیدم هیچ برنج بخوبی سکداس نرسید چون عبدالغفار خان مرحوم مرد سنجیده و ممیز و ذوق و شوق دریافت هر چیز از جهد وغیر جهد میداشت تحقیق او قرین صدق و قولش قابل اعتماد است و الله اعلم -

گندم - فارسی است و در عربی آنرا بر نامند و در هندی و دکهنی گیهوں خوانند در ملک کرناٹک گندم اکثر جا پیدا می شود اما در ضلع کڑپا وغیره خوب پیدا می شود و در بیرپاچی و پینی نیز بسیار خوب پیدا می شود و آنرا در ترچناپلی آورده می فروشند و کلیچه یعنے بسکوت ازان تیار می سازند و دور دور برائے اهل

می شود باریک و زود شگن میباشد اگر دریک خانه پلا و آنرا بپزند همسایه و محله همه از بویش معطر می گردد اما همچو سکداس بالیده و دراز نمی گردد و میزان ایران که اکثر وارد این ملک میگردند از ایشان شنیده شد که هیچ برنج در ولایت ایران و پیشاور وغیره از قسم برنج سکداس و کالابهات خوب ترمی شود یا برابر می شود یا کم تر برنج هاے که در ایران پیدا می شود و از قسم اعلی برنج اکولة رشتی است و برنج غیر بوئے ماژندرانی و در ضلع فارس برنج چمپة سیم کونی در آذر بایجان برنج سکداس و برنج مراغاه و برنج شالی شلتوک و برنج سوج بلاغ و در کرمان شاه برنج نیلوفری و در پشاور برنجهائے خوب بهم می رسد یکے ازاں برنج باس متی دوم برنج دیوزیره سیوم سوگا نام میدارد و آنرا سکداس هم میگویند و الحق برنج پشاور اعلی ترین قسم برنج است و لایق خوردن شاهاں و وزیراں و امیراں باشد پس برنج سکداس ملک کرناٹک را که یک مرتبه از و زیاده و دو قدم از و پیش است باید فهمید و در هندوستان برنج خوب در پیلی بهیت می شود و مسمی است به باس متی و هنس راج شاید که تخم این برنج باس متی از برنج باس متی پشاور بوده باشد و در آورده برنج کمود است خصوصاً در پرگنه کانجر بسیار باریک و نازک پیدا می شود و ازاں بهتر در بنگله که متصل لکهنو است بهم می رسد و در گوالیر برنج کمود قدرے کنده پیدا می شود اما خوشبو بسیار میدارد و در ضلع مقصودآباد برنج کانی کاجل خوب می شود و گویند که اگر اورا در شیر پزند زود محلول می گردد و اگر

جوار ـ در کڑپه و کرنول و در نواح هر دو ملک بسیار پیدا می شود و در نوح اودگیر و پامور و سیتارام پور و کند کور و نکول وغیره نیز کشت کارش بسیار می شود قسم اعلی دادری است و قسم دوم اوسی جوار میگویند که در موسم شبنم و هوائے مشرق نشود نمای یا بد و دریں قسم هم قسمے است که تادنش خوب و لذیذ می شود و جوار دادری در دکهن بسیار خوب می شود و میگویند جوار در حبشه از هم بهتر پیدا می شود و در زبان آنها طیف میگویند ـ

تور ـ در انبرگڈه و بعضے تعلقه بارا محل قسم اعلی پیدا می شود و زود پهرا می گردد و گویند دال در برهانپور در خاندیس و اُجین بهتر پیدا می شود و گویند در موضع سودا که قریه ایست از خاندیس از همه جا بهتر پیدا می شود و در رنجیت پور که از لکهنو سه منزل است و کناره گنگا نیز پیدا می شود مثل برهانپور ـ

مونگ ـ سه قسم میشود یکے سبز دوم سبز مایل بزردی سیوم سیاه قسم اعلی سبز است مونگ کیسری یعنی زرد پوست در چهنیا و نیها که از ضلع بدهیل کهنڈ است خوب می شود و بعضے روایت کنند مونگ زرد در کشمیر خوب تر است لیکن مونگ سبز احمدآباد و گجرات بسیار لذیذ می شود ـ

نخود ـ قسم اعلی او در همه سرخ و زرد است بشرطیکه بالیده و جید باشد چهار رنگ دارد یکے سفید دیگر سرخ سیوم زرد

فرنگ می برند نهایت لطیف و نازک و زود شکن میباشد و اهل فرنگ می گویند که در ولایت هم مثلش پیدا نیست و گندم نیل گژی هم خوب می شود و شنیده می شود که اهل فرنگ می گویند که همچو گندم یرپاچی و پیغی گندم در ولایت فرنگ نیست و بهترین گندم در ولایت بخارا می شود خصوصاً گندم فاریابی و گندم للمی اگر آرد هر دو گندم مخلوط نموده نان بسازند بسیار خوش مزه می شود و در مملکت ایران در ضلع طهران جائیست موسوم بخوارزم دران گندم بهتر می شود و در هندوستان در ضلع دادری جاگیر نواب غازی‌الدین خان بهادر فرزند نواب آصف جاه گندم خوب پیدا می شود و در ضلع دهلی گندم داؤد خانی مشهور و موصوف است و در مالوا گندم زرد رنگ می شود از و نان هم زرد رنگ میگردد بسیار لذیذ است تعریف گندم همین است که هر چیز که از و ساخته شود مثل نان وغیره سپید باشد و هرگاهکه از و رشته خطائی یعنی سیویان رو مالی و تختی و ورق باقلا که قسمے از شیرین است سازند بهمواری و درستی بر آید و ورق ازان هر قدر که توانند به درستی صورت و قوع گیرد و این امراز هر گندم میسر نمی شود ۔

جو ـ فارسی است آنرا در عربی شعیر خوانند در ملک کرناٹک پیدا کم میشود مگر از بنگاله وغیره ممالک می آرند و می فروشند و در کشت زار گندمی که آنرا درین ملک داؤد خانی میگویند پیدا می شود و اگر ازین گندم چیده بگیرند حاصل می شود اما جید و بالیده نیست و می گویند که بهترین جو در ملک تبت پیدا می شود و نازک و کم سبوس می شود و میگویند که جو اجمیر شریف بسیار لذیذ می باشد

لوبیا و کرسنه و عدس - این هم در تعلقات کرناٹک پیدا می‌شود و جاورس که انرا باجرا گویند - راگی و کودرو و راله و سانوان کشت و کار این همه درین ملک بوفور است و مزارعان اکثر غذا ازینها می سازند - فوفل که آنرا سپاری میگویند بر اقسام است در میسور و تعلقه بدنور و ملیوار و کوکن و کولم واچی درین همه جا خوب پیدا می شود و قسمے از فوفل را که چکنی میگویند بیرونش سیاه سرخی مایل و اندرونش سفید است نهایت جید و خوب است و خوش مزه خصوصاً در بلدهٔ حیدرآباد بهم می رسد و قسمے دیگر چهالیا است که در ملیبار بسیار بهتر پیدا می شود و در ضلع کوکن و سبر دهن نیز می شود و قسمے دیگر جیبیه که در ملک سرینرنگپٹن و در موضع تیپور پیدا می شود و آنکه در باغ خاصهٔ راجهٔ میسور فوفلے که پیدا می شود بر سه قسم است یکے مانک چندی که بقدر دانه نخود می شود دیگرے مسوری که بقدر دانه مسور که آنرا عدس گویند می شود و سیوم را لونگچی گویند که بقدر سر قرنفل می شود و این هر سه قسم مخصوص باغ راجهٔ میسور است و بدیگر کسان میسر نمی آید و میگویند که راجهٔ میسور و حاکمان آنجا که پیش ازین می بودند بصرف خود می آوردند و کسے را که بیڑهٔ پان خاصهٔ خود عنایت می سازند دران بیڑهٔ این سپاری میباشد و سپاری چهالیا که در آچهی پیدا می شود لایق تعریف است علی الخصوص برائے خوردن راجهٔ آن ملک تیار می کنند صنعت تراشیدن چهالیا دستکاری عظیم و صنعت غریب است میگویند که از

چهارم سیاه در هر ملک و در هر جا پیدا می شود و کثیرالوجود است میگویند که در بوندی نخود بسیار کلاں زرد رنگ می شود و در صوبه اوده در کانجر نخود خوب پیدا می شود -

حب القلت - یعنی کلهتی دریں ملک بسیار می شود -

ماش - دریں ملک بسیار پیدا می شود اما بخوبی ماش سندوستان که موسوم بکچپیا است و پوست بعضے ازاں سبز و بعضے سیاه می شود نمی رسد و در مچهر پٹا از پر گنه خیرآباد ماش کچپیا که آنرا سوا پنکہی یعنے رنگ پوستش مثل پر طوطی باشد خوب می شود و زرد تر گدازد و تعریف ماش هندوستان اینست که نفخ و باد پیدا کم میکنند و ماش بودیل کهنڈ از کچپیا ماش بهتر است و بڑی خشکش در هنگام برشتن بالیده و دمیده تر می شود خصوصاً در خانه راجۂ آں جا می سازند و برائے پادشا هدیه می برند -

باقلا - دریں ملک بسیار پیدا می شود و مردم بالاگهاٹ و پائیں گهاٹ بسیار می خورند خصوصاً شولۂ آنرا که لطیف د نمکیں می شود

مکه جوار - دریں ملک نیز بسیار پیدا می شود و خصوصاً ردر رائے ویلور در هر چهار فصل بهم می رسد کلانش قریب یک بست دانه اش زعفرانی رنگ نظر آمده و خوب لذیذ می شود وبیاں کرده یا جو شانیده می خورده -

یعنی فلفل گرد نامند ماهیت آں ثمر درخت هندی است که در ملک کرناٹک اکثر جا پیدا می شود و مثل تعلقه حیدرنگر عرف رانی بدنور و تمام ملیبار و کورک و قسم اعلاے او در کنیانور ٹلچری و میاوپڑیرا و کلیکوٹ که آنرا منگلور می خوانند و والہ پلی و تروا ترم بہم می رسد و در سر اندیپ و در ملاٹی کوسته اکثر جا مثل فولی پلان و بطاوی و کده خصوصاً در بنکول و اچھی علی الخصوص در بندر سوسون و در ضلع مرتبان جاٹیست موسوم به تواہان مرچ سیاه پیدا می شود که هیچ جا مثل آں نمی شود و ایں مرتبان از مضافات بنگاله علاقه پیکو است که آوی پاے تخت آں ملک است و نبات آں دو نوع شنیده شده یکے شبیه بنبات دار فلفل و لبلاب و بر مجاور خود می پیچد یعنی از قبیل نجم و بیاره و برگ آں شبیه ببرگ تا نبول و ازاں کوچک تر ودر ملاست ازاں کمتر و صنو بری شکل شبیه ببرگ لبلاب و ازاں ضخیم تر و تند طعم با عفوصت و تلخی و ثمر آں که فلفل است خوشه دار و در هر خوشه ده یا بیست دانه بہم شبیه بخوشه بقم و توت بزرگی و طولش بمقدار یک دو بند انگشت و دانه هاٹے آں بخامی سبز و بعد از رسیدن بنفش و بزرگتر از دانه کشنیز و بقدر نخودی کوچک و بچوبهاٹے بسیار باریک و پیوسته بخوشهٔ آں و بعد از خشک شدن سیاه و با شکنج و چین دار میگردد و دوم نبات آں بقدر دو سه ذرع و برگ آں شبیه ببرگ عنب الثعلب و ازاں در طول اندکے بلند تر و در عرض کمتر و با حدت و اندک تلخی و ثمر آں در خوشه شبیه بخوشه عنب الثعلب و ذره و لیکن بزرگتر از خوشهٔ عنب الثعلب و کوچک تر از خوشه ذره و دانهاٹے ثمر آں مانند دانهاٹے ثمر نوع اول و آنچه مشهور است که سفید نیز می باشد که شاید همه سیاه باشد که بسبب سودن دانه ها بیکدیگر در بسته پوست سیاه دانهاٹے رسید آں جداگشته سفید

ورقهاے یک سپاری روے آب چاه خورد که دریں ملک مشهور و معمول است پوشیده می شود اما بمعاینه رسیده که از ورقهاے یک سپاری سطح یک رومال پوشیده شد بنائے ایں صنعت میگویند از دبه بردار اراں راجهٔ رامنات و شیو کنکا آموختند سپاری را با ابهام وسبابهٔ دست چپ میگیرند و از دست راست آلهٔ آهنی که برائے ایں کار مخصوص است و آنرا در عرف سروته میگویند می تراشند آغاز از سر سپاری می کنند و تا پایانش می رسانند ورقهایش باریک تر بریده می شود و آنرا برشته بسته بطریق تحفه براجه می گذرانند و اگر آں رشته را دور کنند و بر سر آب چاهے بیفشانند یا رومال گسترده بر آں افشانند روئے آب چاه و رومال پوشیده میگردد بمشاهده رسیده که بعضے از مردم چولیاولبه ایں صنعت را خوب یاد گرفته اند اما آنها که ایں صنعت را یاد گرفته اند کمتر مردم اند و هم روایت می کنند که راجهٔ رامناد بعد مشاهدهٔ ایں صنعت دبه بردار خود را قریهٔ انعام داد

بن ـ یعنے قهوه در ملک رانی بدنور پیدا می شود و میگویند در ملک ترنا و یلی هم پیدا می شود لیکن بخوبی ملک یمن و صنعان نیست

حب السمنه ـ که آنرا در فارسی نقل خواجگا در دکهنی چرونجی چار میگویند بسیار و خوب پیدا می شود اما در صحرا و این بستانی نیست

فلفل ـ بضم هر دو فا و سکون هر دو لام و بکسر هر دو دو فا نیز آمده معرب پلپل فارسی است و بسر یانی پلپلی و بیونانی بنشوریفون وارتهفس نیز گویند و بهندی مرچ سیاه و گول مرچ

بیاض آں و ناخنه و جهت رفع سرفۀ بارد رطوبی و ضیق النفس و اوجاع صدر و ربو و باعسل جهت خناق بلغمی و تنقیه ریه و منع اجتماع رطوبات لزجه و بلاغم در سینه بدستور بالعوقات و حریرهائے مناسبه مدربول و حیض و با ادویۀ قابضه جهت تقطیرالبول وا دراربول و حیض و حموض آں مخرج جنین و بعد از جماع مانع حمل و آشامیدن آں باشیر و شکر جهت تقویت باه ضماد آں بازفت محلل خنازیر و رافع داخس و برص ناخن و جذام و با حنا جهت رویانیدن ناخن زایل شده از قوبا وغیر آں با تکرار عمل و مداومت و بدستور باپیه مرغ و بآرد نخود جالی بهق و بانطرون نهایت جالی بحق و سرخ کننده رخسار و با پیاز و نمک جهت رویانیدن موئے در موضع داءالثعلب که بقوت تمام بمالند و بامحللات جهت تهییج ریحی با مرهم داخلیون جهت تحلیل اورام بلغمی مسخن عصب و عضلات بحدیکه معادل آں نیست دوائے پاد زهر سموم و آشامیدن آب جوشانیده و دفع سمیت مارگزیده و عقرب گزیده و افیون خورده که مکرر بیاشامند و قے کنند تا اثرسمیت باقیست و جهت سموم بارده مطلقاً و سمیت بیش نیز مفید و تدهین بدهن آں نیز مفید است و حکمائے هند میگویند چوں پش رامکرر با فلفل و آب زنجبیل تازه سحق بلیغ نمایند رفع سمیت آں می شود و گفته اند چوں مارگزیده آنرا بخاید اگرحدت آں را در یابدزهر بسیار دراں چنداں اثرنه نموده و اگر درنیابد زهربسیار دراں عمل نموده و ایں امتحان قویست از برائے استخلاص زسم و یا تاثیر آں که تابچه حداست المضار مصدع محرورین و مخشن صدر و حلق و مضر جگر حار و گرده و کسانیکه خون درابدان ایشاں و فورنداشته باشد و جهت جراحت باطنی و المی که درمجاری بول داشته

میگردد و ثمر سفید درختی علیحده نیست و مشاهده نیز چنین شده شاید خام بود که پوست آں هنوز سیاه نگشته باشد و از بعضی ثقه شنیده شد که پوست سفید می باشد درخت آں جدا ام است و لیکن شبیه یک دیگراند و سفید قلیل‌الوجود تر از پوست سیاه و پوست نوع سفید آں نازک تر و شکنج آں کمتر بلکه بعضی اصلاً شکنج ندارند و اندک املس و گویند بری و بستانی می باشد بری آں قوی تر ازبستانی و بهترین اوحادالطعم و رایحهٔ آں و حدت پوست آں کمتر از مغز آں است طبیعت سیاه آں در آخرسیوم گو سفید و یا مقشره ازپوست سیاه آں در اول سیوم گرم و خشک وشیخ‌الرئیس فلفل سیاه را در چهارم گرم و خشک گفته و افعال و خواص آں محلل و جزاب وجالی و مسخن و منقی بلغم و باقوت تریاقیه مقوی حافظه و اعصاب و جهت علتهائے عصب بسیار مفید و خائیدن آں باموییز جهت جلب و دفع رطوبات دماغ و معده و تدهین بدهن جوشانیده آں در جهت فالج و قدر و جمیع امراض بارده رطبه و رفع قشعریرهٔ تپهائے بارده و بدستور آشامیدن آں با ادویهٔ قابضه جهت امراض مزکوره و طلائے مطبوخ آں در گلاب جهت رفع نزلات بارده و درد دندان و بدستور مضمضه بداں که با پوست خشخاش جوشانیده باشند و همچنیں سنون بدآں بجهت درد دندان کرم خورده آشامیدن آں قاطع بلغم و مسخن و مقوی معده و جگر و هاضمه و مشتهی و دافع آروغ ترش و ملطف اغذیه غلیظه و خلط غلیظه و مرقق خون غلیظه مبرودین و دافع جذام و ریاح و مغص و با برگ غار تازه جهت تحلیل نفخ و ضماد آں باسرکه جهت تحلیل ورم طحال و مداومت آں مانع قولنج ریحی و بلغمی اکتحال آں جهت رفع ظلمت بصر و جلائے

نامند آں هم از قسم نمر است و بصورت و شکل همچو تیندوا میباشد اما تیندوا کلاں است و بوربچه خرد تر ازاں و نوعے از نمر است که نهایت خرد تر میباشد و آنرا در زبان تلنگی میاکاچرتا می نامند اکثر بزغالها و مرغاں شکار می کند و قسمے است که آنرا در عربی فهد و در فارسی یوز و در هندی چیته و بترکی پارس می نامند مشابه تیندوا می شود و اورا تعلیم کرده از و صید آهو می کنانند اکثر در شکار خانههائے امرا و ملوک می باشد بقدر سگ بزرگے و کثیرالنوم و غضبناک و ماده آں از و جلد تر و شکار کننده تر از نرآں و بزرگ آں سریع‌التعلیم از کوچک آں و چوں بیمار شود گوشت سگ بخورد شفا یابد و گویند آنرا موانست بمزامیر و غنا و خمر است و اول کسے که صید بآں نموده یزید است طبیعتش گرم و خشک گویند چوں بول آں را در سوراخ موش بریزند موش ازاں مکان بگریزد و اگر کسے را گزد تدبیرش همچو علاج شیر و گربه وحشی است ۔

گرگ ۔ فارسی است بعربی ذیب و در هندی بهیڑ و لانڈگا گویند از سگ اندک کلاں می شود نهایت پر زور و پر قوت هرجاکه برائے صید میرود نر و ماده اش بهم می باشند هر گاه نر و ماده گوسپندیرا بگیرند آنچناں زور می نمایند که گوسپند دو نیمه و دو پاره شده نصف بدهان گرگ نر و نصف بدهان ماده می شود و اکثر مردم ثقات ایں را مشاهده کردهاند و گرگ از شمشیر وغیر آلات حرب چنداں نمی ترسد چنداں که از چوب کلاں که آنرا در دکهنی لٹه میگویند می ترسد و بدست هر که لٹه می بیند می گریزد

باشند و مجفف منی در فصل گرما و جوانان محرور المزاج را و صاحبان امراض حارۂ حادہ مصلح آن ادهان باردہ و در مبرودین عمل مصفی مقدار شربت آن تا یک مثقال بدل آن زنجبیل و دار فلفل است و سفید آن بهتر است ازبرائے امراض معدہ و طحال از سیاہ آن و بدل سیاہ آن یک و نیم وزن آن مفید است ۔

باب ششم در ذکر حیوانات مفترس

شیر ۔ فارسی است در عربی آنرا اسد گویند در هندی باگ پٹایک خوانند دریں قسم کلاں و خرد هر دو می شود و کلانش تا دوازدہ دستی هم بنظر آمدہ و خرد ازاں بے شمار رنگش سرخ مایل بزردی موے زیر شکمش یکساں سفید و بر سر و پهلوئے او خطوط دراز بقدر یک بالشت بلکہ زیادہ ازاں و در عرض بقدر دو بند انگشت و شیر سیاہ یک رنگ کم یاب است و در ملیبار و کرگ و نواح میسور می شود و الحال در شکار خانہ راجۂ میسور نر و مادہ شیر سیاہ موجود است و شیر نواح دهلی اکثر بزرگ میشوند و دیگر یک نوعیست از قسم شیر کہ آنرا در عربی نمر میگویند و در دکهنی تیند وا میخوانند کلانش در طول بقدر هفت و هشت دستی می شود و رنگ پوشتش مایل بزردی و داغهائے سیاہ مدور بر تمام پشت و سر و پهلو ودم دارد بقدر یک روپیہ و اکثر شکاریاں نقل می کنند کہ ایں قسم شیر پرکینہ از شیر کلاں می شود هر گاہ کہ بندوق سر کنند اگر دانند و فهمد با شکاری می آویزد و اگر مقدور کلی یابد شکاری را هلاک کند و گرنہ مجروح سازد و اگر زخم کاری خورد بجائے خود می افتد و می میرد و نوع دیگر از شیر است کہ آنرا وربچہ

همچو اعرج لنگان راه میرود رنگش سفید مایل بزردی از آدم می ترسد و می گریزد و قصدش نمی کند و ضعیف القلب و کثیر الجماع و حریص بر آن می باشد و بسیار از حنظل می ترسد اگر شخصے بدست گیرد و بنماید ازاں می گریزد و در روز از گرمی هوا بسیار کم زور می باشد و در شب قوی است طبیعت آں در آخر و دوم بل در اول سیوم گرم و در اول دوم خشک و جگر سائیده آں اگر اکتحال نمایند جهت روشنائی چشم و زهرهٔ آں نزول ماء را در چشم نافع و تقویت چشم نماید -

شغال و روباه - از جنس حیوانات مفترس است شغال کلاں می شود و روباه خرد بود کله شغال اندک دراز باشد و در قد و درازی از روباه بلند و دراز باشد و کله روباه کوتاه و قامتش نیز هم کوتاه بود بسیار محیل می باشد و میگویند که با شیر دایم مصاحب بود و پیش پیش او میرود -

احوال سگان دشتی و اصناف سگان شکاری - سگ دشتی

بر دو قسم است قسمے کلاں می شود و قسمے دیگر خرد می باشد قسم کلاں همچو سگهائے خرد اهلی می شود اما سرخ رنگ و ایں قسم کلان در پے آزار انسان هم می شود بشرطیکه سگان مذکور زیاده بوده باشند و دست انسان خالی از شمشیر و بندوق و چوب باشد و قابو یابد و اگر در دست آدم چوب و شمشیر وغیره از آلات باشد بگریزند و هرگز نزدیک نیایند و از بعضے ثقات شنیده شد که اویں سگان یکے در پیش و دیگرے از پس همراه آدم تنهامی آیند

و گرگ هندوستان و توران سخت موذی می شود که بچهاڈے آدم را می برد و می خورد اگر قابو یابد آدم کلاں را نیز هلاک میکند -

خرس - آں را به تازی دب و بهندی ریچھ می نامند خرد و کلاں می شود پر تمام بدنش موئے از سرتادم موے بدنش از چهار تا پنج انگشت دراز می شود اکثر رنگ مویش سیاه و نادر است که گلگون شود و گردا گرد لب و دهانش موے خرد می باشد اکثر سفید رنگ و بعضے را خاکستری و نادر است که سفید ابلق می شود و همچو انسان هنرمند ضرب شمشیر و سنان وچوب از خود دور می سازد و خود را از صدمهاش محفوظ می دارد -

ضب - بفتح ضاد معجمه و باے موحده مشدده بفاری سو سمار و بدکهنی گهوڑ پهوڑ خوانند شاید گوه غیرآں باشد حیوانیست مشابه به بچه نهنگ و چهار دست و پا داردو از گربه در بلندی اندک کوچک تر و در درازی بسیار دراز ازاں و دنباله دار و رنگش مابین سیاهی و زردی و بعضے سیاه طبیعت آں در سیوم گرم و خشک و متوسط مابین ورل و حردون است گوشت آں مقوی باه و جایز نیست خوردنش محرورالمزاج را و اکتحال سرگین آں جهت رفع بیاض عین و نزول آب دراں -

کفتار - که آنرا در عربی ضبع و در هندی چرکه و بجو و بد کهنی تڑس می نامند بقدر قامت حمار خرد می باشد نیمه پیشین اوقوی و نیمه پسینش چنال مسترخی می ماند که پابهاۓ خود را کشیده می رود و لهذا آنرا در عربی عرج می نامند یعنی

پیش و پس آن مالکش میرفت چون ماده گاؤ بعادت خود گیاه سبز چریده چریده می رفت سگان جنگلی خرد بر و تاختند یکے ازاں برپشت سوار شده از زور ناخن و سرپنجه خود پوست شکمش می درید درین هنگام ماده گاؤ بے اختیار جستن آغاز نمود و فریاد و فغاں کرد مالکش که غافلانه میرفت دید که سگان دشتی اورا ضائع می سازند بچستی و چالاکی شور کناں و فریاد زناں دوید و چوب که در دشت داشت برداشت سگان مذکور گریختند ماده گاؤ مجروح را بخانه خود آورده بعلاجش پرداخت درست گردید و ماهم که قریب تر بودیم دراں جارفتیم و حال ماده گاؤ و تعدی سگاں دیدیم و شنیدیم و اکثر در شکار شکرا هنگام پرانیدن جانوراں از بوتهها سگان دشتی از قسم خرد گروه گروه از جنگل و بوته برآمده می گریزند و اکثر احبا و اصدقه این معنی را روایت می کنند۔

ذکر سگان اهلی - بدانکه سگ جانوریست شکاری و مالوف بانسان و وفادار و قانع و صبور اگر اورا یک هفته نان ندهند مالک را گذاشته نمی رود و محبتے که با مالک و پرورش کننده خود دارد اگر بروجفا وستم هم کند از محبت و اخلاص و وفاداری بر نمی آید و دوست خداوند را دوست خود می شمارد و دشمنش را دشمن و نگاه بر چشم مالک دارد اگر مالک باکسے تیز و تند باشد سگ هم خشمگین و تند برو گردد و اگر رحمت کند برکسے اوهم با او الفت نماید با آشنا آشنا و با بیگانه بیگانه اگر اورا در شب گذارند چوکی و نگاهبانی خانه به هوشیاری نماید و گرد و پیش خانه می گردد و از دور بوے سراغ

و پیشپیش پیش پیش و پسپس پستر قابو جویان در جنگل تا دیر همراه آدم میروند بعد ازاں که انسان خبردار شده حمله کند میگریزند و باز نیایند و ایں قسم سگان دشتی غیر از دو سه جفت یکجا نمی باشند و در هلاکت و صید جانوران دشتی قوی تراند از قسم سگان خورد قسم دیگر از سگاں خرد دشتی اکثر فوج فوج و گروه گروه می باشند رنگ آنها نیز سرخ می باشد اما بقدر چهار انگشت اطراف دهان اینان سیاه رنگ و کوتاه کله و سر دمش نیز بمقدار چهار انگشت سیاه بچهائے اینها پیش سید عباس علی خان بهادر قلعه دار اودگیر گرفته آورده بودند بمشاهدۀ راقم رسیده اما یکے ازاں بچها اصلاً نزیست همه مردند ایں جنس سگاں بقدر روباه خرد می شود و خوب تر جست می سازند سوائے طائران و پرندگان از دست ایں سگاں از ددودوام کم تر خلاص و رستگار می شوند می گویند یکجا نمی باشند هر روز در جائے و هر شب در کوه و صحرا بسر میبرند راقم ایں سطور در هنگام سکونت اودگیر دو سه بار مشاهده کرده که ایں سگاں دراں صحرا رسیده ماده گاواں ساکنان قصبۀ مسطور را ضایع ساختند بایں شکل که بر می جهند و برپشت جانور سوار شوند و با ناخن نیز از تهی گاه گاؤ و ماده و گاو میش و هر جانورے که باشد پوست می درند و روده برمی آرند در اندک فرست آں را هلاک می سازند و بعد ازاں هر آنچیکه از گوشت وغیرۀ آنها دل می خواهد می خورند و باقی را باز می گذارند روزے برائے سیر جانب دامان کوه اودگیر بادوکس از دوستان خود می رفتم که ناگاه هندوی ماده گاوے خود برائے چرانیدن بصحرامي برد ماده گاؤ پیش

قادم چهار دست دیده شده و قامت آنها تا دو دست سید شاه دیا خان
مرحوم این جنس سگان را بسیار دوست می داشت و پرورش می
کرد و هرگاه که این سگان را بصید می گذاشت کم جانور از آهو و
خرگوش و شغال وغیره از و حوش که دو چار آنها می شد رهائی می یافت
ورم آهو وغیره پیش این سگان صرفه نمی کرد و رهائی و خلاصی نمی
داد و یک قسمے از سگان اهلی که آنرا سگ غیر شکاری می گویند ازان
جمله سگ سیپی پارا بسیار نامدار و اکثر جگر دار و دلاور می شود و
و کم صیداز پیش او بدر می جهد با شیر هم حمله و مقابله سازد کرهون
از اصناف سگان فرنگستان است و بهر شکار می آید و بسیار شکارمی کند
مثل تازی و کچی خوب می دود و محیل می باشد و تمام بدنش موئے خورد
همچو سگان تازی می دارد کوپک بردو قسم است خواه خورد و خواه
کلان باشد یکے آنست که مو بر بدنش دراز بسیار باشد و دیگر کم
مو دارد و مثل سگان دیگر هشیار و بزرگ کله بسیار کلان و مهیب
می باشد برائے چوکی و حفاظت خانه بسیار خوب است و بکار شکار
نمی آید مگر که مالکش شکاری از بندوق بزند و آن شکار در آب بیفتد
این سگ آن صیدرا از آب برداشته بر می آرد و پیش مالک خود
می گذارد و این سگ گران بها است۔

بولڈاک ـ قسمے است از سگان فرنگستان و نهایت محیل و جری و
و دلاور می باشد تابحدیکه اگر دهان بر گاؤ و ماده گاؤ و میش وغیره
برساند و مستحکم بگیرد آنها را ممکن نیست که از دهان او خلاص شوند

ٹرییر ـ سگے است از اصناف سگان ولایتی ذران دو سه قسم
می باشد یکے کم مو است بسیار هوشیار و خبردار و بیدار می باشد

آگنده درنده می یابد زیرا که قوت مشامش بسیار قوی است اگر دوست است خاموش می ماند واگر دشمن برو حمله کند شور و فریاد نماید تا سگان دیگر جمع شده اورا عاجز و مضطر ساخته برانند خواه آدم باشد خواه حیوان و هر گاه که بر شکار رها کنند شکار را می گیرد و آنرا تباه و ضائع نمی سازد دیگر را هم برائے تباه کردنش نمی گذارد تا صاحبش برسد و در هنگام شکار با سگان باهم یارشده وا و اکناں و فریاد زناں می دود و صید را می گیرد و از وضع لباس مردم را می پندارد و نزد صاحب خود بعضے را می گذارد بعضے را نمی گذارد در خانه امرا و اغنیا بکمال هیبت و غرور می باشد و در مساکن غربا بآمیزش و اختلاط مردم می پردازد و دلاور چناں باشد که باشیر هم مقابله کند و حکایت وفاداری سگ و هشیاری‌اش داستان دراز است دریں‌جا بسبب خوف طوالت نه نوشت و سگ جانوران وحشی را مثل آهو و سانبر و چیتل و خرگوش و شغال و روباه وغیره صید می کند و جانورے که بالائے درخت می رود آنرا سگ نتواند که شکار کند زیراکه بالائے درخت سگ نمی تواند برآمد و دریں وقت زیر درخت بعجزو در ماندگی می ماند و در سگ اصناف بسیار می شود چنانچه در ملک کرناٹک سگ تازی و کچی هر دو خوب و جید می شوند سگ تازی مودار باشد و برپشت پهلویش پر از موے خورد و باریک می باشد و سگ کچی اصلا موئے بربدن ندارد و در تابستان اگر بر شکار گذارند یا در تابش آفتاب بدارند پوست تنش می ترقد یا مثل آتش سوخته سیاه گردد لاجرم اورا با جهول می دارند بخلاف که در گرما و سرما ضررے با و عاید نمی گردد و در تابش آفتاب چندان هم در مانده نشود و درازه ایں سگان

جفت نموده بچها گیرند از آن صدها اصناف سگان در هر ملکی پیدا شده اند و می شوند و تفصیل آنها دور و دراز و حصر آنها از حیز تحریر بیرون و نام بعضی اصناف آنرا این جا بیان کرده می شود ازانجمله ترّیرّ دوم هریر سیوم بنیکل چهارم فاکس اونڈ پنجم بلڈ هونڈ ششم گنیپو هونڈ هفتم گری هونڈ هشتم لیمر نهم تملر دهم اسپینل یعنی سگیکه در خشکی شکار می کند یازدهم واٹر اسپینیل دوازدهم و لاپ ڈاگ سیزدهم شپر ڈاگ چهاردهم بول ڈاگ پانزدهم لین ڈاگ شانزدهم ترنکش ڈاگ هفدهم گریٹ الف ڈاگ و این همچو بچه یک ساله گاو میباشد و تخمینا سه دست می شود -

گربه - جانوریست مشهور که بعربی آنرا هره گویند و بهندی بلی بکسر باے موحده و تشدید لام ویائے ساکن و آن بر دو قسم باشد اهلی و وحشی اهلی معروف است رنگا رنگ می باشد در گرم سیر موئے هائے بدنش و دم خورد و باریک در ممالک سرد سیر بردم و تمام بددنش پشم دراز و انبوه می شود گربه وحشی دو چندے گربه اهلی می باشد اکثر مرغان و چهار پایان خورد ترک را شکار کند و در شهر هم می آید و ماکیان و خروس را می برد و بجائے خالی در خلوت نشسته می خورد و راقم این او راق گربه وحشی را غیر از یک رنگ ندیده و در رنگش اندک زردی نمودار می باشد -

حرڈون - بکسر حائے مهمله و سکون را وضمه دال مهملتین و سکون واو و نون و در طبرستان ماچه کول و در اصفهان مال مالی و به هندي باهمني نامند ماهیت آن حیوانیست شبیبه به وزغه و ورلے

محافظت خانه خوب می نماید خانه را از موش و خرموش و دیگر جانوران نگاه می دارد قسم دوم اسکاچ کریپر برتمام بدنش موئے دراز و انبوه می باشد او نیز حفاظت خانه خوب می کند و شکار را اگر در چاه و هرکه افتد بیرون کشیده می آرد قسم سیوم فراس تریپیر این سگ بسیار خورد می باشد اما هشیار و بیدار آدم نو را در خانه آمدن نمی دهد و شور عو عو بسیار می نماید

نیوفولنڈن — سگیست که بسیار قوی و جاهل می باشد و گاهی بر پرورش و تربیت کنندهٔ خود حمله می کند و گران قیمت می باشد و در تاریخ انگریزی مسطور است که همه سگان از سه قسم بیرون نیست قسم اول هونڈ درو سه صنف است یکے هونڈ مطلق دوم هریپر سیوم هیگل قسم دوم کری میبن هونڈ اگر این قسم سگ را در شمال فرنگستان برند بسیار کلاں می شود دران وقت اورا دران جاگریٹ د ینش ڈاگ گویند اگر بطرف جنوب برده پرورش کنند همچو کری اونڈ می شود یعنے سگ شکاری و اگر اورا در تاتار والبینه و نواح آن برند گریٹ الف ڈاگ می شود قسم سیوم میاستفت اگر این را در ملک ڈنمارک برند نامش سگ ڈنماک خرد می نهند و اگر در ملک گرم سیر برند آنرا سگ ترکی نامند در انجامو بر بدن او نمی باشد و این همه تفاوت و فرق در شکل صورت سگان از سبب بردن او ملکے بملکے می شود محض برهنگذر آب و هوا و سردی و گرمی آنجا است و گر نه سگ همه سگ است که در سابق بود و اگر این همه سگان از غیر جنس آنها بایک دگر

طبیعت آں در چہارم گرم و خشک افعال و خواص آں گویند چوں موئے مژگاں را بکنند و خون آں را بر آں بمالند دیگر موئے نروید و زہرۂ آں چوں اکتحال نمایند غشاوۂ بصر را ببرد و پیہ آں را چوں بر آہنے بروئے آتش بسوزانند و مخلوط با خون وانند کے آب نمودہ بر قروح سر بمالند در یک مرتبہ آنرا زایل گردانند و گوشت آں سم قتال است از خوردنش قے و وجع فواد طاری شود علاجش قے فرمودن و سایر تدابیر ذراریح بعمل آوردن و تخمش نیز در یک ساعت می کشد علاجش خوردن فضلۂ باز و قے کردن و پاک کردن معدہ ازاں و مالیدن روغن گاؤ بر تمام بدن و خوردن انجیر خشک با مسکہ و جنطیانہ ـ

سام ابرص ـ بفتح سین و الف و میم و فتح الف و سکون بائے موحدہ و را و صاد مہملتین بشیرازی ماترنگ و با صفہانی مال مالی و بہندی چھپکلی و در بنگالہ ٹکٹکی نامند از قسم وزغہ است و لیکن مصطلح آنست کہ بری آنرا سام ابرص و بلدی را وزغہ می نامند کہ بفارسی چلپاسا و آں کوچک تر از چلپاسا و شبیہ بحردوں و با نقطہا است و سمیت آں بحد سمیت چلپاسہ نیست بہترین آں آنست کہ در بستانہا باشد طبیعت ہر دو نوع آں در سیوم گرم و خشک افعال و خواص آں ضماد کوبیدۂ آں بر اعضا جاذب پیکاں و خار و جاذب ثوالیل نمایہ و مساریہ و گذاشتن جگر خشک آں بر دندان کرم خوردہ مسکن درد آں اگر آنرا شکم شگافتہ بر موضع عقرب گزیدہ گذارند وجع آں را تسکین دہد و خوردنش مورث سل و امراض ردیہ مصلحش شربت ریباس و تریاقات ـ

بری و ازاں بسیار کوچک تر و بادست و پا و سر باریک و طولانی و در عرض روز چند مرتبہ متلون بالوان مختلفہ میگردد و در خانھا و خرابہا و کوھستان ھا یافت می شود طبیعت آں در سوم گرم و خشک افعال و خواص آں تعلیق دل آں درلتہ سیاہ بستہ جھت تپ ربع و طلائے پوست محرق آں باعسل جھت بے حس کردن اعضابحد یکہ ازضرب وقطع متالم نگردد و اکتحال خون آں جھت تقویت باصرہ و سرگین آں جھت بیاض و حکہ چشم و ضماد آں جھت تنقیہ بشرہ و رفع جمیع آثار مفید و بھترین سرگین آں آنست کہ سفید و سبک وزود شکن باشد و چوں بسایند بوئے آں ترش ببوئے خمیر بود ـ

حربا ـ بہ کسرحا و سکون رائے مھملتین و فتح بائے موحدہ و الف آنرا حاما لاون نیز گویند و کنیت آں ابوحجادب و ابو الذیق و ابوالشفیق و ابوقادم و بفارسی آفتاب پرست و بھندی گرگٹ نامند بکسر دو کاف فارسی و سکون رائے مھملہ و تائے چھارنکتہ ھندی در آخر ماھیت آں حیوانیست فی الجملہ شبیہ بچلپا سا و ازاں بسیار بزرگتر و موے آں افشاں ھمیشہ نظر بافتاب دارد و در ایام گرما چھرۂ آں سرخ می گردد و دنبالۂ آں بلند و چشمھائے آں بجمیع جھات حرکت می کند برائے آنکہ صید خود را بہ ھر طرف کہ باشد بہ بیند و چوں صید او کہ مگس وامثال آنست نزدیک او آید بسرعت زباں خود را بر می آورد و آنرا می رباید واز دور کہ می بیند رفتہ آنرا صید می کند و حشرات سمی مانند ھزار پاو عقرب را صید می کند و می خورد و گویند کسے را نمي گزد و چوں بگزد کشندہ است و معالجہ ندارد

نباید نمود چه از استعمالش ورم و خارش و اندک سوزش در عضو بهم رسد و تدبیرش نیز مالیدن اشیائے مذکوره است و اگر روغن گرم کرده بران ریزند می میرد و اعضایش پاش پاش و جدا جدا میگردد .

باب - هفتم در بیان مرغان و حیوانات ابی -

بط - بفتح با و سکون طائے مهمله بفارسی اردک بضم همزه و سکون را و فتح دال مهملتین و کاف در آخر و بهندی بدک و بتخ و بدخ نیز نامند قسمی از طیور است که مختلف الالوان می باشد بیشتر ابلق کوچکتر از اوز که بفارسی قاز نامند پائے آنها کوته اهلی و وحشی می باشد و اهلی بردو نوع است یکے متعارف که در خانها می پرورند دوم بطیکه از مندیله می آورند که از قسم اول کلان ترمی شود بالائے چشم و منقار پوست سرخ رنگ میدارد و دیگر صحرائی سه صنف دران بملاحظه آمده یکے خورد بمقدار دراج و دیگرے اندک کلان ازان و قسم سوم بقدر بط اهلی همه صنف اینها تیز پرواز و شب و روز در آب شناکنند و بیضه درکناره آب در گیا هے که آنرا درین ملک جم می نامند می دهند و بچها بر می آرند و بعضے مردم بیضهٔ بط آورده بزیر مرغ نهاده درخانه بچها بر می آورند و نگاه میدارند طبیعت آن در دوم گرم و در اول خشک و گرم تر از جمیع طیور اهلیست کثیر الغذا و دافع ریاح و دیر هضم و نفاخ و مصدع مگر باز و هائے او مولد خون صالح خفقان را مفید و پیه آن بهترین پیهها است گرم و لطیف و ملین محلل و با قوت نافذه و بیضه آن غلیظ تر و دیر هضم و خاکستر پر و

گوهر ـ بضم کاف فارسی و سکون واو و هیم در آخر آنرا در عربی اربع و اربعین و در فارسی هزار پا نامند حیوانے از جنس حشرات است ازاک گره تا یک دست درازی داره شهری اکثر صغیر و جبلی بیشتر کبیر و بعضے باریک و جسم آں گره دار مانند ریسماں که در آں گرههائے بسیار متصل بهم باشد و برسر آں دو شاخ باریک و دم آں اندک باریک دو زبانه و از هر جانبے از نزدیک سرتادم آں بیست و دو پائے ریزه باریک و گاه راه میرود و گاه بر میگردد و بدهن میگزد و به هر عضویکه رسد پاهائے خود را در عضو فرو می برد که بدشواری ازاں جدا توان نمود و پاهائے آں خالی از سمیتی نیست و هر عضوے را که گزد اندک سوزش می کند پس تسکین می یابد از گزیدن انواع بسیار سمی ردی آں وجع شدید و تنگی سینه عارض میگردد و تریاق آں کوبیدهٔ هزار پائے که گزیده است بر موضع گزیدگی خود بستن و خورانیدن ذراوند طویل و جنطیانه و پوست بیخ کبر و آرد کرسنه اجزا متساوی با ماءالعسل و یا با شراب و نمک یا سرکه طلا کردن و روغن گاؤ یا گوسفند گرم کرده تدهین کردن و گل مولسری شائیده هر یک به تنهائی کافیست و اگر نوع باریک خردش در گوش رود روغن را گرم کرده در گوش اندازند اگر میسر نشود سرکه و نمک را و بعد مردن اگر به نظر آید بمنقاشی گرفته بیروں آورند و الاسر را کج به طرفیکه دراں گوش رفته است نموده گوش و سر را حرکت دهند تا برآید و اگر در آب افتد و بمیرد آنرا استعمال

می گردد جگرش لذیذ ترین جگر حیوانات است و باز و هاضم صالح الهضم و نیک غذا و طلاء مغز سرش جهت ورم مقعد آزموده و پیه آن جهت تمدد و کزاز و تشنج امتلائی و تحلیل اورام بارده و صلابت مقعد و شقاق آن و داءالثعلب و داءالحیه تمریخاً و تدهیناً و بهر تشنج شرباً و برائے اذیت آبی که در گوش رفته باشد قطوراً و بآورد باقلا جهت و رم پستان ضماداً مفید است بالخاصیت و خوردن زردهٔ تخم نیم برشت او جهت افزونی عقل و تقویت قوت حافظه و زوال نسیان و سرفه خشک نافع و پوست تخم مسحوق آن جهت اسهال دموی بهترین ادویه است ـ

حواصل ـ بفتح حائے مهمله و واو و الف و کسر صاد مهمله و سکون لام بهندی گگن بهیر و بمصرکتی بضم کاف و سکون یا نامند مرغیست آبی اندک عظیم الجثه و منقارش بلند و پهن و نوک منقار بطرف پائین برگشته و ازان پشت خار میسازند و پایهایش مانند پائے مرغابی پرده دار و نوعے از حواصل است سفید و سیاه خاکستری رنگ و سیاه آن بد بوئے و پوست آن مستعمل نیست و از پوست حواصل سفید که خوشبو باشد پوستین می سازند در دویم گرم و تر و رطوبت آن زیاده از حرارت گوشت آن غلیظ و دیر هضم مصلح آن مهرا پختن بادار چینی و ادویه حاره و پوشیدن پوشین آن موافق محرورین و جوانان و صفراوی مزاج را مضر و فم و بردن پیه خام او جهت مغص و قولنج مفید

النکی ـ بضم همزا و لام مفتوح و سکون نون و کاف مکسور و یائے تحتانی ساکنه نوعیست از مرغان آبی که رنگش سفید و سیاه و منقار و پائے هردو بسیار دراز طبیعت او همچو مرغان آبیست ـ

بال آں جهت تحلیل خنازیر مفید و سرگینش جهت کلف و نمش و خنازیر پر نافع و دهن آں جهت اوجاع مفاصل مفید چوں بط کثیرالزحومت است بعد از ذبح دو سه ساعت در زمین دفن کنند پس برآورده خوب پاک کرده پیاز را ورق ورق کرده با افاویه و بقول حاره طبخ نمایند تا خوب مهرا شود بهر نحویکه خواهند تناول کنند و بط بری و صحرائی زحومت بسیار دارد احتراز از خوردنش بسیار اولی است —

اوز — بکسر همزه و فتح واو مشدده و زائے معجمه لغت عربیست بفارسی آنرا قاز و بهندی راج هنس و هانس می نامند و گویند اوز اسم جنس مرغانست و مراد ازاں اسم کبیرآنست که قاز باشد چه مطلق منصرف بفرد کامل می شود اهلی و صحرائی می باشد و در صحرائی غیراز یک قسم بنظر نیامده و صحرائی بغایت تیز پرواز است و در اهلی دو صنف دیده شده و هر دو صنف پرواز نمی کنند یکے خورد می باشد که اکثر سفید رنگ و منقار و پا زرد دارد و دیگرے کلاں تراز اں که رنگ منقار و پا بجز سیاه دیده نشده و اکثر ایں هر دو قسم را در خانه می پرورند طبیعت جمیع اصناف آں تا آخر دوم گرم و دیر هضم و غلیظ‌الغذا هرگاه که هضم شود مسمن بدن و محرک باه ازاغذیه نافعه جگر بارد و اوجاع بارده آنست اما قلیل‌الغذا از ماکیاں می باید که بعد ذبح دو سه ساعت در زمین دفن کنند تاز حومتے که دارد برود بعده بر آورده با ابازیرو مصالح حاره بپزند که مهرا گردد جهت زیاده کردن پیه گرده و ریزانیدن سنگ مثانه و گرده و التهام فتوق اکلاً و ضماداً نافع اما ازخوردنش بزودی تپ حادث

و اکثر امراض سینه مفید و اکتحال آں با مثلش نمک جهت ابتدائی نزول آب بغایت نافع و پیه آنرا باندک نمک و سنبل سرسته بقدر نخود حب ساخته خشک کنند و پنج حب ازاں استعمال نمایند در قطع اسهال دوری که آں را ذرب نامند بے عدیل است و گوشت آں دیر هضم مصلح آں دار چینی و سرکه است و تعلیق نا خنش موجب قبول و تعلیق چشم راست آں رافع چشم زخم و بیضهٔ آں خضاب قویست ۔

کبود ۔ بفتح کاف و بضم بائے موحده و واو ساکن و در آخر دال مهمله نیز ساکن مرغیست ماهی خوار دریں ملک کثیرالوجود در آب شنا نمی کند اما در کنار آبها میباشد بدرختهائے عظیم بچه میدهد رنگش چوں کبود است لاجرم اورا کبود می خوانند در جثه از مرغ کو نکله قدرے کلاں باشد و منقارش نیز همچو کوبکله است ۔

گونگلد ۔ بضم کاف فارسی و واو و نون ساکن بضم کاف فارسی و واو و نون ساکن و کاف عجمی مفتوح و فتح لام و ها در آخر مرغیست ماهی خوار و هم خراطین و کرمهائے آبی می خورد و حلزون که آنرا گنگا میگویند انرا از منقار دو پاره می کند و مغز اندرونش بذوق تمام می خورد

بوکیهار ۔ و آنرا غم خوارک نیز گویند اهل هند و دکهن بگلا خوانند بر چند قسم است یکے خرد تر رنگ منقار و پائها و بدنش زرد می باشد در موسم بر شگال بسیار می آیند و دریں ملک هم پیدا می شوند و بچها می دهند و قسم دویم ازیں کلاں تر

واق - بفتح واو و سکون الف و قاف در آخر مرغیست که در کنار آبها میباشد تیره مایل بسیاهی و مخلوط بسفیدی و سر آن سیاه و در کله آن چهار عدد موے مانند کاکل رسته در غایت سفیدی و نرمی و در بلندی قریب بشبری و ترکان با زلف حفار جمع نموده بر سر می زنند و آن مرغ را در تنگابن اوین نامند و از حفار کوچکتر و اکثر صید آن ماهیست اگر ماهی میسر نشود کرمهارا از گل و لا بر آورده میخورد گویند در روز آشیان و جائیکه نشست دارد نمی آید و در شب در تالابها و غدیرها رفته ماهی و کرمهارا میخورد منقار و پایهایش مثل بوتیمار است و در جثه اند کے کلان تر و هرگاه بکمال خود رسد واق واق صدا می کند لهذا مردم نامش واق نهاده اند طبیعت آن در دویم گرم و در اول خشک گوشت آن محلل ریاح و رافع فالج مطلقاً و بخور پر آن درد زانو و کمر را مفید و روغن آن جهت فالج و امراض عصب نافع گوشت نمک سود آن جاذب خار و پیکان و زهره آن جهت رفع بیاض چشم و بهق مفید مضر محرورین مصلحش فواکه حامضه و مهرا پختن آن با افاویه و بریان نمودن در روغن

حبارا - بضم حاء مهمله و فتح باء موحده و الف و فتح رائے مهمله و الف در آخر بفارسی هو بره و بترکی توعذری و بهندی چرز نامند مرغیست بری منقار آن بلند و پا پهایش دراز بر سه نوع می باشد یکے بزرگ اندک ابلق بزرگ تر از خروس خانگی و دیگرے خاکستری رنگ منقش بسیاهی و از نوع اول اندک کوچکتر و قسم سیوم بسیار کوچک که آنرا بهندی لک نامند بکسر لام در آخر دوم گرم و خشک موافق مبرودین گوشت و پیه آن جهت ربو و ضیق النفس و بهر و پرده سنگدانه جهت خفقان

و بر سر آن تاجیست و از پر ذکی الحس در زمان و با از جائے کہ می باشد گذاشته می رود در دویم گرم و خشک و اکتحال زهره و با خون آن جهت بیاض چشم مفید و گوشت مهرا پختهٔ آن جهت تفتیح سدد و رفع پیچش و تحلیل خون منجمد در گرده و مثانه موثرو فرو بردن دل آن بعد از ذبح گرما گرم باعث قوت حافظه و تعلیق چشم آن بر صاحب نسیان باعث عدم فراموشی و یاد آمدن فراموش شده و تقویت حافظه و بر صاحب جزام نیز موثر و تعلیق پرو زبان آن باعث جاه و دوستی با مردم و ظفر بر خصم و تعلیق منقار زیرین آن و تعلیق استخوان فک زیرین آن جهت بستن زبان بد گویان و دوستی دشمنان و تعلیق استخوان آن جهت تپ ربع و نگا هداشتن ناخن و پر آن با خود جهت نصرت بر خصم و بخور پر آن جهت زخمها و سحر و جنون و گریختن مورچه و هوام و کیک و بخور مغز آن در برج کبوتران باعث آنست که هیچ موذی نزدیک کبوتران نگردد -

تدرج - بفتح تاے مثنات فوقانیه و دال و سکون راء مهملتین و جیم معرب از تدرو فارسی است و بتر کی قرقاول و در تنکابن و مازندران تورنگ و بهندی لوه نامند ماهیت آن طایریست خو شرنگ نیکو منظر ملون منقش شبیه بدراج وازان بهتر و کوچک تر و حلال گوشت طبیعت آن در دوم گرم و در اول خشک و خشکی آن از دراج کمتر گوشت آن بغایت لطیف و سریع الهضم و مولد خون صالح و مقوی دماغ و فهم و رافع نسیان و وسواس خصوصاً که تا سه

ی شود سفید رنگ اما منقار و پایهائے ایشان سیاه است و این هم دریں ملک آشیاں می نهند و قسم سیویم که آنرا اندهی بگلی گویند بفتح الف و سکون نون و بکسر دال مهمله و ها و یائے تحتانی ساکنتین و بفتح بائے موحده و سکون کاف عجمی و کسر لام اما خرد تر از هر دو قسم اول رنگ پشت او سیاه و زرد و سفید بهم آمیخته منقارش سبزی مایل و بر سینه خطوط همچو شکره چوز دارد غذائے این همه ماهی و خراطین و کرمهائے آبی وغیر آبی است کالی بفتح کاف و سکون الف و کسر لام و یائے تحتانی ساکنه در آخر جانوریست مثل اجلی یک رنگ سیاه ازواق عظیم الجثه منقارش دراز و خمیده و چوں ابرو دریں ملک آشیاں می بندد و بچها می دهد ماهی و خراطین و کرم آبی می خورد .

اوجلی ـ بضم همزه و واو و جیم ساکن و بکسر لام و یائے تحتانی ساکنه در آخر مرغیست سفید از واق کلاں می باشد منقارش دراز و خمیده چوں ابرو و خراطین و کرم آبی می خورد دریں ملک آشیاں می نهد و بچه می دهد ـ

داوک ـ بفتح دال و الف ساکن و فتح واو و کاف ساکن مرغیست سیاه رنگ دراز پا منقارش نیز اندک دراز و سیاه رنگ کرمها وغیره می خورد و دریں ملک هم پیدا می شود و از ملکهائے دیگر نیز در موسم می رسد گوشت او بهترین گوشتها است و الطف و لذیذ ـ

هدهد ـ بضم هر دو ها و سکون هر دو دال مهمله بفارسی آنرا مرغ سلیمانی می نامند جانوریست منقط بنقطهائے زرد و سیاه

آذرا آسمانی نوشته طبیعت آں مایل بحرارت و در اول یابس و بعضے در دوم گرم و خشک دانسته اند گوشت آں لطیف تراز کبک و تدرو و بهتر از فاخته و زیاده کننده جوهر دماغ و فهم و حفظ و مادۀ منی و مقوی معدۀ مبرودالمزاج و مرطوب مضر محرور یابس‌المزاج مصلح آں ترشیها و زهره و خون و زبل آں جالی و رافع بیاض عین و آثار جلد و بقول مهر پارس پیه آں با روغن ازاراقی جهت درد گوش عجیب‌الاثر ۔

دربیان سمک هاے بحری و نهری

ـ سمک بفتح سین مهمله و میم و سکون کاف بفارسی ماهی را گویند و بترکی بالغ و بهندی مچهلی نامند ماهیت آں حیوانیست آبی که اصلاتعیش بدون آب نمی کند و گاهے که اطلاق سمک و ماهی و سقنقور می نمایند که بغیر آب نیز تعیش می سازد از قبیل مجاز باشد و انواع و اصناف ماهی بسیار است که از حد حصر متجاوز است بنابراں بعضے را نام مخصوص است و اکثرے بے نام و تعداد حال آنها جز خالق ارضی و سمانی داند و اطبا و اهل تجربه نوشته اند که بهترین ماهی رضراضی است و ماهی هازدنی و هر ماهی که در آبهائے شیریں سبک و خوشگوار که چشمه آں بعید و برروئے سنگ و یا برسنگ ریزه که آنرا صخره نامند و یا رمل گذرد و همیشه جاری و مکشوف باشد و بعد برآں و زد تکون یابد بهتر از ماهی هائے آبهائے دیگر هست و متوسط باشد در بزرگی و خردی و سریع الحرکت بود و فلس آں بسیار و استخوان آں بزرگ و خار آں کم باشد و سهوکت کم داشته باشد و پشت آں منقط بسیاهی و یا باخطوط سیاه مائل به سبزی و شکم آں سفید

روز متوالی کباب آنرا تناول نمایند و اکتحال زهره و خون و بدستور قطور آں جهت بیاض و نزول آب در چشم و سعوط زهرهٔ آں مفتح سدهٔ دماغی و جهت رفع نسیان و وسواس و خیالات فاسده مفید و طلائے سرگین آں جهت بهق و برص و کلف و اصلاح بشرهٔ زنان حامله نافع و خاکستر پر آں سیاه کننده مواست و لیکن زود سفید می گردد و ذرور استخوان آں بسیار نرم سائیده آں مانند غبار جهت التیام قروح مجرب و اکثار خوردن لحم آں مصدع و مولد مرهٔ صفرا در محرورین مصلح آں سکنجبین است ۔

دراج ـ بضم دال و فتح راء مشددهٔ مهمله و الف و جیم و بهندی تیتر نامند ماهیت آں مرغیست قریب بجثه کبک و خوش منظر و در هند چهار نوع می شود یکے بزرگ خاکستری رنگ مایل بسیاهی و منقش بسیاهی و ایں را بهندی کهیر نامند بجهت مشابهت رنگ آں برگ کهیر که بهندی اسم کات است و دوم ازاں کو چکتر و سیاه منقش، بسفیدی و خاکستری و ایں را کالا تیتر یعنی تیتر سیاه نامند نسبت بهمه ایں نوع خوش منظر می شود سیوم ازاں کو چکتر و سفید مایل بخاکستری و منقش و ایں را گوریا بضم کاف عجمی یعنی سفید نامند و نوع چهارم از همه کو چکتر و خاکی رنگ و بالاے منقار آں خطوط سیاه و سفید و ایں را بهندی بهت تیتر نامند جهت آنکه در زمین هائے کشت زار بهم میر سد و بلند پرواز می باشد و پائے آں سه انگشت دارد گوشت آں بسیار ثقیل و دیر هضم و صلب بخلاف دو نوع اول که جنگلی اند و پرواز بسیار نمی توانند کرد و پائے آنها چهار انگشت دارد شیخ داؤد انطا کی اشتباهاً

گرده باشند بهتر از کبابیکه بروغن بریانش کنند سریع الهضم و صالح الکیموس و مرطب و مسمن و مولد منی و شیر و پیه گرده و در محرور مبهی منعظ و مصلح اخلاط حارّه و جهت تصفیه و نرمی قصبه ریه و قرحهٔ آن وسل و دق و سعال یابس و ضعف کبد و گرده حارین و یرقان و زهیر و مغص حار مفید و خوردن ماهی تازه بریان با پیاز تازه سبز و آشامیدن شراب معتدل بعد ازان مولدمنی و نعوظ و آنچه درآرد نخود وغیره آلوده بآتش بریان نموده باشند تشنگی آورد و دیراز معده گذرد و بعد از خوردن ماهی آشامیدن آب بسیار مضر و مورث امراض مزمنه و بالخاصیت مورث تشنگی وجمع کردن گوشت ماهی باشیر و بیضه مرغ و با گوشت حیوانات بری بسیار مضر و محدث امراض مزمنه و خوردن نمک سود او که زیاده از پانزده روز گذشته باشد مورث خارش و جرب و قوبا و تقشر جلد و بیداری و آنچه مدتے بر آن گذشته باشد مسدد و مولد اخلاط فاسدهٔ سودا ویه سوخته و ماهی تازه که بریان نمایند و بگذارند تا سرد گردد و خصوص که یک شب و یا زیاده ازان در جائے نمناک مانده باشد ردی و سمی می شود و مداومت آن باعث برص و استسقا و کسے را که از خوردن ماهی غثیان عارض گردد آشامیدن آب نقوع زیرهٔ کرمانی بهتر است و یارب به و تخم ماهیان در تقویت باه قوی الاثر و مولدمني و اکتحال زهرهٔ آن خصوص از شبوط جهت رفع بیاض موثر چوں ماهی زنده را شق کنند و گرما گرم که هنوز حرکت داشته باشد بر عضو به بندند جذب مواد بظاهر جلد نماید و در دفع اختلاط ذهن صاحب سرسام و اورام به عدیل و ضماد سر سوخته نمک سود آں جهت ورم

و در همه روز صید شده باشد و شب مانده آن زبون و فاسد میگردد زیرا که گوشت ماهی بسیار لطیف و پر نازک است زود فاسد میگردد مگر آنکه نمک سود نمایند و بعد از رضراضی ماهی شبوط و حازنی و امثال اینها است و ماهی دریائے شور درلجه و یا سواحلے که زمین آن سنگستان باشد بهتر و نازکتر و لذیذ تر از آب شیرین است و از اقسام آن حلوا ماهی و ماهی آبنوس که در نواح سیلان و ساحل ملیبار بهم می رسد خوب تر می شود فی‌الجمله در هر دیار و مکان و بلد که دران چشمه یا نهر یا ساحل دریائے شور واقع است یک قسم ماهی درانجا پیدا می شود که از همه انواع ماهی ها بهتر باشد در بحیرۀ طبرستان و قزل بالغ و قزل الاکه منقط بسرخي است و اسلف که پشت آن سبز و شکم آن سفید و ماهی روهو در هند و هلسه در بنگاله و لیکن هلسه بسیار چرب و گوشت آن نازک و گرم و با سهوکت بسیار است اما لذیذ می شود و هیچ حیوان بری به بزرگی و کلانی جثه ماهی که حیوان آبیست نمی رسد و بد ترین ماهی ماهی قنوات وکوذالها و چشمهائے خرد و زمین هائے پست و آبهائے کثیف و متعفن است که جاری نباشد و را کدبود و ماهی هائے بسیار بزرگ و یا بسیار کوچک پر خار خوبی ندارد و طبیعت ماهی کوچک آن در اول سرد و در دوم تر و بعضے گرم و تر مثل مار ماهی و ماهی روبیان که بهندی جهنگا نامند و هلسه که در بنگاله پیدا می شود و ماهی و نهری آب شیرین که به صید در آید سرد تر از ماهی بحری آب شور است و نمک سود ماهی هر نوع که باشد گرم و مائل به یبوست خصوصاً قدید کهنه نمک سود او که گرم و خشک است کبابیکه که تازۀ آن را بآتش بریان

مبالغة فراوان می کنند و حکایت کنند که گوسفند وغیره را چونهنگ می گیرد و فرو برد و الله اعلم بحقیقة الحال ـ نمک سود آنها گرم و خشک وغیر نمک سودٌ آں گرم تر گوشت تازهٔ آں کثیرا لغذا و مولد خون بلغمی ومنقی و مصفی قصبه ریه و حلق و ملین بطن و جهت سل و نفث الدم نافع و مضر گردد و مصلح آں نمک سود نمودن و باسر که و نعناع و صعتر و آبکامه و سکنجبین خوردن است قسم دیگر ماهی پڈن بفتح بائے عجمی و دال مهمله مفتوحه و نون ساکن است که در تالا بها و غدیر هائے کلاں اکثر صید می شود طولش تایک قامت دیدهٔ شد و قطر و ضخامتش قریب یک دست نیز بملاحظه در آمده از جنس پڈن دستے و دو دستے و کم ازاں در هرجا مالا مال است او نیز یک خار درمیان دارد پوست او باریک و فلوس خورد از هر دوطرف دهانش ماهی کلاں را همچو سبلت نمودار باشد کلانش را بقدر یک دست و خورد را خورد ترازاں سرو کله اش بزرگ می شود هر سایر عوام و خواص مشهور است که کسے که امراض خبایث داشته باشد اگر گوشت پڈن خورد مرض او عود می کند و ایں شهرت خلاف قیاس است و در امتحان هم غلط آمده مگر اهل سوزاک را که مرض ایشاں بالکل زایل نشده باشد اگر گوشت پڈن خورد سوزاک جاری می شود شاید تاثیر گوشت او ایں طور بوده باشد آنهم در مزاج بعضے اشخاص شنیده می شد

کٹرنا ـ بفتح کاف و تائے مثنات فوقانی و فتح نون و الف در آخر روپ چال بضم رائے مهمله و سکون واو و فتح جیم فارسی و الف

مقعد و شقاق آن و گزیدن عقرب و سگ دیوانه نافع و با روغن ها و لعاب هاجهت ورم صلب لهات و طلاء استخوان سوخته آن جهت برص نافع و شستن ماهی با آب گرم و نمک و یا مالیدن کاه و گل بدان و زمانے گذاشتن پس نیکوششتن باعث رفع سهوکت آنست و خوردن ماهی بدون آردو نان باعث هضم آنست و با آرد و نان بطی الهضم

بیان ماهی آب شیرین که در تالاب ها و غدیر ها و دهرهاۓ کرناٹک صید می شود و آن بر انواع و اصناف است و آنچه بملا حظه و مشاهده رسیده اسامی آنها بقلم می آید از انجمله مار ماهی است که شباهت بسیار در درازی و شکل به مار دارد و آنرا در عربی جری بکسر جیم و رائے مهمله و یائے تحتانی در آخر گویند و بمصری تیلور و بسریانی و یونانی سلورس و به هندی کهپیا مچهلی نامند و مردمان این ملک آنرا تنبومی گویند و در تنکابن آنرا اسپلی و در مازندران کلیس نامند و در ملک کرناٹک ذر هرجا موجود است و گویند در دریاۓ مصر نیز بهم می رسد سیاه رنگ و بے فلس کم استخوان می باشد بعد پختن لذیذ و پر مزه می شود و یک خار درمیان دارد که بمنزله فقرات است از گردن تادم و بر پوست او فلس باریک است و شارب آن دراز و باریک و سر آن طویل و دهن آن مستطیل شبیه بخرطوم و گوشت آن رخو و بعد پختن سخت همچو مرل و ڈالی مچهلی می شود لزوجت و سهوکت بسیار هوداں آنرا نمی خورند و کلانش بسیار عظیم الجثه و فربه می شود تا دو دست و زیاده ازاں بدرازی دیده شد و خورد ازاں کثیر الوجود است؛ و در اکثر جامیسر آید و بعضے مردم در درازی و ضخامت او

پهلو سیاه دارد و پهول مرل آں باشد که زیر شکمش سفیدی نداشته باشد و خالهائے سفید بر پهلو دارد گوشت ایں هردو اندک سخت ترمی شود اما بهتر می باشد درازی مرل سیاه یک دست و یک و نیم دست هم می شود اماطول پهول مرل دو دستی و سه دستی تا که یک قامت مشاهده کرده اند هر دو قسم فلوس کلاں دارد با عتقاد را قم گوشت او همچوں ماهیاں خوش مزه دیگر که قسم اعلی هست مثل ماهی پڑن و حلوا ماهی -

مرمر - بضم میم و فتح راء مهمله و سکون میم قسمے از ماهی است که آنرا بالو مچهی نامند در آبها که برریگ جاری باشد بهم رسد و ایں هم از اصناف رضراضی است درازی او بقدر یک بند انگشت تا دو بند انگشت میباشد نهایت لطیف و خوش مزه است بعد پختن او خارش را که درمیان دارد اگر از دست مالند همچو آرد می شود و در خوردن مثل خار معلوم نمی شود بعضے گماں سازند ایں ماهی خار دارد یانے خواص او نهایت بهتر است و بسیار مفید بصاحباں امزجه حاره -

دونک - بضم دال مهمله هند یه و سکون واو و نون و کاف در آخر بر دو قسم است یکے خرد دوم کلاں خردش زیاده از یک وجب نمی شود و کلاں تا یک دست بلکه زیاده ازاں پیدا می شود در صورت و سیرت گماں مشا بهت دارد بماهی مرل لاکن فرق آنست ایں خرد است و مرل کلاں تر و چشم مرل سرخ است و ایں سیاه چشم بر پهلو او خطوط زردی مایل می شود و شکمش مایل بسرخی

و لام ساکن هردو قسمین ماهی اند در همه جادر آب شیرین موجود است کٹرنا از نیم و جب زیاده نمی گردد و کٹرنا را دو خار هر دوجانب کله می باشد و بوقت گرفتنش احتیاط رود از درد خارزدنش محفوظ ماند و گرنه چناں میزنند که درد عظیم همچو عقرب رو نماید و روپ چال قریب یک و جب می شود سوائے خاریکه درمیان اوست دیگر خار ندارد و در پختن خوش مزه و لذیذ میباشد کباب روپ چال بسیار تحفه می باشد ۔

کھول ۔ بفتح کاف هائے ساکن و واو مفتوح و لام ساکن قسمے از ماهی است که در آب شیرین و شور هردو جا بهم می رسد و کهول که در آب شیرین صید می شود بر اقسام است بعضے نهایت خورد بقدر دو سه انگشت درد رازی و بعضے بقدر نیم و جب و بعضے تایک و جب و بعضے بمقدار بالشت و بعضے بقدر ذراع پیدا می شود و همه را نام علحده است گوشت کهول که کلاں باشد بسیار خوش مزه و لذیذ و خوشگوار است خواه پزند خواه کباب سازند خوردن گوشت کهول اقسام خوردبے اذیت نیست از آفت خار هائے که دارد و کهول هرقدر که کلاں می شود خارش کنده می شود از گندگی خار از گوشت او زود بر آید مع هذا نسبت از کهول خورد کم خار پیدا می شود و فلوس برتن همه اقسام کهول موجود است بر کلاں کلاں و بر خورد خورد ۔

ماهی‌مرل ۔ بفتح میم و راء مهمله و لام ساکن که در هندی انر لور نامند و بعضے بجائے را بلام میگویند دو قسم است یکے مطلق مرل دوم پهول مرل مطلق آنست زیر شکمش سفیدی باشد ورنگ پشته

نداود رنگش سفید مثل نقره می تابد شوربائے این ماهی گویند لذیذ می شود در طول بمقدار یک دست و زیاده ازاں دیده شده -

بچهو مچهی - ترجمه اش کژدم ماهی است چنه بچهو بکسر بائے موحده و جیم فارسی مشدد مضموم و هائے زده و واو ساکنه در آخر بمعنی عقرب و مچهی بفتح میم و جیم فارسی مشدد و هائے زده و یائے تحتانی در آخر معنی ماهی است هم قسمیست از ماهی که در آب شیریں بهم رسد زیر کلهٔ او دو خار می باشد بهر کسیکه ازاں خار میز ند سوزے و وجعی عظیم پیدا می شود همچو درد گزیدن عقرب و برائے همیں نامش بچهو مچهی نهاده اند رنگ او مایل بسیاهیست و گوشت او بعد پختن بسیار لذیذ می شود و دیگر ماهیست که آنرا معروف مچهی میگویند شبیه به بچهو مچهی است اما در رنگ تفاوت دارد بچهو مچهی سیاهی غالب دارد و معروف سیاهی کم و پوست هر دو ماهی مذکور باریک است فلس ندارد و خار معروف را زیر کله اصلا نمی باشد خوش مزه و بسیار لذیذ از بچهو مچهی می شود -

تاڑ مچهی - بفتح تائے فوقانی هند یه و الف و رائے مهمله نیز هند یه قسمے از ماهیست در آب شیریں بهم رسد رنگش سیاه به پشت خارها بسیار دارد گوشت او چنداں لذت ندارد -

جهنگا - بکسر جیم و هائے زده و نون ساکنه و فتح کاف فارسی و الف در آخر قسمے از ماهیست که در آب شور و شیریں هر دو پیدا می شود و سر آں مربع و از حوالی سر تا نصف تن بلکه زیاده ازاں

می شود وزیر شکم مرل سفیدی بود این را در زبان هندوستانی کراٹی گویند و یک قسمے از ماهی است که آنرا شیخڑا گویند بفتح شین معجمه و سکون یاء تحتانی و خائے معجمه ساکن و فتح رائے چهار نقطه دند یه و الف در آخر و آن هر دو قسم اند یکے مطلق شیخڑا رنگش شربتی و طول او بمقدار یک وجب گوشت او لطیف و نازک و زرد مهرا میگردد و در کمال خوش مز گیست و شیخڑا مطلق همچو اوست اما درازی قریب یک دست می شود ۔

بگلا ماهی ۔ بفتح بائے موحده و سکون کاف عجمی و لام مفتوح و الف در آخر و اورا بگلا ماهی از انجهت گویند که منقارش شبیه به منقار بگلا است و بگلا بو تیمار را گویند رنگش سفید در طول زیاده از نیم دست و کمتر از دست جسم او باریک و دراز گوشت او لطیف و نازک و زود مهرا میگردد و خوش لذت است ۔ پتل کاس بکسر بائے عجمی و فتح تائے مثناة فوقانی مشدده و لام ساکن و کاف مفتوح و الف و سین مهمله در آخر قسمیست از ماهی در شکل مدور و اکثر زرد رنگ و بیشتر جنس این ماهی در آب قطار بسته در پے یک دیگر می رود و غیر از پوست و خار گوشت در و اصلا نیست هر چند از قسم ماهیست اما پر ناکاره و بدمزه گویند شوربائے او در مزه تلخ می شود ۔

ولک ٹٹه ۔ بفتح و او و لام و کاف ساکنه و تائے مثناة فوقانی هند یه اول مفتوح و ثانی مشدده نیز مفتوح ود آخر ها قسمے است از ماهی آب شیرین که این نیز بجز پوست و خار گوشتی

دارد قسمے از ماهیست که در زبان تلنگی آنرا لمبومین بفتح لام و سکون میم و ضم باے موحده و سکون واو و کسر میم ثانی و سکون یائے تحتانی و نون در آخر میگویند طولش تا یک قامت و کمتر ازاں بهر جا موجود چشمش کلاں تر از ماهی مرل است و هم شبیه بمرل در شکل و فلوس گوشت او نهایت خوش مزه و ضخامت او از مرل زیاده تر ـ

راهو ـ یک قسم ماهیست ممدوح هندیاں دکهنیاں می گویند که در کرناٹک بجز رود کاو یری و کشنا تم بهدرا و انهار و غدیرے که آب او عظیم و مدام جاری باشد پیدا نمی شود در طول تایک قامت و زیاده ازاں خرد آں دستے تا دو دستے رنگش سفید و بر پوستش فلوس دارد بسیار ضخیم گوشت او نهایت لطیف و بغایت لذیذ و خوشگوار و بسیار مبهیست صاحب ماثرالامرا می نویسد که شخصے دعوی وراثت کرد مدعی علیه جواب داد که پدرت عنین بود پس نسبت تو چگونه ثابت می شود شخصے دیگر دراں مجلس حاضر بود جواب داد که آنچه تو گوئی درست است لیکن من پدراو را چهل روز ماهی راهو خورانیدم بعد ازاں پدر ایں شخص قوت باهیت و مردی یافت بعد ازاں ایں شخص مدعی پیدا کردید مدعی علیه گفت که شاهد بے دلیل بکار نمی آید آں شخص گفت که ایں مرد را بدوانید و عرقیکه از بدنش بر می آید به بوئید اگر بوئے ماهی داشته باشد قولم صحیح پندارید و گرنه غلط است مردم محکمه همچناں آزمودند عرقش بوئے ماهی داشت و ایں نقل عجیب و غریب بود لاجرم دریں جانگارش یافت ـ

صدفی و از هر طرف ده دست و پاشبیه بپایهائی عنکبوت دارد و بر سر آں دو ساخ و دوشاخ دیگر در زیر چشم آں رسته اما باریک تر ازاں و چشمهائے او اندک کلاں و بر امده رنگش سپید و سرخ و سیاه می باشد صدفی رنگ و فلس او از گردن تا دم یکے بعد از دیگر می باشد پایهائے او دراز و هم چنیں دو سبلت دراز از هر دو جانب کله می دارد و بر سرش خارے اره نما که نوکش جانب رویش و قاعده اش بگردنش ملحق می باشد و فرق میان جهنگائے دریائی شور و جهنگائے آب شیریں آنست که جهنگائیکه در آب شیریں بهم رسد پایهاے او خرد تر باشد و سرش بزرگ بخلاف بحری که پا دراز دارد و سرش خرد گوشت اواز همه قسم ماهی خوش مزه و لذیذ است و اصلا خار ندارد و گوشت جهنگا که بسیار کلاں باشد بعد پختن سختی میگیرد بخلاف خرد و عرب آں را سمک روبیاں و ایرانیاں ماهی روبیاں نامند و بعضے مردم آنرا جرادالبحر می خوانند سخن ایشاں اعتبار نشاید زیرا که شکل جرادالبحر از ثقات مسموع گشته بمقدار کنجشک بزرگیست و پر دارد و اندک از آب پرواز نموده باز با آب فرورود پس جراد را با جهینگا مشابهتے نباشد و جهینگا دریں ملک و بنگاله و بحریں و سواحل دریائے فارس بسیار صید می شود گوشت او گرم و مولد ریاح و اگر مهرا و با ابازیر نیز پخته شود ثقیل و دیر هضم بود -

باھر - بر وزن نام قسمے از ماهی آب شیریں است و اکثر جا پیدا می شود دراز تا دو دست می شود کم ازاں در هر جا مالا مال است گوشت او بسیار با مزه رنگش سیاه مایل بزردی یک خار درمیان

بصورت کهول و کمتر از دست در طول می باشد و فلوس بالایش متوسط در خردی و کلانی و گوشت او نهایت خوش مزه و الطف و نازک یک خار درمیان دارد و خارا و هم نازک و نرم می شود و سختی چندان ندارد و بیضه او مدور و کلان تراز همه ماهیان است

کلنکا ن - بفتح کاف و لام و سکون نون و فتح کاف فارسی و الف و نون از مشاهیر ماهیان دریا است یک خار درو است و کم تر از یک دست می شود میگویند که در تقویت باه اثر قوی دارد گوشت او راکباب سازند و یاپپزند مزه خاص دارد اما کبابش لایق تعریف است قسم دیگر ماهی است بدرازی دو دست و در عرض از یک وجب تا چهار انگشت و پنج انگشت می شود فلس او بزرگ تر و سفید مثل نقره می تابد و گوشت او نیز سفید است و ملایم و بسیارلذیذ او را کهول دریا نیز نامند و بعضے او را از قسم کوژوا ماهی می دانند ماهی او ژان و ماثیوان و پشوا و کل مین این همه ماهی ها از قسم اعلی ترین ماهیان دریا است کباب و قلیه و هر چه ازاں تیار سازند لذیذ تر و خوب ترمی شود ویک قسم ماهی است که درین بلاد بسیار بهم می رسد آنرا درعرف ماهی عربی خوانند یک خار درمیان دارد و بسیار بکار قلیه و کباب می آید و فلس کلاں دارد و گوشت او بالذت می شود و در طول تا یکدست می باشد گاهے زیادہ ازاں به نظر آمده و خورد ازاں در همه جامیسر -

شیر ماهی - بکسرشین معجمه و یائے ساکنه و رائے مهمله و میم مفتوح و بعدازاں الف و هائے مکسور و یائے تحتانی ساکن

کنکوی مچھی ـ بفتح کاف و نون ساکن و ضم کاف فارسی و واو ساکن و همزه و یائے تحتانی قسمے از ماهی است که همچو پتل کاس پر خار است بیشتر ازاں کلاں تر می شود چنداں گوشت او مزه هم ندارد ـ

پتولا ـ بفتح بائے فارسی وضم تائے مثناة فوقانی و لام مفتوح و الف در آخر قسمے از ماهیست که مشابهت تمام دارد از ماهی پڈن اما سرش خوردتر از ماهی پڈن می شود و نایک دست کسرے کم و زیاده و زرد می شود گوشت او همچو پڈں لذیذ و پر مزه است ـ

ماهی قزل بالغ و شاه ماهی ـ در مملکت ماژ ندران درست بخوبی شهرت دارد و درانجا ممتاز است دریں ملک معروف نیست و سوائے آں بعضے ماهی اند که در نزد عرباں وفارسیاں مشهور و نام هم چوں آنها را مردم ایں ملک نه دانند لهذا بقلم نیاورد ـ

بدانکه ماهی دریائے شور همچو موج دریا ازحیز ضبط و قید حصر بیروں است در کتب انگریزی و غیره اشکال ماهی هائے دریائی مع تصاویر آنها مفصل مسطور است اما دریں اوراق ذکر آں همه اقسام جز طوالت فائده نداشت لاجرم همت به تحریرش نگماشت دریں جا آنچیکه مشهور است و در ساحل بحر کرناٹک و خصوصاً ساحل مدراس وغیره شکار می باشد بعضے ازاں بنوک قلم می در آید از انجمله ـ

حلوا ماهی ـ است بفتح حائے مهمله و سکون لام و واو مفتوح و الف در آخر و ایں بر دو قسم است یکے مطلق حلواماهی و دیگر چاندنی حلواماهی که فلس او بسیار سفید می باشد هر دو

ماهی ننتلی ـ بفتح نون و سکون تائے مثنات فوقانی و کسر لام و سکون یائے تحتانی از خرد ترین ماهیان بحر شور است و بکثرت صید می شود یک خار دارد خام و خشک آنرا مردم ایں دیار پخته می خورند طولش چهار و یا پنج انگشت می شود ـ

بگلا ماهی ـ بفتح بائے موحده و کاف فارسی و لام و الف قسمے از ماهیست که در بحر شور بسیار پیدا می شود که منقارش همچو بوتیمار دراز می شود یک خار دارد و درازی بگلا ماهی دریائی بقدر سه دست بنظر در آمده گوشت او نازک و ملایم و خوش مزه است ـ

جهینگاء دریائے ـ کلاں تر می شود و خورد هم در صورت و سیرت از جهینگهائے آب شیریں تفاوت ندارد و رنگش براقسام است سفید و سرخی مائل و سیاه مایل بسفیدی و سرخی و سیاهی مایل و آں خوش ذائقه و خوش لحم تر از سایر ماهی هائے مدراس است ـ

کالا ماهی ـ بفتح کاف و الف و لام و الف مفتوح قسمے از ماهی است که دراز و پر گوشت و برتنش فلس سفید می باشد و یک خار درمیاں دارد ـ

ولک تٹه ـ بفتح واو و لام مفتوح و کاف ساکنه و فتح تائے مثنات هندیه و نیز تائے مثنات هندیه فوقانیه مشدده ثانیه قسمے است از ماهی طولش کم از دست پر خار و قطر او بسیار کم از یک انگشت است شور بائے او لذیذ است و بیضه او مزه دارد از دیگر ماهیاں پر دانه بیضهاش مانند مونگ می شود ـ

قسمے از ماهیست دریں ساحل بصیدمی رسد کلانش نادو ونیم دست و زیاده ازاں هم بنظر آمده یک خار درمیانه دارد ودمش دو نوک دارد و بدستور پرهائے او و فلوس او باریک می باشد گوشتش خوش مزه و لذیذ و کبابش تحفه می شود و قلیهٔ او نیز خوب تر و خوش‌مزه تر باشد دوالی‌مچهی - بفتح دال و واو مفتوح و الف قسمیست از ماهی بحر شور خرد و کلاں می شود نهایت درازیش تا سه دست می شود یک خار درمیاں می دارد دندان او کلاں و نمایاں می باشد - کٹرنائے دریائےشور کلاں می شود و در طول کمتر از دست و در ضخامت تایک و جب و کمترازاں و گوشت او لذیذ می شود و قسمی است از ماهی دریائی که در عرف آنرا چاردهاری و چارپاری می گو یند گوشت و خارش ملائم و نازک می باشد اگر پزند و بریاں نمایند چار پاره می شود و یک قسم کهول است که رنگ او از سر تا پا خوب سرخ می شود مثل شنگرف بعضے ازاں قسم دیده شد که یک طرف او سرخ است و طرف دیگرش سفید یعنے ابلق و پر گوشت در طول بقدر یک دست و زیاده ازاں و کمتر ازان و بعضے آنرا پهترچاٹو می گویند گوشت او لذیذ می باشد و بعضے می گویند که چنداں مزه ندارد - سدم بضم سین مهمله و دال مشدده مفتوح و میم ساکن قسمے از ماهیاں است از قسم کهول یک خار دارد و در پختن لذیذ می شود -

پنا - بفتح بائے فارسی و نون مشدده مفتوح و در آخر الف ماهی است بطول یک دست می شود کسرے کم و زیاده یک خار دارد چنداں خوش مزه نیست اما کبابش خوب مي شود بالایش فلس همچو کهول می شود -

شورا ماهی - بضم شین معجمه و سکون واو و فتح رائے مهمله و الف در آخر - قسمے از ماهیست که بغایت کلاں و نهایت دراز می باشد و بر بینیش استخوانے دراز مثل اره دندانه بهر دو طرف دارد بقدر قامت ماهی میباشد و بنوک سر آں استخوان مدور دندانه دار بسان دایره و حلقه بود پوست او فلس اصلا ندارد چندیں بار صیادان ایں قسم ماهی را صید کرده در حضور نواب غفران پناه اعظم جاه مغفور آورده بودند کلاں تر آں همه ماهی ها دوازده دستے بود سوائے استخواں پیشین دهنش که آں هم هماں مقدار بوده باشد خواص و مزه گوشت آں بدر یافت نیامد

تمساح - بکسر اول و سکون میم و فتح سین مهمله و الف و سکون حائے مهمله بفارسی نهنگ و بهندی مگر مچه و مگر نامند حیوانیست بزرگ در انهار کبار و خنادق پر آب و غدیر ها می باشد و در ملک کرناٹک جابجا موجود و راقم در هنگامه حیدر علی خان که محصور در قلعه رائے ایلور بود دراں وقت در خندق قلعه ایلور و سرونک گنٹه صدها نهنگ دیده القصه نهنگ در گنگا وغیره انهار و آبهائے عظیم و خورستان بهم می رسد طولش تا بقدر ده ذراعه دیده شده و زیاده ازاں هم پیدا می شود و عرض آں دو ذرع و زیاده بر آں و پوستش چناں سخت می باشد که تیغ و خنجر بروکار گر نمی شود و چهار دست و پاو دنباله دارد و پوست آں خشن و ضخیم چناں پرزور و قوی می باشد که در آب شیر و فیل را بخود می کشد و هلاک می گرداند و در خشکی از دست و پا بمردم حیوانات دیگر سنگ می

کانانگ کلتی ـ قسمیست از ماهی فلس او سفید و دراز می شود بقدر یک دست و یک خار دارد پر گوشت بهر کباب بسیار خوب است و در پختن هم با مزه می شود ـ

قسمیست از ماهی که آنرا پاره می نامند بر چهار قسم است اول مطلق پاره دوم منجه پاره سیوم اونا پاره چهارم تول پاره طولش از یک دست کسر کم و زیاد گوشتش چندان مزه ندارد ـ

تیلل ـ بفتح تائے مثنات فوقانی و سکون یاے تحتانی و فتح لام اول و سکون لام ثانی قسمے از ماهی است که مشابه شیر ماهی است بربدنش خطوط مدور سیاه بزردی مایل می شوند بطول یک و نیم دست گوشتش هم چندان مزه ندارد و بعضے این را هم از قسم پاره شمرده اند ـ

تمبو ماهی ـ بفتح تائے مثنات فوقانی و سکون میم و ضم بائے موحده و سکون واو جنسے از ماهی آب شیرین است که سابق ذکر یافت و میگویند که در بحر هم پیدا می شود ـ

ترکا ماهی ـ بفتح تائے مثنات فوقانی و سکون رائے مهمله و فتح کاف و الف قسمے از ماهیان دریائے شور است که دمش مثل قمچی می باشد و از پوست او خانه عینک وغیره تیار می کنند و پوستش دندانه چون سوهان می دارد ازان چوب وغیره را سوهان می سازند و اکثر نزد اهل صناعت پوستش موجود است و بهمی کار می آید و شکلش مدور مثل سپر گوشتش پرداکاره ـ

است که ماده باشد علامت ماده آنست که چوں سر سوزنے بر پشت آں فرو برند آبے سفید ظاهر گردد بخلاف نر آں و بهتریں آں آنست که بزرگ که در نهرهائے آب شیریں باشد طبیعت آں در دویم سردو تر چوں دو سه عدد آں را اطراف قطع نموده و جوف آنرا با آب و خاکستر ششته بازاز آب پاک خوب شوئید و با جوء مقشر طبخ دهند و صاف نموده بنوشند جهت سل و دق و سرفه حار یابس و یبوست اعضا و هزال مفرط محرورالمزا جاں مجرب و بدستور محرق آں با صمغ عربی و ادویه مناسبه همی اثر دارد و جهت بواسیر بغایت نافع و مسحوق آں با باد روج جهت سم عقرب نافع و گویند چوں ایں را با بادروج نزد عقرب برند بمیرد و ضماد محرق آں جهت سرطان پستان آزموده

سرطان بحری ـ که آنرا خرچنگ دریائی نامند دو نوع می باشد یکے آنکه مادام دردریا است نرم بود چو از دریا برآورند و هوا بداں رسد متحجر گردد و جثه آں بقدر سرطان نهری و ازاں کوچک تر و صدفی و نرم بود از سواحل دریاے هند و یمن خیزد دویم شبیه بسرطان نهری نیست و لیکن بسیار سفید و شبیه بخلد است طبیعت اول آں سرد و خشک است و دویم سرد و تر و خوردن قسم ثانی کشنده است ـ

ضفدع ـ بفتح ضاد و سکون فا و دال و عین مهملتین بفارسی درع و بشیرازی بک و بترکی قرباغه و بهندی مینڈک نامند حیوانیست مشهور که درز مینهائے نمناک و آبهائے استاده و جویهائے بسیار بهم می رسد و نهری و بحری می باشد واز مطلق آں نهری مراد است و بری آں از سموم قتاله طبیعت اقسام آں در سیوم سرد و در اول خشک و ضماد شق

اندازد و در وقت مضغ فک بالائے آں حرکت می نماید و بخلاف حیوانات دیگر و دهن آں و سیع و گویند نود دندان دارد پنجاه در فک بالا و چهل در فک پائین و میان هر دندانی تا دندان دیگر دندان کوچک مربع و در وقت بند کردن دهان یک دندان در بین دندان دیگر می آید و منطبق می شود و زبان آں طولانی و تخم برخشکی میگذارد و بچهائے آں آنچه در آب تعیش می نماید تمساح نامیده می شوند و گویند آنچه در خشکی زندگانی میکنند سقنقور نامند و نهنگ در بیرون آب نیز تعیش می کند و نوع کوچک آں که در ریگ تعیش میکند ورل ماهی نامند و بعضے گویند همیں سقنقور است و راقم سطور در صدق حقیقت سقنقور و ورل ماهی تردد عظیم دارد طبیعت آں در دوم گرم و در سیوم خشک و بخور جگر آں جهت رفع جنون و اکتحال سرگین آں جهت رفع بیاض عین خواه تازه باشد و خواه مزمن و زهرهٔ آں باب قوی الاثر و قطورپیه آں با روغن گل جهت صداع و شقیقه و درد گوش و کری آں و درد کمر و گرده و تقویت باه و ضماد پیه آں دافع آزار گزیدن او در ساعت و گوشت آں محرک باه و طلائے خون آں با بلیله و آمله جهت تغییرلون و ضع و بهق سفید و بر پیشانی و صدغین جهت دفع شقیقه و صداع و سوزانیدن پیه آں در چراغ نزدیک نهری که دراں ضفدع بسیار باشند گویند مانع صداع آنها است و چوں بر پیشانی گوسفند نطاح یعنے شاخ زن بمالند جمیع گوسفنداں بگریزند

سرطان ـ بفتح سین و را و طاء مهمله و الف و نون بفارسی خرچنگ و بهندی کیکڑا نامندنهری و بحری می باشد بهتریں آں نهری

با شراب و یک دانگ انفحهٔ خرگوش و نیم درم زیره سفید در هرماه جهت گزیدن هوام خصوصاً ضفدع آجامی نافع و اکتحال زهره مجفف آن باعسل جهت نزول آب درچشم و بیاض و دمعه نافع و ضمادک نسهٔ سوخته آن باروغن گل و روغن تخم مرغ وروغن کنجد جهت رویانیدن موے سر مجرب و طلائے سوخته مجموعه آن که بحد سفیدی رسیده باشد باروغن گاؤ و غیر آن جهت سرطان متقرح بےنظیر و باسفیدی تخم مرغ جهت شقاق مقعد و سائرا عضا خصوصاً شقاق پاهامفید و حکیم شریف‌خان مغفور از پدر خود روایت می کند اگرکسے راخناق صعب عارض می شد پدر خود سرسنگ پشت را محاذی دهن مخنوق می نمود تاهوائے دهنش بدهن مریض برسد ازیں عمل و خناق او بتحلیل می رفت و گوشت نهری و بحری آن مقوی باه و کمر و کباب آن حابس حیض و با جندبیدستر جهت تحلیل ریاح غلیظه و التیام فتق قریب العهد بغایت مفید مقدار سوخته آن یکدرم و ازتخم آن یک قیراط و از خون آن سه قیراط ـ

حلزون ـ بفتح حائے مهمله و لام و ضم زاء معجمه و سکون واو و نون اسم جمع حیوانات صدفیست و نوع کبیر آن بفارسی سفید مهره نامند و بهندی سنکه بفتح سین مهمله و اخفائے نون و کاف و هائے هندی و بداں کاغذ و پارچه را مهره و قاقی می نمایند و بوق نیز می سازند و خرمهره که بهندی کوڑی گویند در هند و بنگاله و اوڑیسه و دکهن و در بعضے دیهات و قصبات ملک کرناٹک که قریب بحیدرآباد وغیره است بجائے زر معاملات ریل ازخرید و فروخت جزئیه اکثر بداں

کردہ آں جاذب پیکان و خار و امثال آں و قسمے از ضفدع است در پائے اشجار بہم می رسد سبز بسیار کوچک چوں آنرا باہم وزن آں دانہ پنبہ بسوزانند و اکتحال آں جہت نزول آب مجرب است و ہرگاہ کہ ضفدع آجامی سبز یا زرد از ہرصنف کہ باشد یا سرخ بحری را بخورد اورا ذرور منی عارض گردد ورنگ بدنش سیاہ شود و اکثر متورم گردد و قے و ورم احشا و درد دل بہم رساند پس بمیرد وگاہ از خوردن زرد و سیاہ آں اولا سقوط اشتہا و پس جشائے حامض و فساد رنگ بدن وقے و غشیان و وجع فواد و ورم شکم و شاقیں بہمرسد علاجش قے فرمودن با آب و نمک و آب شبت مطبوخ با ملح بعد یکہ نقی حاصل کردد و بحمام رفتن و آشامیدن سکنجبیں و اسفید باجات بادار چینی و دواءالکرکم و دواءالملک و آشامیدن شراب و ہر کہ خلاصی یا بد ازاں کم است کہ اورا استسقا و یا سقوط اسنان عارض نگردد -

سلحفاة ـ بضم سین و فتح لام و سکون حاء مہلہ و فتح فا و الف و تائے مثناة فوقانیہ بفارسی کشف و سنگ پشت و باخہ و بشیرازی لاک پشت و بتر کی تسباغہ و بہندی کچھوا و تانبیل نامند حیوانیست معروف نہری و بحری و بری می باشد و سلحفاة بحری و نہری بر خشکی ساحل رسیدہ تخم ہامی دہد و دریا نوردان اہل فرنگ مکان تخم دادن آنہا معلوم کردہ از آنجا بر می دارند و می خورند نہری او کہ در چشمہ و چاہ بہم می رسد اکثر خورد تر دیدہ شد بری او بدستور و بحری او بسیار کلاں می باشد طبیعت بحری و نہری در دویم گرم و در اول تر و بری گرم و خشک و آشامیدن خون سلحفاة بحری بقدر سہ مثقال

که در تعلقه کورک بهم می رسد بقدر یک است و زیاده ازاں می باشد و بر می جهد وبحیوانات بری و اهلی می چسپدحتی که فیل راهم می گیرد و عاجز می سازد و بکثرت پیدا می شود و مردم ازرفتن صحراے آں می ترسند و بدستور در ملک پیگو نیز پیدا می شوند و طبیعت آں سرد و خشک و ضماد مسحوق آں باصبر مجفف دانه بواسیر و طلائے پخته آں در روغن زیتون برقضیب بغایت معظم و مقوی آں و قطور آں باروغن بنفشه جهت حرقةالبول و قرحه مثانه مجرب و گفته اندچوں پانزده عدد زلو بزرگ زنده بایبست مثقالخراطین شستة خشک کرده در روغن کنجد تازه و خالص که مقدارنیم آثار باشد خوب بجوشانند پس صاف کرده در شیشه نگاه دارند و عندالحاجت برقضیب و حوالی آں بمالند تقویت بسیار بخشد و نعوظ آورد و چوں برخصیه که دراں آب نزول کرده و کهنه و صلب شده باشد چند روز متوالی گرم کرده بمالند زایل سازد مجرب است و چوں قسم اعلی اورا بر موضعی که خون فاسد دراں جمع شده باشد و موضع مذکورضعیف و صغیر باشد چوں پلک و موق و رخساره ها یااطفال و زناں را که ضعیف البنیه باشند و نتوانند که حجامت نمایند ایشاں را اگرزلو بچسپانند خون فاسدرا جذب نماید بے مشقت و لیکن شرط است که بدن ممتلی نباشد و از اخلاط فاسده پاک بود و بعد ارسالحلق ازآب سرد و هوائے سرد و حوضات اجتناب نمایند اگرمثنی نمایند یعنی روز دویم بر آں عضوبچسپانند تابقیه خون فاسد بر آرد مضائقه ندارد اما باید که از روز اول کمتر چسپانند و ملاحظه حفظ قوت نمایند و خون بیک دفعه آنقدر نگیرند که ضعف آرد و پیش از چسپانیدن زلورا سرنگوں دارند تاهرچه خورده باشد قے کند و ابرعضو یکه می چسپانند آنرا

است و این نیز از نوعے حلزون است بری و بحری و نهری می باشد و بحری آں اکثر بزرگ تر و نهری آں کوچک و هراک باشکال و الوان مختلفه بود و بری آں نیز کلاں و خرد می باشد و کرمی که اندر و نش می باشد سربعضے ازتن برآورده باپا بپهائے او که همچو هزارپا می باشد روان میگردد و دیگر از قسم بریست که چسپیده می باشد بهگیاهاو اشجار و تکون او نیز برآنها است و صدف مخصوص بجلد حجری آں حیوو است و شیح و ودع و اظفار الطیب و طایسا و خف الغراب و فرفوراولیینش و صدف مروارید وزنطاعمه از اقسام حلزون است طبیعت جلد حجری آں در دو یم سرد و خشک و گوشت نادر حلز و ذات مولد بلغم و سدد و رافع تشنگی و التهاب صفرا و چکانیدن آب حلز و ذات نهری که بهندی کنکا نامند در هنگام ظهور چیچک در چشم مانع بزور اوست دراں -

علق ـ بفتح عین و لام و قاف لغت عربی است بفارسی زلو و دیوچه و بترکی شلک و بهندی جونک بضم جیم و واو مجهول و خفائے نون و سکون کاف نامند کرمے است مشهور که در انهار و غدیرها و کودالها که آب شیرین دراں ها استاده و غلیظ و متعفن شده و طحلب بسیار پیدا شده باشد تولد می یابد و باانواع است آنچیکه در انهار و غدیر هائے آب شیرین که غیرمتعفن و کثیر الطحلب نباشدبهمرسد مو رنگ آں سیاه کم رنگ و یاماشی رنگ بود و در کوچکی و بزرگی متوسط و سر آں سیاه و مدور و زیر شکم آں اندک الجه باشد نیکو است و گفته اند آنچه زیر شکمش رنگ سرخ بود و برپشت آں دو خط سبز و با و صاف ذکوره بوده باشد نیکو است و آنچه بسیارسیاه و بزرگ بوود زبون و غیر مستعمل است و بسیار کوچک آں ضعیف و جونک هائیم

آں زیادہ از غیر محرق ملطف و جالی و حابس اسہال و نفث الدم و نزف الدم و جہت تقویت لثہ و رفع زخمہائے آں و آکلہ و جلائے دنداں شرباً و خرو راو سنونشا نافع و سنون صدف محرق با نمک جہت درد دنداں، و تجفیف لثہ سست شدہ و استحکام آں ، دفع تعفن جراحات متعفنہ و ضماد آں جہت استسقا نافع اما شرط است کہ از بدن جدا ننمایند و خود بخود بریزد و بر آید و بری آں دریں فعل اقوی است و طلائے آں با سفیدی بیضۂ مرغ جہت سوختگی آتش نافع و بادویہ مناسبہ جہت کلف و بہق و رونق بشرہ موثر و اگر با سرکہ بسایند و بر بناگوش بمالند صداع دایمی کہ از نزلہ باشد زایل سازد و مالیدن سوختہ درم سودہ آں بر او جام باردہ رطبہ مسکن و مزیل آنست و صدف محرق ہندی بالخاصیت رافع درد فواد است ۔

باب ہشتم ۔ در بیان حیوانات انعام از اقسام دد و دام

ازاں فرس است واسمائے او در عربی و فارسی بسیار است اما در فارسی اسپ و در ترکی آت و در ہندی گھوڑا نامند بدانکہ فرس مشتق از فراست است و اسپ اصیل کہ در سر زمین نیک و ملک خوب پیدا گردد ہمیشہ ہشیار و تیز فہم بود بمرتبہ کہ در شب تا یک از راہ دور چوں نظرش بر چیزے موہوم و نا مفہوم افتد یا آوازے شنود بحس تیز خود دریابد ، و معلوم می کند و دریں وقت گوش استادہ و قلم کند و گاہے بخوا باند و بآں طرف تیز تیز بنگرد و پا و سم بر زمین چنداں زند کہ سوار آگاہ شود و یا مالک خبردار گردد فردوسی طوسی در وصف اسپ می فرماید۔

پے مورچہ بر پلاس سیاہ
بشب بیند یکسر زفرسنگ راہ

چنداں بمالند که سرخ گردد و اگرممکن باشد پس بچسپانند و بعد خون کشیدنش بز ور آنرا جدانسازند بلکه بگزارند تاسیر از خون گشته خود بخود جدا شود و اگر خواهند که جداکنند اندک خاکستر یانمک بردهن آن بپاشند و یا پیاز را بردهن آں رسانند بدیں اعمال جدا می گردد پس موضع دهن آنرا لحظه بلحظه با پارچهٔ کرپاس نازک کهنه پاک نمایند تاخون خود بخود بندگردد و اگرخون بسیارآید و بند نگردد خاکستر پارچه یااز ادویهٔ حابسهٔ دم بنددنمایند اگرآں موضع بسبب رسیدن آب یاهوا درد یاورم کند و خارش بسیار نماید آں موضع را از زرد چوبه کوفته و پیخته و در خرقه بسته مکررتکمید نمایند و بدستور باآب سوده و گرم کرده همیں اثردارد و از آب و هوائے سرد محفوظ دارند و بعد ازجداشدن زلوقدرے نمک بردهنش بپاشند خون خورده راقی کرده بمیرد و هر چنیں آب تمباکو رابردهنش رسانند معاًازچسپیدگی برآمده می میرد و اگرآبیکه دراں زلوها بوده باشد بنوشند و درگلوزلو بچسپدعلاجش آنست که غرغره باسر که و نمک نمایند تابدرآید۔

صدف ۔ بتحریک صاد و دال و سکون فابهندی سیپ و به فرنگی بلیته نامند و گویند با حلزون مرادف است و شاید حلزون اسم جنس باشد و صدف نوعی ازاں یعنی آنچه پوست آں بسیار صلب و پهن شبیه باستخوان و د ر نرمی و سختی درمیان حجر و عظم باشد آں را صدف خوانند و آنچه با شکال مختلفه باشد حلزون نامند و از مطق آں [صدف مروارید مراد است بهترین صدف آنست که از آب شیریں باشد طبیعت بعضے گرم است و بعضے سرد و بعد سوختن گرم و لطیف گردد و خشکی محرق

است که در همه اصناف افراس اسپی بالاتر و افضل از اسپ عربی نیست و برین معنی متفقالفظ و المعنی اند ساذر فارسان عرصه کمال و شهسواران و اکثر عربؔ برمادیان سوار می شوند و کم تر نراسپ سواری کنند و مادیان را دوست می دارند و نمی فروشند بخلاف ترکان که اسپ سوار شوند و برماده سواری نسازند بل ننگ و عارکنند و قوم مرهٹه بدستور بر مادیان سوار شوند و مادیان را بسیار عزیز می دارند مادیان از سواری آواز نمیکند و اطاعت بسیار می نماید و حرونے نمی سازد بخلاف اسپ که اکثر صهیل کند و شور بر دارد لاجرم ٹیپوسلطان غیر از مادیان سواری نمی فرمود و این معنی بر و افغان ظاهر است مبادرین با جاه و جلال وجمیع عقلاے بصیرت اندیش و بر تمام رایضان و عرفاء فراست کیش مخفی نیست که اول اسپے که در دیار عرب و بلاد ایشان نامدار گردید و بکمال حسب و نسب شهرتے بهم رسانید اسپے بود از اسپان طویله سلیمان علیهالسلام که آنرا بقبیله عرب که از جانب ساحل بحر عمان برائے درستی مهمات برائے درستی مهمات و قضائے حاجات بجناب سلیمان علیهالسلام رفته بودند چون حاجت ایشان مقرون بانجاح شد عزم مراجعت دیار خود کردند و گفتند که اے پیغمبر خدا ازینجا تا دیار ما مسافت بسیار و راه دور و دراز است زادے بما عنایت فرما و راحلۀ کرامت نما تا خود را بمنزل مقصود رسانیم سلیمان علیهالسلام اسپے بدیشان بخشید و گفت بهر منزل که فرود آئید و بهر مکان که رسید هر قدر که خواهید و توانید بد و صید کنید که هیچ صید از و برون نجهد و از پیش او نتواند گریخت چنانچه این مردم بهر منزل که

جماهیر دانشمندان عرب و عجم و مبصران سائر امم اتفاق برین معنی دارند که بعد از فضیلت و شرف بنی آدم هیچ حیوانے سواے فرس گرامی تر در عالم نیست و آیات اخبار و آثار در فضائل فرس بسیار آمده است و ازین چه عزت پیشتر باشد که مرکب انبیا و رسل عالی تبارو اولیا و بادشاهاں کبار است و سلاطین نامدار و ملک و حکام ذوی الاقتدار در ملک گیری و کشورستانی بوسیله جمیله اش کامیاب مقاصد دلی می شوند و در جنگ و جدال از ذریعه سواری و سعی او مظفر و منصور بر اعدا میگردند از ارد شیر نقل کنند که گفته اگر اسپ نبودے کسے بزرگان ملوک را بر مردمان دیگر فضیلتے نه نهادے و از خلیفه مامون مرویست که در دنیا هیچ چیزے بهتر از سوار نیک بر اسپ نیک در میدان نمی باشد الحاصل چنانکه فضیلت انساں برتما می مخلوقات ثابت و حق است همچناں فضیلت و شرف فرس برسائر حیواذات واقع و متحقق و هیچ حیوانے در عالم بهتر ازاں در صورت و سیرت نیست و هیچ کسے رفیق و وفادارے و جاں بازے چوں او در جهاں بے مروت و حمیت نے چوں در نوع فرس اصناف بے شمار و اقسام بسیار است حالا خامه واسطی نژاد بمناسبت هم وطنی بیان باد پایاں تازی نژاد اصیل و اوصاف اسپاں عربی سراسر شریف و جمیل اولا در معرض تبیان می آرد بعد ازاں جنس و فصل اصناف افراس دیگر رامی نگارد و پس ازاں الوان و خصائل و شمایل و سن و سال و سعد و نحس وغیره ذکر خیول را در پایگاه تحریر بشرح لایق و اختصار فائق از نوک و تد قلم و سلسلهٔ سطور بضبط و قید می گذارد ظاهر و هویدا

ششم مَعْنقِیّه - هفتم مُلحِیّه این هفت قسم فرس از اعلی ترین اصناف افراس است و نهایت عزیز از دل و جان هر یکے ازاں در شرافت و نجابت حسیب و در اصل و نژاد نسیب اند و بالا تر ازیں افراس هیچ اسپ نیست و درمیاں آنها اصیل تر و نامدار اسپ نجدی و قطیفی است و اسپ نجدی و قطیفی طاقت تشنگی هفت روزه بدستور بر داشت گرسنگی هم دارد و اگر مالکش بفروشد پانزده هزار و بست هزار روپیه گرفته می دهد و نزد بادشاهاں و امرائے عظیم الشان اورا به پنجاه هزار روپیه و هشتاد هزار روپیه می فروشند - و بعد آں حصوی و لحشائی و یمنی و ازاں بهتر در هیچ جا در ملک عرب اسپ پیدا نمی شود خصوصاً در قبیله حرب والنزه و ایں هر دو قبیله اسپان خود را از جان عزیز تر دارند و از سلاطین و ملوک دریغ کنند و اگر عاجز و مضطر گردند یک دو اسپ خوب را بطریق هدیه و نذر می گذرانند و مدام در بر و صحرائی لق و دق گله ها میدارند و خود هم زیر خیمه و خرگاه زندگی از پشت به پشت بسر می برند و حاجی محمد مغربی مغفور می گفت که در زمین مغرب دو قسم اسپ می شود یکے عربی دوم بربری عربی مخصوص بسواری سلطان مغرب است و بربری مختص بسواری امرا وغیره مردم است و اسپ عربی که بسواری خاص سلطان مخصوص است کیفیتش انیست که درمیان مغرب البیض و السوداں کوهستانیست که آب آنجا کم است مردم سکان آنجا چاهها کندیده از آب آں چاه قدرے زراعت می کنند دراں کوهستان چهار قبیله عرب سکونت دارند هر هر قبیله گله هائے

رسیدن و بهرجائے کہ فرودگاه میکردند ازاں اسپ چنداں صید میکردند
کہ تمام ایشاں را کفاف میکرد پس ایں قدم آں اسپ را زاد نام نهادند
و چوں چندے بریں معنی بگذشت و شهرتش در عرب مشتهر شد
دانشمندان عرب کہ دراں زماں بودند آنرا در گلہ مادیانها رها کردند
و از ونتائج و بچہ ها گرفتند ازاں زماں اسپ عربی در ربع مسکون
نامدار گردید و در هر دیار عزیز و محبوب شد و بعضے روایت کنند
از ثقات عرب و دهات با علم و ادب کہ در طرفے از جزیرۂ عرب
عربان گلہ اسپاں خود را بصحرا قریب بساحل دریائے شور بعادت
معهود برائے چرا گذاشتہ بودند قضا را گلہ اسپاں آبی دراں وقت
از دریائے محیط بر آمده بر مادۂ اسپان گلہ عربان کشتی کردند در
و حلۂ اول گلہ بآں عرب واقف نشدند چوں تکرار ایں کار صورت
بست آگاه و واقف گشتند چوں ایام حمل بر آمد مادگاں مذکور بچہ ها
زائیدند نهایت جمیل و شکیل اما مردم طاقت سواری آنها نداشتند
بسبب برق تازی و باد رفتاری آنها نا چار آنها را برائے بچہ کشی در
گلہ هارها کردند کره هائے کہ ازینها پیدا شد قابل سواری شد و در
قدم بازی و سبک تازی و وفاداری و محنت کشی و تحمل سختی گرسنگی
وتشنگی نامدار گشتند ازاں زماں اسپ عربی ممدوح جمهورا نام و مقبول
طبائع خاص و عام گردید - اسامی اسپاں کہ در عرب شرافت و اصالت
معروف و بر نسب نامہ و ایں اسپاں مهر و نشانی شیوخ قبائل ایشاں ثبت
می شود و ایں رسم الی یومنا هذا جاریست اینست - یکے صافنات الخیل -
دوم جلفیہ - سیوم جویدَه - چهارم منجولہ - پنجم دعجانیہ -

بغایت خوش بند و نیک پیوند و جمیل بوده نواب عمدة الامرا آنرا گرفته برائے بادشاه انگلستان هدیه فرستاده القصه اسپ عربی فقطا بر حسن صورت و جمال ظاهر مشهور آفاق و ممدوح انام نیست بلکه از شرافت حسب و نسب خویش و دلاوری و وفاداری و دیگر کمالات و حسن صورت و سیرت پدر و مادر خود عزیز عالمیان و محبوب دلهائے جهانیان است شاعرے که استاد وقت خود در حلیه و شمایل اسپاں ماهر و کامل بود می فرماید -

حبذارخش قمر طلعت شعری فطرت فوق‌سما :—

آں عرب زادۂ مجنوں روش دشت نورد
بسکه از رشک دمش زلف ببرد لیلی

سخت سم نرم دم آگنده سرین پهن کفل
چرب مو خشک پے افراخته سر ریخته پا

شمایل رضیه و خصائل مرضیه اسپ عربی اصیل و نجیب -

چشم همچو آهو کلاں و تاباں گوش کوتاه و گردن خمدار بسان گردن طاوس دهان صغیر بمرتبۂ که در پیاله آب خورد و سینه کشاده همچو بط و سم مانند طبق کلاں و سخت و سیاه پشت کوتاه و کمر باریک و کوتاه و کفل کرد اما بنظر چناں نماید که پشت و کفل بهم پیوسته است بطوریکه از هم فرق نتواں ساخت بیخ را نهایش درشت و غلیظ و بین‌الفخذین کشاده. خصیه کوچک شکم پهن و کشیده قلم پایهایش دراز و خشک اما قوی و مضبوط ازرگ و پے و گوشت بر قوائم او نباشد و جمیع اعضائے او متناسب و هموار بود چنانکه نقاش آنرا کشیده و مویهایش چرب و نرم و در خشنده و ملایم همچو ابریشم و دم متوسط و پا خمیده و در راه گذارد و بناز و کرشمه رود و لکد نزند و شوخی نکند و اگر صاحبش نزدیک رود گوش بخواباند و رو ترش نکند و نگاه تند نسازد و این همه

خیل میدارند و نسبت نامهٔ هر اِک گلهٔ اسپ جدا جدا نوشته
با خود می دارند و همچو تعویز نسب نامه و شجرهٔ هر اسپ را در گلوء
نر و ماده می بندند و در وقت جفت کردن نر و ماده شادیها می
سازند و مجلس طرب می آرایند سلطان مغرب را بعد از حیرانی
فراوان یک نر و ماده سالانه ازاں اسپ کله می دهند به تقریب
عیدین در یک عید نر و در یک عید ماده سلطان مغرب در جائے
که کمناس نام دارد طویلهٔ اینها داشته و از اولاد ایں اسپاں دراں جا
گله عظیم و پا یگاه فخیم حاصل شده ایں اسپها مختص بسواری
سلطان است و گله ایں چهار قبیله را شارب‌الریح و معصوم‌الشرب
می نامند هر گز آں اسپها را آب نمی دهند هر روز خرمائے تر می
خورانند و در هفت روز یک بار شیر شتر می نوشانند مگر در
ایام گرم و گویند که بدن آنها را از زبد از ایال اِتادم می مالند
تا از اثرش مویهائے تمام بدنش می ریزد بعد ازاں برگ فساخ می
خورانند تا چهل روز تا موئے رفته و افتاده باز بروید ر فربه می
شود و الله اعلم بحقیقةالحال الق در ملک عرب و نزدیک قبائل
ایشاں قسم اعلی و ارفع اسپ بنجدی و قطیفی بعد ازاں احشائی
و پس ازاں یمنی است نواب والاجاه جنت آرامگاه در ایام حکومت
خویش دارا بیک جمعدار را با تحف و هدا یا پیش امام یمن
فرستاده از آنجا اسپهائے یمنی طلب داشته بود دراں میاں دو سه
اسپ نهایت خوش منظر و نیکو پیکر اصیل و نجیب بود و بعد
ازل همچناں اسپهائے جمیل و شکیل بنظر راقم نه در آمده مگر
اسپے مشکي که قادر نواز خاں از یمن طلبیده بود و اورا محبوب نام نهاده

ساغرے مانند چوکی جامہ اش باریکتر
موے او از نازکی بخشد بمحمل اعتبار

پشت سردارد بسان گاؤدم درعین لطف
کلہ وپے خشک بطنش ہمچو طبل شہر یار

سر بلندی شیوہ دارد ہم مکس راند زدم
پہن می دارد کفل رنگش ز خوبی در بہار

دست قدرت مسطری سازد زرگہائے بدن
رفت ہنگام سواری چوں نرپیش شہسوار

دستہایش خم شود در عین بازی بہ پوز
چونکہ درجولاں شود بالائے چرخ پر نگار

واسپ اصیل و نجیب عراق عرب در قبیلہ قوم خزائل و جزایل محفوظ است کہ ہم اصالت از جانب مادر و پدر دارد و ہم خوش خرام و نازک اندام قوی و دلاور و چالاک و تیز رفتار باصالت مشہور ونامدار و در جمال و کمال ہمچو عربی خوش خصال وبسیار دوندہ سختی کش و متحمل و صبور واز بیدادی و کج اطواری دور و عمر طبیعی او نیز چہل سال است پوشیدہ نماند کہ در مثنوی خسرو و شیریں شیخ نظام الدین گنجوی قدس اللہ اسرارہ در بیان اصل و نژاد اسپ شیریں کہ شبدیز نام داشت می فرماید کہ بکوہستان ارمن سمیرا کہ مہیں بانو مشہور است ودراں وقت فرمان فرمائے آں ملک بود در ہنگام تابستان بادختر برادر خود شیریں و دیگر محبوبان گلرو وسائر ہمراہیاں برسر آں کوہ رسیدہ شیلاق می نمود یعنی تابستان می گذرانید و دراں مکان دیری بود از سنگ خارا ودرونش کشیشان کہن سال اقامت می داشتند و در زیراین کوہ غاری بود و درمیان آں

علامتها و خوبیها خاصه عربیست در دیگر اسپها یافته نمی شود و اگر در اسپے دیگر یافته شود بدانند که مجنس است یعنی از تخمه اسپ عربیست بے واسطه یا بواسطه خواه قلیل و خواه و عمر طبیعی او چهل سال است و اگر زیاده عمر یا بد شاذ و نادر و باشد۔

خصائل و شمائل - اسپ عراقی دراز اندام دراز دست و پا و چهره طویل بلند قامت و پوست بکندگی مائل و موئے ایال دراز و گوش بزرگ و شکم کلاں و آلت و دم دراز و آواز بلند در وفاداری و خصلت خوب مثل عربی بلکه در بعضے اوصاف از عربی هم اندک زیاده و اگر اورا گرم کنند از سه تا چهار نیزه بل زیاده جهد و از مقدار یک نیزه بلندی آزاد در گزرد و سوار هر قدر گراں بار شود عاجز و در مانده نشود ده روز اگر دانه و کاه و آب میسر نیابند عاجز و در مانده نشود و هر وقت که گرم کنند گرم شود گویا از طویله تازه بر آورده اند و در عراق عرب دو قسم اسپ دیگر پیدا می شود یکے عبیه پدرش اصیل و نسیب است و مادرش اصالت ندارد دوم کدیشه ایں قسم فرس اصالت از جانب مادر و پدر هر دو ندارد ایں را بکار سواری نیارند و بجهت بار برداری بکار دارند و در وصف اسپ اصیل و نجیب عراق عرب کسے گفته اما شعرش چنداں پایه ندارد

چشم آهو گوش کوته گردنش طاوس وار
پوز او از کوچکی در آبخوره آب خوار

سینه اش مانند بط بود است وسمش چوں طبق
پشت او کوتاه و پایش همچو آهو خشک سار

و خصیه بسیار کلاں و قت رفتن رفتار یرغه رود غیر از رفتار ترکی دیگرهیچ رفتار ندانند مگر که تعلیم کنند و نوعے از اسپاں رهوار و قدم بازباشد ماچهره و شمائل ترکی دارد و همچوتاکن ر هرود و قیمت این جنس پانصد روپیه و هزار روپیه می شود و قیمت ترکی دوصد و یاچهارصد روپیه می باشد و در ترکیاں اسپ چهارگوشه که می شود نیز همچو تاکن راه رود توسنی و شوخی ندارد مگر اسپهاے مجنس ترکستان جمیل و شکیل کشیده گردن بلند بالا و خوش نقش و خوش بند پیدا می شوند - عمرطبعی اوهفتاد سال می باشد و بعد ازاں اسپ ترمکن است که ازتخمهٔ اسپ عربی است طاقت و توانائی و دوندگی ازهمه اسپها بیشتر دارد - و مادرش ازجنس اسپ ترکیاں اوز بک است و اسپ مهمش خانی ازنسل و نژاد عراقی است لیکن مادرش ازجنس اسپان کردی همه انواع حسن و خوبی دارد - اماطاقت و قوت از اسپ ترمکن کم دارد - و در اسپین هم اسپ خوب پیدامی شود که در تمام ملک فرنگستان همچو اونمی شود آں هم ازنسل عربی است چه بنی امیه بعد تسلط ابومنصور سفاح تامدت پانصد سال کسرے کم و زیاده حکومت اندلس داشتند - درین وقت از اسپان عربی در انجابچه هاگرفته اند - اسپهاے خوب ازخوب در انجا پیدا شدند و می گویند در ملک جرمین و سویڈن اسپان خوب ومظبوط بهم رسند که درکار جنگ ممتازاند و الحال در ملک انگلستان اسپهاے عربی برده بچه هاگرفته اند اسپ بغایت خوب و جمیل و نامدار پیدا می‌شود

علامات و خصائل و شمائل اسپان قلمرو هندوستان

در ولایت هندتامکران اسپیکه پیدا می شود اورا اوجهری و کونجهری خوانند - اسپ آنجا دربلندی بسیار بزرگ و گوش هم بزرگ امادرگوش

غارسنگ سیاهی بود بشکل سواری و همیشه باد پایان در بهار آں گرداگرد آں جوئبار آں جمع می آمدندواز دشت ازمن هر مادیان بکمال شوق و مستی شهوت درانجا رسیده درون غارمزکور می خزیدند و عضو مخصوص خود را بر آں سنگ از کمال رغبت و شهوت می سودند از قدرت قادر قدیر که دربار گاهش چون و چرا را مدخل نیست چندے ازاں حامله را بستن میگردیدند و بعد ایام معهود می زائیدند -

هرآں کره کزاں تخمش بود بار
ز کورای تک برد و زباد رفتار

موبدان بادانش وفرهنگ شبدیز را از تخمه آں سنگ نوشته اند

کنوں زاں دیر اگر سنگے بجوئی
نیابی کردبادش برده کوئی

وزاں کوهے که خوانند انخراقش
سری بینی فتاده زیر ساقش

بماتم داری آں کوه گلرنگ
سیاه جامه نشسته یک جهاں سنگ

خدا راگر چه عزت هاست بسیار
قیامت را بس ایں عبرت نمودار

چو در عهد صد و چهل از کم و بیش
رسد کوهی چناں را ایں چنیں پیش

تو هر لختی کلوخ آب خوردد
چرائی تکیه صد سال کرده

علامات وخصائص اسپ ترکی اکثرتخته گردن بسیار بزرگ کله و روے بسیار بزرگ و کلاں گوش و دراز و آگنده یال و پوست کنده و بسیا موے و دراز و سمش متوسط و پاڈهاڈش بسیار مستحکم و دم و آلت

قوی و خوب روے بهمه خوبی همچوکچهی پیدا می شود و هرسوار قابل سواری این اسپها نیست - طاقت ضرب تازیانه و غیره ندارد و اگر ضرب سنان و تیر و غیره بد و رسد اکثر سوار را باخود برزمین زند و از اطاعت سوار بیرون شود و قریب بهلاکت رساند کچ و کاٹهیوار هردو داخل گجرات است درمیان سنده و گجرات واقع است و عمرش اکثرسی و پنجسال است واسپان لکهے جنگل قوی و چالاک و مضبوط و دونده می باشد خوش شکل و خوش بند و خوشر و می باشد - و بدستور اسپ ضلع دهن کهیپ قوی و بلند بالا و کشیده قامت و خوش‌رو و جمیل صورت است و همچو کچهی چالاک می باشد و در رفتار تیز و آهورا در صیدگاه از پیش خود رفتن نمی دهد - گویند لکهے جنگل و دهن کهیت از مضافات صوبه پنجاب است و اسپ در دکهن اولا خوبتر پیدا نمی شد بعد ازاں که پادشاهان دکهن را شوق سواری اسپ عربی و عراقی نهایت شد و آنها هزارها اسپ عربی و عراقی ازراه بحر و بر طلبیدند و بچهها گرفتند ازاں زماں اسپ دردکهن نامدار گشت - و بدستور اسپ کچهی و کاٹهیوار از فرشوق سلطان مظفر گجراتی که در طویله پنجهزار اسپ منتخب عربی داشت نامور گشت - بداں که در ملک دکهن اول اسپ مان نامدار است و لائق سپاهی و سپاه گری و ماده اسپ آنجاتاهجده دست می جهد و دریک روز شصت کروه راه می رود و اسپ کنکتهری در خوبی از و یک ربع مرتبه کم است - و در بهینر ٹهیری که آنرا بهیمه ٹهیری می گویند بارے بار بردار خوب می شود و اسپ کلان کم خیزد - و در کرات پاند رون اسپ خوش رو و خوش بند پیدا می شود و همچناں اسپان ملک کرناٹک که ناکاره

اندک پیچ و خمیدگی دارد و پوست باریک و سر میانه و پایها بزرگ و اعضاهم بزرگ دارد اکثرایں اسپ دندان گیر است و شتر کینه اگر آدمی او را بزند اوهم انتقام خود از و خواهد گرفت و اگرنزد دست او آدمی درآید بدست زند و اگرنزد پاے او رسد بپالکد زند و یاازکینه بوقت سواری آدمی را برزمین درآرد و هردو دست و پابرسینه اش زند و بکشد - و خود هم از انجابگریزد و از اسپ که در کچهی پیدا می شود بسیار خوش شکل می باشد و گویند که عمرش بست و پنج سال است و همچناں اسپے هست که دریں ملک آنرا تازی خوانند علامت او ایں است که بسیار بلند قامت بزرگ چشم و کلاں روے و باریک پوست گردنش مثل گردن طاوس و هردوگوش پیچیده و بزرگ اعضا و بسیار بلند ودراز باشد و دم و آلت ایں اسپاں میانه در چالاکی شائسته یعنی نه جلد و نه سست و صورت پاک و جمیل دارد - و درصنف ایں اسپاں کم کم اسپ کشاده رومی باشد - در ملک خودپور ومیدنی پور ایں قسم اسپ پیدا می شود و گویند از قصبه مالوه است ایں اسپ چهار ده و پانزده سال سواری خوب می دهد و عمرش بست و پنجسال است - علامت و خصائل اسپ کچهی پوست باریک و روے کلاں و دهاں خورد که در پیاله آبخوری آب تواند خورد چشم بزرگ موے میانه یعنی نه دراز و نه کوته و اگر آدمی پیش اورود روے خودپیش کشد و نزدیک آدمی رود و اگر آدمی اشاره کند بفهمد- و خود جواب دهد- و ناز و نزاکت دریں اسپ بسیار است و فرس شناسندگاں قرار داده اند که اسپ کچهی بسیار جمیل می شود و صورت پاک دارد - و هیچ اسپ بهمنا و نرسد و در شکار کردن بسیار جلد است که آهواز پیش او نمی رود - و اسپ کاٹھیوار نیز

پرگنات کڑپه و گور مکنڈه و اودیگر وغیره تعلقات ازا سپهاے عربی و مجنس دلکهی و کچهی و ترکی وغیره بچها گرفتند - کرهاے خوب خوب پیدا شدند - که هراک بد و،دو هزار روپیه فرستاده ازاں قیمت یافت دراواں جنت شاں ٹیپو سلطان و حیدرعلی‌خاں که از اسپهاے خوب و مرغوب ملک کرناٹک طویلۀ اسپ عربی و پاڈگاه کچهی و لکهی و عراقی و ترکستانی علی‌الخصوص در زمان حکومت ٹیپو سلطان رضواں مکاں از اسپاں عربی وغیره چناں بچه کشی بعمل آمد که غیر از عربی و مجنس دیگر اسپ بنظر نمی آمد - و عجب نیکو منظر و دلاور و حسین و باد رفتار و فرمانبردار و بے عیب و وفادار بودند که مزید براں متصور نیست - و بعضے ازاں شائسته اطوار و برخے برق کردار نسیم آثار خصوصا ماده اسپاں سواری خاص ٹیپو سلطان همه از یکدیگر بهتر - و بجمال و کمال و صورت وسیرت نامور در جلدی و فرماں برداری و قدمبازی و ڈنگ و دو سازی بل در تمامی هنر سواری و تربیت سپهگری لانظیر و بے همتا بودند - زباں را کجایا را و طاقت که وصف صورت و سیرت آنها در ضبط آرد - و خوبیهاے حسن کمال و جمال بیان سازد - بعضے ازاں بعد شهادت سلطاں همراه فرزنداں سلطاں به و یلور آمده و بعد از برپا شدن هنگامه راے و یلور و رفتن فرزنداں ٹیپو سلطاں از را دریابه بنگاله آنهمه در مدراس و راے و یلور بفروخت رسیدند - بغایت جمال صورت و کمال معنی و اصالت داشتند - ماده اسپے که حور نام داشت و دیگر صباسیر سید کلیم‌الله خاں بهادر دریں زمان گرفتند و سه مادیان دیگر هم ازاں جمله بعضے آشنایاں را قمر خرید شد یکتاے وقت خویش بودند و نظیر خود نداشتند و برخے ازاں بدست

و بدنام بودند بجد و جهد امراء ان سابق و لاحق مثل ٹیپوسلطان شهید نامور شدند مخفی‌نه باشد که اکثر ساکنان ملک کرناٹک اتفاق دارند برین معنی که‌هراسپے که درین ملک پیدا می شود کولاری است و مادیان کولاری از اسپ بهراتب بهتر و مضبوط می شود - بعضے ازیشان اسپ کولاری را منحصر براسپان نرومادہ که در ملک وکولار گرد ونواح آں پیدا شود مخصوص می دارند اما اهل تجربه و مبصران می گویند قول مردمان اول قرین صواب نیست بلکه حق آنست که هر اسپ که در تعلقه کولار و تعلقات گرد و نواح از اسپ کولاری و مادیان کولاری پیدا شود کولاری است - و اگر از اسپ تازی و ترکی و عراقی و کچهی وغیره پیدا شود خصوصا در تعلقات و پرگنات قریب رودکشنا وغیره کولاری گفتن آنرا اصلا روا نیست بل براصالت پدر و مادر خود است از هر صنف اسپ که پیدا شود گو فرض کردیم برابر پدر خود در اصالت نبوده باشد و بخوبی او نرسیده چه بسا بملا حظه رسیده و تجربه گردیده که از اسپ عربی دریں نواح بچه‌ها گرفتند یکسر کره‌ها جمیل و شکیل و خوش رو و خوشخو و مضبوط و دلیر و وفا دارو دونده و اشراف و رهوار و قدمباز بوجود آمدند - هیچکس اورا بجز عربی نمی‌دانست و هرگز آنرا بینندہ کولاری نمی گفت - فی الواقع از صورت و سیرت و حلیه و شکل و اوضاع و اطوار و حرونی وغیره خویش معلوم می شود که اسپ فلان قسم و فلان‌جا است - اگرصورت و سیرت او گواهی ندهد بارےچه طور حکم خواهند کرد که اسپ فلاں ملک و فلاں مکان است واجود است یاغیر اجود و پاشاقسته و یاناشاقسته و اکثر ساکنان کرناٹک از دکهنیان و افغانان در

و با شسیم دم مساوات زند و اکثر خصی از ملک خود می آید چه بےخصی کردن مردمان آنجا ٹاکن را نمی فروشند و هم چنان مادیان را که عقیم بوده باشد می فروشند - و مادیان زایند را اصلا نمی فروشند و اگر بے تکان باشد سوار راحت و آرام در سواری او بیشتر می یابد بشرطیکه شریر و بد خونباشد و از عیوب دیگر معرا بود - و جدی باقر حسین خان مغفور که در شناسائی اسپ مهارت کلی داشت و هنر سواری هم می دانست نصیحت می فرمود که لذت سواری او اسپ عربی و عراقی خوب در ٹاکن پیغو و آوه حاصل است - زیرا که اسپ عربی و عراقی خوب و بهتر و نجیب درین ملک بغیر بادشاهان و امراء عالیشان میسر نیست و ٹاکن پیغو وآوا درین جا بآسانی بدست می آید و راحت و خوبی سواری اسپ عربی و عراقی می دهد - لهذا اسپ پیغورا عزیز باید داشت - و قدرش باید شناخت و بعد ازاں ٹاکن آچهی است که نهایت جمیل و نازک وخوبرو و آهو چشم و تیز رفتار و قدمباز می شود و در چهره شبیه بعربی می شود اما قوت و طاقت ٹاکن پیغو ندارد - و بعد ازاں ٹاکن مندیله است که قریب بکلانی ترکی چار گوشه می باشد - تیز رفتار و قدمباز و پرقوت می شود - علامتش این است که داغهاے مخصوصهٔ مندیله بر هر دوران او می باشد و بعد ازاں ٹاکن رنگپور و گهور گهاٹ است نهایت جمیل و قوی و سبک رفتار و رهوار می باشد - و علامتش این است که اکثر دم بریده می باشد و بیشتر رنگ او ابلق و کمیت ابلق و سیاه ابلق و غیره - و نادر است که یکرنگ می گردد - و عمری طبعی این همه سی سال است و زیاده ازین عمر نیابد - و دم

راجهٔ میسور که بعد ٹیپو بر میسور کار فرما گشته رسیدند ـ آن را اسپ راج قرار داده راجه که بمیسور کارفرما است از اسپان عربی چهها میگیرد ـ شنیده می شود که اسپان اشراف و جمیل و نامدار پیدا می شوند ـ چنانچه از همین اسپان خانه زاد اسپے منتخب کرده برائے سواری راجه داشته اند ـ اسپ مذکور نهایت خوش بند و جمیل و تیز رفتار واشراف و رهوار است ـ مخفی نه باشد که در دولت تمامی رایان و راجگان قاعدهٔ مستمره است که یک اسپ و یک فیل منتخب کرده برائے سواری خاصه رائے و راجه نامزد کرده نگاه می دارند بدستور در فیلان هم یک فیل خو بصورت و خوش سیرت نجهول انتخاب کرده بر سواری راجه مقرر می سازند ـ و اکثر این اسپ و فیل از همه اسپان و فیلان بهتر می باشد و نامدار روزگار می شود عزت آن زیاده تر می سازند و فراوان احترام بجا می آورند ـ بلکه در ایام عید هنود که آنرا دسهره می گویند پر ستش آنها می کنند و آنرا اسپ و فیل راج قرار می دهند ـ پس ازین بیان مردود و باطل گردید قول کسے که اسپان ملک کرناٹک که از نسل عربی و کچهی وغیره بوده باشند کولاری می گویند و اسپان خورد که در پیغو که دارالمملکت آن آوا است و جزیره آچهی و مندیله و رنگپور و گهورگهات که از مضافات ملک بنگله وغیرهم است پیدا می شوند و آن را دریں ملک ٹاکن می نامند نهایت رهوار و باد رفتار و مضبوط می شوند ٹاکن پیغو و آوا خوب مضبوط و در کله وغیره مشابه با سپ چار گوشه ترکی می شود و آنکه خوش بند و آهو چشم و دهان خورد و نازک و سم کلان و چوب مو و دیگر خوبیهائیکه در اسپ ضرور است بوده باشد نهایت چالاک می باشد ـ

چهارم ـ رنگ زرد است که آنرا در فارسی زرده گویند و عرب اصفر خوانند و زردیش برنگ قبه که درمیان گل نیلوفر می باشد می نماید ـ و شرط است که رنگ پوست این اسپان همرنگ موے ایشان باشد و گویند بهترین رنگ اسپان همین چهار رنگ است و دیگر رنگها را فرع این چهار رنگ می دانند و اسپے که باین رنگ بوده باشد آنرا بسیار مبارک شمارند و رنگهاے مرکب اسپان بیحساب اند ـ مثل سنجاب و سرخه و سبزه و چال وغیره چون تفصیلش طوالت داشت عنان کمیت قلم ازان منعطف ساخت بدان که ماهران این فن قرار داده اند و به تجربه فهمیده اند که هر اسپ که یکرنگ بوده باشد افضل و اجود است از دیگر اسپان که یکرنگ نه داشته باشند ـ

دربیان رنگهاے مبارک اسپان ـ پوشیده مباد که سواے چهار رنگ مذکور دیگر رنگها همه مرکب اند ازان جمله اول رنگ کمیت است که او از رنگ سرخ و سیاه مرکب است و تشبیه این رنگ بخرما کرده اند و سیاه کمیت که در هندی به لاکهوری کمیت معروف است برنگ جامون و تخم بندق هندی که آنرا ریٹه نامند می باشد و این رنگ بسیار ستوده و مبارک است و اسپیکه این رنگ دارد در شدت سرما و گرما صبور و توانا باشد چنانکه گفته اند ـ بیت

کمیتے که همرنگ خرما بود
توانا به گرما و سرما بود .

اسپ کمیت طاقت گرسنگی و تشنگی بسیار دارد و از بارسنگین عاجز و در مانده نشود و در روز مصاف سوار او براعدا مظفر و منصور باشد ـ

پهندی وغیره ٹاکنے که می شود نادر است که جمیل و چالاک و خوش رفتار بود - اما بعضے ازیں‌ها قدمباز و چالاک و خوش بند می شود - بملاحظه رسیده که تاکن پهندی بسواری یعقوب علی‌خاں گو پاموی به همراهی نظام‌الدین احمدخاں مرحوم که از مدراس بسواری اشهل و داک بارکاٹ می رفت همراه آمد و بعد رسیدنش درار کاٹ به مشاهده درامد که در مانده هم نشده بود - و طاقت و قدرت می داشت که اگر ازاں جابمنزل دیگر برند می رفت - و تاکن کشمیر و تبت که آنرا کوٹ هم می گویند نیز خوب می شود خصوصا تاکن تبت که‌بے صعوبت بالاے کوه می رود و تیز رفتار می باشد - و راه خوب می رود - و در سنگلاخ و پشته کوه و کمر در مانده نمی گردد - و عمر طبعی او نیز سی و پنج سال می گردد - و می گویند کوٹ و تبت زیاده از چهل و پنج سال عمر می یابد بداں که ماهران این فن و مبصران دانشمند هندو دکن می گویند که رنگ اصلی یعنے غیر مرکب اسپان چهار است باقی مرکب و فروع آن است -

اول - رنگ اصلی سفید است که بسان مروارید و یا مثل شیر بود - و یا همچو مهتاب بود و بتابد - و آں را در فارسی نقره و خنگ خوانند - و اهل عرب ابیض گویند -

دوم - سیاه است که برنگ دوده و زنبور بود - و آنرا در عربی ادهم و در فارسی مشکی گویند -

سوم - سرخ است که آنرا بور خوادند سرخیش بمشابه رنگ نارزعفراں یا مانند گلنار باشد -

خوانند - و ماهران این فن و واقفان این صنعت گفته اند که این چنین اسپ بہرسر زمینے که قدم نهد سوارش مالک آن سر زمین خواهدشد . و در روز مصاف همیشه فتحیاب و منصور باشد -

دیگر - اسپے که پیشانی و هر دو دست و هر دو پاے او سفید بود آنرا در عربی غرالمحجلین ودر هندی پچکلیان خوانند بسے مبارک و خجسته باشد - صاحب او دائم خوش حال و مالدار باشد - **دیگر** اسپ زرده که دو دست و دوپا و پیشانی سفید دارد چشمهاے او مائل به سفیدی باشد بسیار پسندیده و عزیز است - و می گویند که اسپے که چنین علامت و رنگ دارد محال است که غیراز بادشاهاں کسے دیگر برو سوار شود - **دیگر** اسپے که هر دو دست و هردوپا و پیشانی و سینه تا بحد شکم سفید داشته باشد نیز مبارک و عزیز باشد

دیگر - اسپ نقره گوش راست او سرخ یا سیاه باشد بسیار خجسته و میمون باشد و در طویله که این چنین اسپ بوده باشد از مبارکی قدمش اسپهاے بسیار جمع آیند - و صاحب و مالک و سوارش همیشه دوست کام و سرخرو باشد - و بهر مصاف که رود مظفر و منصور گردد -

دیگر - اسپے که برنگ خروس باشد و چشمهائش برنگ کبوتر مانند مبارک دانند و این چنین اسپ عزیز الوجود و نادر باشد - و لائق سواری بادشاهاں باشد - استادان این فن گویند که اسپ زرده که چشم او سیاه متحرک بود مانند چشم آهو و پشتش کوتاه باشد و موے اعضائش نازک و درخشنده بود البته دونده و جلد و تیز کام

دیگر - اسپ سبز خنک است و عنبری که اورا در هند نیلا گویند از رنگهاے سیاه و سفید مخلوط بود - و تشبیه این رنگ برنگ گردن طاؤس کرده اند یا برنگ فیروزه یا بگونهٔ لاجورد شسته و این هم رنگے پسند یده و مبارک است و گویند سوار او بر اعدا در روز مصاف غالب آید -

دیگر - رنگ قلهٔ سمند و اشقر اینها فرع زرده و بور اند این رنگها را نیز ستوده و مبارک دانند -

دیگر از - رنگها رنگ ابلقی است که سروپا و قضیب و خصیه اش سفید باقی همه اعضاے او برنگ دیگر باشد این قسم ابلق را بسیار ستوده اند و خیلے مبارک دانند - گویند سوارش در روز جنگ البته بر دشمناں ظفر یابد - و اهل اسلام اسپ ابلق را مبارک دانند و بودنش در خانه شگون دانند -

دیگر - اسپ ابرش است و آں اسپے ست که تمام بدنش سفید و گلهاے دیگر گوں بر بدن داشته باشد خواه خورد و خواه بزرگ از هر رنگ که گل داشته باشد بداں رنگ منسوب می کنند - چوں کمیت ابرش و بور ابرش و سیاه ابرش و برین قیاس باید ساخت - رنگهاے دیگر را ورنگ ابرش را هم مبارک دانند -

دیگر - هر اسپے که هشت اعضاے او سفید داشته باشد بدین تفصیل دو دست و دوپا و سینه و پیشانی و سر و گوش و دم بسیار مبارک

ذکر گلها که بر بدن اسپ از هر رنگ که

باشد و بیان سعد و نحس آن - بداں که اهل تجربه گفته اند اگر بر اسپ. خنگ گل سیاه باشد محمود است و اگر بر اسپ بور گل زرد یا سفید باشد آں را نیز مبارک و ستوده شمارند - و اگر بر اسپ زرد گل سرخ رنگ یا سپید باشد ستوده و احسن است و اگر اسپ سیاه گل سفید باشد نیز مبارک خوانند و گویند اسپ بهر رنگے که باشد گلهاے سفید و سرخ مبارک است و گل سیاه بر اسپ سفید نیز مبارک و خجسته است - و باقی گل سیاه بر اسپ هر رنگ که بوده باشد نا مبارک و شوم است - هاشمی در فرسنامه خود می گوید -

نیک و بد را بداں ز رنگ اے دل
نیک بنگر اگر نئی غافل

آنکه او رنگها بهم آمیخت
ویں نشانهاے نیک و بد انگیخت

او دریں رنگ می کند اظهار
ز انکه او هست فاعل مختار

هر که در طبع او بود خیری
همه داند ازو نه از غیری

بیان سن و سال اسپ و شناخت رنگ دندانش که اهل تجربه آنرا دریافته اند وهم از رنگ موے اسپ سراغے بسال و عمرش تواں برد - اسپے که موے اعضاے او نازک و براق نه باشد و برزه دار و درشت بود و استخوان پیشانیش بر آمده و پشت چشمش در

باشد و گویند در دوندگی از باد بگزرد اگر اتفاقاً این چنین دوسه پیچ سوائے پیچہاے معمولی که برسینه اش داشته باشد نهایت مبارک و بغایت خجسته بود - و بے ریب بادشاه برو سوار شود مظفر گردد ۔

ذکر رنگہاے معیوب و نامبارک ۔ بداں که اسپے که رنگ او برنگ دوده مانند یا خاکستری و فاخته رنگ باشد آں اسپہارا نامبارک شمارند - و مردم آنرا پسند ندارند - و اسپے که رنگ او برنگ آهوے سیاه باشد و زیر شکمش سفید بود نیز نا مبارک است اسپے که سه پاے او سفید و پیشا نیش سفید نه بود معیوب و مذموم دانند دیگر اسپے که ارجل باشد یعنے تمام اعضاے او یکرنگ بهر رنگ که باشد و یک پاے او رنگ سفید داشته باشد بضد رنگ بدنش بوده باشد سخت نا مبارک و شوم ست هرکس که بر اسپ ارجل سوار شود همیشه مغلوب و منکوب و بجنگ اگر می رود البته زخمی شود - و شکست خورد و یا از اسپ بافتد و پاے و گردنش بشکنند و در پاتگاه و طویله هرکه باشد طویله ویران گردد - و صاحبش غمگین و شکسته خاطر باشد ۔

بیان سفیدی پیشانی اسپ و ذکر نیک و بد اں ۔ بداں که ماهران این فن و شنا سندگان - عیب و هنر افراس رقم کرده اند که سفیدی که در پیشانی اسپ بود اگر بشکل گل نیلوفر و یا بسان قرص ماه و یا مانند چتر و یا همچو شمشیر باریک و کشیده بود پسندیده و مبارک است و اگر بصورت جسم بے سروپا همچو زنجیر پیچ در پیچ بوده باشد معیوب و مذموم است ۔

برسه سال شش ماه بگذرد و اسطات آغاز افتادن کند و چون آهر چهار بیفتند و باز برآید و هموار شود اسپ چهار ساله باشد و چون شش ماه بر چهار سال بگذرد رباعیات شروع در افتادن کند چون هد چهار دندان مذکور بیفتند و باز برآید و برابر شود بدان که عمر اسپ پنج ساله باشد تا مدت پنج سالگی چنانکه مذکور گردید همر دوازده دندان اسپ افتاده باز آیند و با دندان هموار و برابر می شوند - بدانکه حد عمر طبعی اسپ سی و دو سال است تا پنج سال که دندان می افتد و باز آید شناخت عمر اسپ ازان معلوم شود و بعد ازان که هشت و هفت سال باقی عمر اوست از رنگ دندان و علامت آن می شناسند - پوشیده نماند که در مدت هر سه سال رنگ دندان اسپ بگردد و رنگ دیگر پیدا کند - بعد از پنج سال که تمام دندان اسپ افتاده باز آیند و هموار گردند در دندان اندک کوه می باشد و درمیان آن گو رنگ سیاهے بود و چون آن اسپ بسن شش سالگی رسد آن کوے که در دندان ثنایا بود بر طرف گردد و پر شود و هموار و صاف نماید و چون هفت ساله شود کوے که بردندانهاے و اسطات باشد پر شود و چون هشت ساله گردد کوه که برسر دندان رباعیات پیدا باشد زائل شود و صاف و هموار گردد و بعد ازان سیاهی که برسر دندانهاے دواز ده گانه تا مدت هشت سال باقی باشد باقی ماند چون اسپ قدم درنه سالگی نهد سیاهی از سر دندان ثنایا مطلق برود و آنها زرد رنگ شود مثل رنگ نگبین و یا زردنیخ لاکن برسر دندانهاے و اسطات و رباعیات اندک سیاهی باقی باشد آن اسپ را در هند یا روکنارا گویند چون ده

کو افتاده بود اگر خنگ مگسی شود و اگر نیله بود سیاهی مویش
بسفیدی مائل گردد و بر پیشانی اسپ سرنگ یعنی بور و کمیت
وغیره موی سفید نمودار گردد بدانی که اسپ دراز عمر و پیر
است و علامات اسپ جوان بر عکس این باشد و معرفت شناختن
سن و سال اسپ کماحقه از رنگ دندانش توان دریافت بدان که
معهود است که اسپ از مادر خود بے دندان پیدا می شود و در
مدت یکماه چهار دندانش که عرب آن را ثنایا گویند نخست براید
دو بزیرود و ببالا و در مدت پنجماه چهار دندان دیگر که بتازی
آن را و اسطات خوانند براید در زیر و بالا بر اطراف ثنایا و چون
هشت ماهه شود چهار دندان دیگر براید و آنرا رباعیات خوانند
بدانکه در مدت هشت ماه چنانکه بیان کرده شد دوازده دندان
پیشین اسپ بر آید و هموار و برابر همه دندان شود و سال عمر
اسپ ازین دوازده دندان خوب معلوم شود چه تا مدت یک سال
دندانهاے مذکور سفید باشد مانند مروارید و یا برنگ شیر - هر
گاه که دندان اسپ تمام سفید و هموار باشد معلوم توان کرد که
اسپ یک ساله است و در عرب اسپ یکساله را حولی خوانند چون
شروع در سال دوم کند سفیدی دندانش قدرے تغیر می نماید -
و چون کامل دو ساله شود آن سفیدی بالکل زائل شود و فارسیان این
اسپ را نا کند گویند و چون بر دو سال شش ماه بگذرد - دندانهاے
ثنایا که نخست برامده باشند بنیاد افتادن کند اول دو دندان زیرینش
می افتد و لیس اسپ را فارسیان دو یک گویند و چون هر چهار
مذکور بیفتد و باز براید و هموار شود اسپ سه ساله گردد - و چون

دربیان معرفت نشانهاے اعضاے بر قوت اسپ که دلالت بچالاکی و دوندگی و تحمل برگیستوان سنگیں و بار کش اسپ نماید و هم بر وفاداریش در روز جنگ و تحمل آلام خبر می دهد - و ایں چنیں اسپ لائق سواری بادشاهاں و امراے عالیشان باشد - بدانکه اسپ اگر یکرنگ باشد و سرش کوچک چشمش مانند چشم آهو سیاه و زود حرکت کننده بود و لب و پوست او باریک و تنگ و سوراخهاے بینی او کشاده و دندانهائش هموار و هر دو کعبش خورد و کوچک مانند سر قلم و نیزو راست و دهانش نیز کوچک و گردنش بشکل طاوس و پشت کوتاه و کمر باریک و کوتاه و کفل گرد اما چناں نماید که پشت و کفل بهم پیوسته است بطورے که از هم فرق نتواں ساخت و بیخ را نهائش درشت و غلیظ و بین الفخذین کشاده و خصیه کوچک و شکم پهن و کشیده و قلم پائهائش در از و خشک اما قوی از رگ و پے و گوشت برقوائم او نبود و سمهاے او بزرگ و سیاه و سخت و سبطر و اعضائش متناسب و هموار باشد چنانکه گوئی صورتش مصورے از مو قلم کشیده و یاترا شیده و موئش چرب و نرم در خشنده مانند ابریشم و از علامات کمال قوت او آں بود که در روز یک بار پیشاب کند و چناں بزور نماید که قطرات پیشاب از میاں هردو دستهائے او بیروں آید هر اسپے که بدیں صورت و سیرت باشد البته تیز تر و چالاک و دونده و قوی هیکل بود - و اسپ یکرنگ کمیت موصوف بدیں صفات بود - اگر اسپ یکرنگ دیگر بحسن صورت و سیرت مسطور بوده باشد نیز شائسته سواری بادشاهاں نامدار و سلاطین قوی الاقتدار باشد - و ایں چنیں اسپ غیر از طویله بادشاهاں و امراے

سالہ شود آں سیاهی از دندان و اسطات مطلق رفتہ باشد و آں اسپ را اهل هند کنارا گویند و چوں یازدہ سالہ شود از سر دندانهاے رباعیات اسپ نیز سیاهی مطلق زائل شود و تمام دوازدہ دندان مذکور او زرد گردد چنانکہ مذکور کردیم - بدانکہ از پنج سالگی تاهشت سالگی سر دندانهاے اسپ سیاہ باشد وازنہ سالگی تا یازدہ سالگی بتدریج زرد گردد - و چوں اسپ بسن دوازدہ سالگی برسد بعد ازاں تامدت چهاردہ سالگی باز آں زردی بتدریج سفید می گردد مثل سفیدی جغرات یابسان شیر و چوں پانزدہ سالہ شود تاهفدہ سالگی دراں سفیدی نقطهاے زردافتد مانند خردل سفید کہ آنرا در هندی سرسوں گویند و در فارسی شرسف نامند - چوں هجدہ سالہ می شود تابست سالگی آں نقطہ هاے زرد باز رو بسیاهی آورد مثل مگس و چوں بست و یکسالہ گردد تابست و سہ سالہ آں نقطهاے سیاہ بتدریج سفید گردد و چوں بست و چهار سالہ شود تابست و شش سالہ بجاے آں سفیدی کوے افتد گرد و عمیق دندانهاے اسپ کج گردد و چوں بست و هفت سالہ شود تابست و نہ سالہ دندان هاے اسپ بجنبش آید و چوں سی سالہ شود تا سی و دو سالہ دندانهاے کہ بجنبش آمدہ باشد بیفتد و از خوردن بماند و اکثر است کہ زندہ نہ ماند مگر اسپ ترکی کہ حکم او دیگر باشد زیرا کہ عمرش تاهفتاد سال می رسد کسرے کم و زیادہ شاید عمرش تا سی و دو سال از رنگ و علامت دندان شناختہ شود و بعد ازاں بعلامت مخصوصۂ دیگر می شناختہ باشند با ایں شاذ و نادر است کہ ایں قدر زید و دندان باقی باشد و اللہ اعلم -

بلند تر ودر از تر و کشاده تر نمی شود و حد نهایت کلانی و بزرگی او همین مقدار بود بلکه اسپے که باینقدر درازی و عظمت باشد نادر و شاذ باشد و این قدر جنس از بلند ترین اسپان است و جنس دوم که متوسط باشد قد او نود انگشت و درازیش نیز نود انگشت بود و کشادگی و سبطری دور شکمش بمقدار درازی قد او باشد جنس سیوم که خرد ترین اسپان بوده باشد هشتاد انگشت بود و درازی قامتش بقدر درازی عرض جسمش باشد و غلظت و سبطری شکمش بقدر بلندی قدا و بود ـ و هر اسپے که ازین مقدار کمتر باشد اورا داخل در اسپان نمی شمارند و در اسپان بزرگ نیارند ـ و طریقه پمیودن قدا و آنچنان باشد که یکسر ریسمان بر بالاے سم او که حد موے رستن از انجا است نهاده و سر دیگر بر سر دوش رسانند بجاے که گوشهٔ زین نهند و آن ریسمان را پیمائش سازند که چند انگشت است و بس و پمیودن درازی او بدین عنوان ست که یکسر ریسمان برد نبال چشم اسپ نهند و سر دیگرش برجاے که بیخ دمش باشد رسانند و آنرا از انگشت پیمائش سازند و طریقه پیمائش شکم اسپ بدین آئین است که یکطرف سر ریسمان را تابحد ناف رسانند و سر ریسمان دیگر ازبالاے پشت و کمرش باز بناف درآرند و آن ریسمان رامساحت سازند تامعلوم شود دورَ قطرشکم اسپ و ضخامت آں چه مقدار هست

بیان موے اسپ ـ بدانکه اسپ بهررنگ که باشد اماموئش نازک ودر خشنده و چرب باشد اگرصد عیب در اسپ باشد پیش ازیں یک هنر همه محو و منسی است بلکه عیبش بهنر مبدل گر دد ـ چه هراسپ که موے

عظیم‌الشان کجامیسر آید و این همه خصلتها که بیان شد بیشتر در اسپ تازی اصیل یافته می شود - یا در اسپیکه تخمه تازی بوده باشد و دیگر خاصیتش این است که آرامیده و آهسته تر باشد و غضب نه کند و لکندنه زند و نه گزد تا اورا گرم نه کنی گرم نمی شود - و چون از جاے بر کنی زود بر جهد و تیز شود - و بسرعت از زمین خیزد و اگر آهسته کنی و فهمائش نمائی در ساعت از تندی باز آید و فرمان برد و موے اعضائش پاک و براق باشد و مدام محترز از سرگین و نجاست بود و از جاے نا پاک احتر از کند و میل بعلف نا پاک نه کند اسپے که این همه خصائل ستوده و شمائل پسندیده داشته باشد زحمتے و آزارے نمی باشد و در روز جنگ اگر زخم مهلک و یا صدمه و آسیبے بزرگ رسد نیفتد و در مانده نه شود - تا سوار را بمنزل نرساند و ذکر وفاداریش بیرون از تحریر و تقریر است و اهل تجربه گویند که این همه خواص اکثر در اسپ اصیل تازی دیده شده - چنانکه هاشمی در فرسنامه خود می گوید

این چنین اسپ خوب فعل و لطیف
باشد اصلش زنجد یاز قطیف

بیان معرفت بلندی قد اسپ تاچه قدر می شود و درازی او از سرتا بیخ دم و کشادگی دور شکمش و بیان عیب موے و اعضائش و تعریف آوازش از خوب و نا خوب و دانستن نیک و بد بوے عرق او بدانکه حد کمال درازی قامت اسپ صد انگشت است وحد درازیش از سرتا بیخ دم او نیز صد انگشت باشد و حد قطر و غلظت دور شکمش نیز مقدار صد انگشت بود - پوشیده نماند که اسپ از صد انگشت

بر اسپے کہ بدیں اوصاف متصف بود اورا از جنس بهمن دانند۔
دوم کهتری است ایں جنس اسپ چالاک و دونده و جهنده و تند و تیز و غضبناک و جنگجوے و تیز خوے بود۔ و اندامش همیشہ گرم باشد لگد بزند و از دنداں بگزد۔ و از فیل و شتر و آتش و آب سہمگیں و زخم شمشیر نہ ترسد و آواز او مانند آواز شیر بود تند و مہیب و بلند بیشتر ایں قسم اسپ قوی هیکل و کمیت رنگ و خوبصورت باشد
سیوم بیس است و ایں جنس اسپ بیشتر یرغہ رود و سریع السیر بود و گردنش پہن و کوتہ و دور شکمش غلیظ و چشمهائش زرد باشد۔ بشراب خوردن چناں مائل بود کہ اگر ظرفے پراز هزارجام بادہ پیش او نہند بر غبت همچو آب نوشد واز دور رفتن و منزل دراز ماندہ نوشد۔ برتشنگی و گرسنگی صبور باشد اسپے کہ درو ایں همہ خصائل بودہ باشد آنرا بَیس خوانند۔ چهارم سُدَّر است بمعنی بقال و ایں نوع اسپ بخوردن چیزهاے ناپاک و گندہ میل بسیار دارد و سرگیں و نجاست دیگر بخورد و در پیشاب و سرگیں و دیگر پلیدی بچسپد و غلطد و کند فهم و چابک خوار بود و پیوستہ چشمهاے او خشم آلودہ باشد و بنظر ناظراں بد نماید و ایں نوعے اسپ ضعیف الخلقت و خورد تراکثر باشد۔

بیاں راہ رفتن و گام نهادن و تک و دوے اسپ ۔

بدان کہ دانندگان ایں صنعت و ماهران ایں فن کام زدن اسپ را براہ رفتن تشبیہ فیل کردہ اند و گویند کہ اسپے باید کہ گام خود را بر زمیں آرا میدہ و کشادہ نهد و پاے پسین خود از پاے پیشیں فراتر گذارد و بخرامد مانند طاؤس طناز و گردن بلند دارد و چوں

تنش چرب و درخشنده باشد دل بدیدنش مائل شود و نتوانی که دیده از دیدنش بازداری۔

بیان آواز اسپ ۔ بدانکه آواز اسپ اصیل دلیرهمچو آواز شیرنماید بلند و مهیب و یامثل رعدتند بود ویا بسان فیل تیز و کشیده باشد و این نوع آواز اسپ محمود و ستوده است واسپے که آواز اومثل شتر باشد یا مانند آواز شغال د و شوم دانند

در بیان عرق اسپ ۔ آورده اند که بوے عرق اسپ همچو بوے صندل و یا مثل شگوفۂ نغزک بود و یا بد بوے گل ماند واسپے که بداصل و ناستوده بود عرقش بسان بول فیل باشد یابد بو مانند سیر و یاچون ماهی گنده باشد ۔

تقسیم اصناف اسپ بقاعده اهل هند ۔ حکماے هند و ماهران این قوم در کتب خود تصریح کرده و در فرسنامهاکه بزبان سهنسکرت نوشته بیان نموده که اسپ برچهار قسم است یکے قسم بهمن دوم کهتری سوم بیس چهارم سُدّر هریک ازین جنس را علامت مخصوص است علامت اسپ جنس بهمن و این قسم اسپ اکثر برنگ نقره باشد و کبود چشم و خوش شکل و خوب افعال گیاه بد بو نخورد و تن خود را پاک دارد مدام ساکن و آرمیده بود یعنی در غضب نیاید و خوش خوے بود و ازعرقش بوئے خوش آید و لکد نه زند و بد ندان نه گزد و فرما نبر دار باشد و هرچه سوارش فرماید بجا آورد ۔ و بر گستوان سنگین بردارد آواز او تند بود مانند رعد ۔ و

معهود زیادہ و کم بود نا پسندیدہ و نا مبارک است و اسپے کہ دندانہاے زیر و بالائش از هم گذشتہ باشد شوم دانند و عیب شمارند و اسپے کہ بیضۂ خصیہ او زیادہ یا کم بود آنرا نا مبارک و شوم دانند بدانکہ اسپے کہ بے خصیہ و با دندان از ما در پیدا شود شوم باشد در خانہ نباید گذاشت - دیگر اسپے کہ چشم همچو خوک داشتہ باشد یا بچشم بوزینہ مانند میموں نہ باشد - و اسپے کہ درمیان موے تنش فاصلہ و فرق بودہ باشد همچو فرق سر آدمی نا مبارک است و اسپے کہ طاقی باشد یعنے یک چشم سیاہ و چشم دیگر برنگ ارزق و یا بدیگر رنگ بودہ باشد سخت نا مبارک است - و اسپے کہ موے او درشت و بروزہ دار بود نا پسندیدہ است - زنهار اسپے را کہ یکے ازیں عیوب داشتہ باشد نباید خرید -

بیان سعد و نحس پیچہاے موے اسپ کہ اهل هند آنرا بهونرہ و بهونری گویند بدانکہ بردہ اعضاے اسپ معمول است کہ ایں موے پیچہا یعنے ایں بهونریہا اکثر می باشد و اگر ازیں دہ محل یکے کم شود یا زیادہ گردد شوم دارند و عیب شمارند - قطعہ -

هست یک پیچ بر لب زیریں
دو بزیر تہی گاہ بییں

دو بسینہ بود دو بر سر هم
دو بہ اطراف ناف زیر شکم

هست پیچ دگر بہ پیشانی
ویں دہ البتہ هست تو دانی

گر ازیں دہ بود یکے کمتر
عیب باشد بہ نزد اهل هنر

از گام بر داشتن برفتار آید چناں دست. و پاے بسرعت از زمین بر دارد کہ گوئی بر آتش می رود و مردم تصور کنند کہ پائش بر زمین نمی رسد و معلوم شود کہ ارادہ اش طے روے تمام زمین است و می خواہد کہ روے تمام زمین را درتحت تصرف دست و پاے خود درآرد – و اگر از جا بر کنندش چوں برق جہاں گردد – یا مانند تیر از کمان بشتاب رواں شود چناں گرم از جا خیزد کہ زمین از قوت پاے او کندیدہ گردد –

در معرفت نشانہاے شوم و علامتہاے مذموم کہ نادردر اسپاں یافتہ می شود بداں کہ اسپے کہ اورا شاخ باشد مانند انگشت ششم کہ در دست بعضے مردم می باشد خواہ آں شاخ دریال بود و یا درمیان کا کاش یا بر فرقش میان ہر دو گوش یا در پہلوے گوشہا در جائیکہ شاخ گاؤ و گوسفند روید – یابر پیشانیش زیر کا کل اہل تجربہ اتفاق دارند کہ ایں چنیں اسپ را درخانہ بلکہ در شہر ندارند و ہر جاکہ ایں اسپ باشد خانہ و شہر و یران کند پناہ بخدا ازو –

ودیگر اسپے کہ در غلاف قضیب و ہر دو خصیہ اش دو پستاں باشد مثل پستان گاو آں نیز نا مبارک و شوم است ہمچو اسپ شاخدار – و اسپے کہ در میان گوش او یا در پہلوے گوش او گوشے دیگر روئیدہ باشد خواہ کوچک خواہ بزرگ آں را ہم معیوب و مذموم دارند – و اگر یک گوش او موافق معمول و دیگر گوش او خورد تر باشد نیز مذموم و معیوب است – و اسپے کہ زبان وکام سیاہ داشتہ باشد نا مبارک است و اسپے کہ دندان او از عدد

دیگر زیر چشمہاے اسپ کہ از انجا اشک رواں شود و بر رخسارها و در بغلها و بر شانہاے او زیرجاگاه پیچ فالج یا بالاے زانوها و یا بر ساقہا و بر ساعدها و بر پس رانہا و بر دنبال چشمہا و شقیقہ ها و بر اطراف پیچ دمش یک یا دو موپیچ واقع شود آنرا منحوس و شوم می دانند نا مبارک و معیوب می شمارند - آورده اند کہ اگر اسپے اصیل و خوش بند باشد و بحسن و خوبیہا آراستہ و پیراستہ باشد و بجز خریدنش چارۂ نباشد و بر بدنش همچو موپیچے ازین موےپیچہاے نا مبارک بوده باشد در خریدنش ایں چنیں حیلہ نمایند کہ بمقدار درازی و بصورت آں موپیچ از زر موپیچے تیار سازند و آنرا خوب گرم کرده بر موپیچ داغ دهند و آں موپیچ زریں را بفقیر بدهند دریں صورت نحوست و شومیت آں پیچ باقی نمی ماند - و در عوام مشہور است کہ ایں موپیچ را از دست مالک سوختہ می گیرند - بداں کہ تمامی موپیچہاے اسپ بر هشت نوعے است نوع اول موےپیچے است بشکل گردش آب بود - یعنے گرداب بود و ایں قسم بسیار در اسپہا یافتہ می شود آں را در هندی بہونری می گویند وا نواعے دیگر نادر الوقوع می باشد دوم همچو صدف سیم مانند غنچہ نیم شگفتہ بود - چہارم برنگ زبان گاؤ نماید پنجم از انبوهی و کثرت موے بساں نافۂ آهو باشد ششم بشکل هزار پا هفتم برنگ نعلین چوبیں هشتم بساں چشم باختصار همیں قدر اکتفا کرده -

شیر مادیاں کہ آنرا در عربی لبن الرماک گویند طبیعت آں گرم و تر از شیر هاے دیگر حیوانات - آشامیدن آں محرک اشتہا و باه ملیں طبع و موافق قرحہ مثانہ و مجاری بول و مدر بول و حیض و حمولش با نشارۂ عاج

بیان موپیچهاے کہ اگر اتفاقا واقع شود اهل تجربہ آنرا مبارک دانند

زان جملہ موے پیچ دیومن است کہ جائش درمیان گردن اسپ
از زیرگلو تابسینہ می باشد و ایں را نهایت مبارک می دارند - و
گویند و مبارکی دیومن نحوست صدها عیوب شوم را دور
سازد و سوارالبتہ در جنگ مظفر و منصور باشد آوردہ اندکہ سہ
پیچ دگر است کہ آنرا نیز مبارک دانند یکے فرو تراز گلو مقدار
نیم دست یا یکدست و موپیچ دیگر بر بازو و سیومی بر بالاے
تهیگاہ زیر فرجک باشد و سواے آں دو سہ بل چهار و پنج موے پیچ
هم واقع می شود آں هم بغایت مبارک است می گویند کہ اگر بر
سینۂ اسپ ایں موپیچها بودہ باشد البتہ پادشاہ بر و سوار شود و
سوارش مدام مظفر و منصور باشد واعد امقهور گردد - و در پائگاہ
هر کہ بودہ باشد طویلۂ او از افراس معمور گردد - واهل عرب
چنان بیان کنند کہ هر کہ ایں چنیں اسپ داشتہ باشد کہ یکے ازیں
نشانها بران باشد هرگز غمگین نہ شود واهل تجارت موے پیچ هاے را
نہ نا مبارک و شوم دارند اول پیچ فالج کہ آنرا هندوان کالی گویند
و فارسیان برزہ پیچ خوانند و برزہ سردوش اسپ باشد - بفرس
قدیم و در هند ایں محل رادراركاہ گویند و ایں پیچ در غایت
شومی و مذمومی و نا مبارکی است هر کہ ایں چنیں اسپ دارد
پریشان حال و محتاج گردد - و سوارش هر جاکہ رود مغلوب و منکوب
باشد دیگر موے پیچے است کہ در زیرتنگ درآید - و در میانش پوشیدہ
گردد آنهم سخت شوم و نا مبارک است دیگر درمیان سوراخهاے
بینی فرس تازیر پیشانی اگرموپیچے واقع شود نیز نحس و شوم است

کردہ تشہیر می نمایند و خر درین ملک از هفت روپیہ تا سی روپیہ بفروخت می رسد و نادر است کہ زیادہ ازین قیمت یابد و اکثر گازران و هیزم فروشان و یلکلواران بکاروبار خود می دارند ـ بدانکہ یلکلوار قومے از هنود این ملک اند کہ پیشتر در یک مقام منزل نمی باشند بلکہ در صحرا و کوہ و دشت سکونت و بود وباشی دارند و خران و گاوان می پرورند و مدام کرایہ بستہ حبوب وغیرہ اجناس را از موضع بموضع واز قصبۂ بہ قصبۂ واز بلدے بہ بلدے می برند و بہمین جہت بسااوقات آمد و رفت اینان در شہرو قصبات صورت می بندد و خران ملک کرناٹک چندان مضبوط و قوی و تیز رفتار نمی شوند و آهنگران صحرائی و مشعبدان را دیدہ شد کہ اکثر خران نیو نگہداردند هر چند خرمسکین در نظر مردم خوار و بے اعتبار است اما از بار کشی عزیز و مورد مزاحم بسیار چنانکہ سعدی می فرماید ـ

مسکین خراگر چہ بے تمیز است
چون بار برد همی عزیز است

و خر جانوریست کم خوار و کم آزار بقدرطاقت خود بار بردارد و از گرانقدری و کرامتش همین قدربس است کہ عیسیعلیہالسلام راکب او بود بخصوصہ و اکثر انبیاے دیگر برو سوار شدہ پائے ـ پایہ اش برسن فضل و کرامت بستہ درپایگاہ شرف جابخشیدند و خر عصائی خوب تر و جلد ترو بیش قیمت و کلان و سفید رنگ می شود و سواری را خوب دهدو خر شامی و مصری را اکثر براے بار برداری دارند و در کار سواری کم کم می آرند و خریمنی خصوصا ز بیدی کلان و

بعد از طهر معین برحمل زن عاقرہ و از خواص اوست کہ هر سال قلیلے ازاں بہ اطفالے کہ آبلہ بر نیاوردہ باشند بخورانند دراں سال آبلہ بر نیاورند و اگر براورند زیادہ از چند دانہ نباشد۔ از مجربات مکررہ شمردہ اند۔

حمار ۔ عربیست آنرا در فارسی خرو در هندی گدها نامند و در انگریزی آس خوانند معروف و مشهور و مسکین براے بارکشی مامور در ملک عرب و ملک گرم سیر خوب و کلاں پیدا می شود و درسر دسیر هرگز نمی شود و هر جاکہ ازاں پیدا شود کلاں و خوب می گردد و اگر حمار کلاں را درسرد سیر بردہ بچها گیرند خورد تر می افتد و در هر مرتبہ خرد از طبقہ اول می شود و هر نوبت کاهیدہ تر از سابق و لاغرونحیف و کمزور از اول می گردد و پیدائش حمار اولا در عربستان شدہ و بعد ازاں جابجا بملکهاے دیگر رفتہ برابر حمار عرب درهیچ ملک نمی شود اما دراسپین خصوص در اندلس خوبرو و کلاں و تیز رفتار پیدا می شود و مردم آنجا نیز راہ ورسم تربیت و بچہ کشی آنرا خوب می دانند و گویند کہ قامتش هفتاد و پنج انگشت می گردد و در ملک گنی حمار کلاں تراز اسپ آنجا می شود و در ایراں دو قسم حمار می باشد یکے ازاں بارکش و دوم ازاں سواری و ایں قسم حمار خوشرو و پاکیزہ اطوار و سفید رنگ و صاحب جمال می باشد و ایں را بکار سواری می دارند و تا پانصد روپیہ قیمت می یابد در ملک کرناٹک قوی و کلاں پیدا نمی شود بلکہ خورد و ضعیف و قلنج و کوتاہ قامت می باشد و مردماں هندو دکن و کرناٹک از سواری خر ننگ و عار می دارند و مجرم وگنهگار را بر خر سوار

ابل ـ عربیست و در فارسی شتر و در هندی اونٹ می نامند و در انگریزی شتر یک کوهانی را کیمل ودو کوهانی را ڈڑی می نامند و شتر بر دو قسم می شود باعتبار کوهان یکے یک کوهانی و دوم دو کوهانی همه انعام اهلی و و حشی می شوند الا شتر که غیر از اهلی نمی باشد و هر صفاتے که در تمام انعام موجود ست او تنها در خود موجود دارد دیگر حیوانات از انعام به بعض صفات متصف نیستند تا تمام صفات او چه رسد مثلا همچو گاؤ و فیل بار بردار است و در صحرای بےآب و علف و ریک تودها می رود برہے آبی و بے علفی متحمل و صبور باشد نه مثل دیگر انعام اگر یکروز دانه و آب و علف نه دهند بے طاقت شوند و از کار روند و اگر دوسه روز آب و علف نمی رسد می میرند بخلاف شترکه درهر صورت در مانده نه شود و از کار پردازی باز نماند دوم مانند اسپ تیز رفتار و سریع‌السیر می باشد سوار را بآرام می برد و مطیع و فرمابردار باشد و گوشت بچهٔ یک ساله او مانند گوشت گوساله لزیذ بود و م ے هایش همچو موے گوسفند وغیره چهار پایان بکار می آید بلکه عزیز و گران تر ازان است غرض هیچ چیز از اندامش ذ کاره نیست حتی که بول و بعر او هم بکار می آید و شتر را از راهے که اورا می برند آن راه را فراموش هرگز نمی کند درجاتیے که راه معلوم نه شود شتر دلیل شود و براه می رود و منزل و مقام را از دور می شناسد و ازانجا تیز رفتار شود و بجلدی در مقام می رسد معلوم نیست از بوے مقام و منزل را می دانند یا و بوجهٔ دیگر بهمه حال منزل و مقام را از دور می شناسد و تمامی مردمان ترک و فارس و عربستان و بربر و مصر وغیره مال تجارت را بجبال شتران از ملک

خوش رفتار و قدمباز و قابل سواری می شود و خران ملک حجاز هرچند که از قسم اول هستند و متوسط الحال اند با این چنان تیز رفتار و کلاں و رهوار می شوند که هرگاه نماز مغرب در جده ادا کرده بران سوار شوند بوقت نماز صبح در مکۀ معظمه می رسانند و اکثر این معنی بتواتر از زبانی ثقات مسموع گشته - و خرانے که درین ملک خورد و لاغر هستند آں هم خراں از ملک دیگر در تیز رفتاری سبقت می برند و می گویند بعضے خران متوسط بمقدار اسپ خورد و سفید رنگ و خوش جمال می باشند سُپستں بموے خراں نمی افتد بسبب خشک مزاجی آنها بخلاف انعام دیگر و خر عراقی وغیره بکار سواری و بار بر داری هردو می آید - و خرسه رنگ می شود سفید و سرخ و سیاه و بعضے سرخ و سیاه حمار را دیده شده که بینی و شکم سفید می باشد -

بغل - عربی است و در فارسی استر و قاطر و در هندی خچر می گویند جانور یست معروف از انعام در گوش و دم و آواز شبیه به حمار و در پوست و رنگ مانند اسپ بود بسیار مضبوط و چالاک و تیز قدم و بارکش سواری را خوب تر دهد و از جفت نمودن خر باماد یاں پیدا می شود و خود بغل توالد و تناسل ندارد - و ٹیپوسلطان مغفور هم اکثر خراں رابا ماد یاں جفت کرده بچها می گرفت و بادشاهاں و امرایان سابق استراں را برائے ارابه کشی و حمال خزانه نگاهداشتند و ٹیپوسلطان هم خزانه را براستراں بار کرده همراه لشکر در رکاب می داشت و در پوتهی‌وار که متصل دهن کهیپ است استر بسیار خوب و لائق سواری پیدا می شود و مانند اسپ دهن کهیپ که بغایت خوب می شود و استرالرزن روم و دیگر توغات خوب بهتر می باشد و می گویند که در ولایت فرنگ استر اعالي و فلان درس نیز خوب و بهتر می شود

ست و شتران مغروب جید و سفید رنگ می شوند و شتران مصری برائے بار برداری بسیار تحفہ است و از برائے سواری نیز بکار می آیند در هندوستان شتران خوب مثل آنها پیدا نمی شوند مگر شتر مارواڑ و بیکا نیر بسیار تیز رفتار و بهتر می شود مردم می گویند که شتر بلوچی در یک شباں روز صد کروه می رود و الله اعلم بالصواب ـ

فیل ـ عربیست و در فارسی اورا پیل و در هندی و دکهنی کچ و هاتهی نامند حیوانیست عظیم الجثہ که مثل او در انعام هیچ جانور کلاں بنظر نیامده مهیب گرامی شان با عظمت و هیبت بیکراں است خرطوم آنرا بهندی سونڈ نامند بجائے بینی اوست مجوف می باشد و پیچیده می گردد و تنفس فیل را ازاں حاصل است ـ و هر آب را ازاں می کشد و سرآں در دهاں نهاده آب می نوشد و کاه وغیره اشیائے خوردنی همه ازاں بر داشته در دهاں می نهد و می خورد و ز دنداں اندرون دهاں که همچو اضراس اند خائیده و باریک ساخته فروبرد و قوت و زور در خرطومش بسیار است خرطوم درازی پیش رودارد و آنرا در عرف پیلباناں هات می گویند و دو دنداں از هر دو طرف دهانش بر می آید و سفید رنگ خمدار باشد اما محدب او جانب ارض و مقعر او بسوئے آسمان بود هر فیل که خم دندانش بطوریکه بیان کرده شد بوده باشد آنرا فلک دنتا گویند و اگر دندانش راست یا خمدار بود اما جانب مقعرش بسوئے زمین و محدبش بسوئے آسمان بوده باشد آنرا اچهال دنتا خوانند و هر فیلے که دنداں بالکل ندارد آنرا مکنا نامند یا دنداں دارد اما خورد بقدر یک وجب کسرے کم و زیاد باشد خواه یک و خواه دو آنرا هم مکنا خوانند و ماده

به ملک می برند و اگر این جانور نه بوده بردن مال و متاع درای
ملک دشوار و محال خواهد بود - و شتر یک کوهان در تمام ملک پیدا
می شود و شتر که دو کاهان دارد غیر از ملک شام و ترکستان و در
کنارهٔ ملک دریائی که آنرا در زبان انگریزی دریاے لینونت گویند پیدا
می‌شود دریں ملک شتر اکثر پیدا نمی شود و از ملک دیگر سوداگران آورده
می فروشند لهذا کم از کم بچه کشی شتران دریں ملک صورت
بندد و شترانیکه دریں ملک به نظر می آیند از تعلقه مارواڑ
و کچ وغیره تعلقات می رسند شتر عمانی بسیار تیز رفتار و چالاک
و مضبوط بود - و سوارش اصلا حرکت ندارد و شتر سوارے از مکه
معظمه در وقت دو پاس روز بتاریخ دو از دهم ذی حجه برای
خبرر سانی حج بمدینهٔ منوره راهی گردید و بتاریخ چهار دهم ماه
مذکور وقت نصف النهار در مدینهٔ منوره رسید - یوسف بادشاه بگمان
اینکه آں شخص حج نگذارده آمده است از راه سیاست در حبس
انداخت و تصور کرد که کسے بایں زودی بعد از اداے حج دریں
جا نخواهد رسید من بعد که قافله حجاج رسید معلوم شد که
حج ادا کرده است زیرا که همه حاجیان قافله باتفاق گواهی دادند
لاجرم بادشاه اورا از قید خلاص داد - و اورا بسبب زود آوردن
خبر حجاج و حج انعام فراوان نمود - و شتر عمان سرخ مواست
و پست قامت و شتر نجدی بسه رنگ می شود سرخ و سیاه و سفید
اما کوتاه قامت و نازک اندام و تیز رو و بے حرکت می گویند که
سوارش اگر پیاله آب هنگام سواری در دست دارد از پیاله آب نمی
ریزد ایں قسم شتر بسیار بیش قیمت و مخصوص بسواریٔ امراء

سرنگ پٹن میسور و هرپاپٹن و بنٹپور و نواح آں تا حسین پور صحرائے فیلاں است - فیلان آنجا کلاں و خوش رو و بلند قامت و دلاور و شجیع و باریک پوست و چالاک و اکثر کلاں و ضخیم دنداں می شود و در سیلہر و پالگهاٹ و کوئمتور وغیرہ تعلقات گرد و پیش نیز فیلان کلاں خوشرو وخوش بند و بلند و بالا و فلک دنتا و پوست باریک و دم کوتاہ و چالاک و تیز رفتار و نجهول می شود - نجهول آں را گویند کہ حرکت همچوں تکان در اسپ نداشتہ باشد کہ ازاں آزار و تعب بسوار نرسد و آں کہ ایں چنیں حرکت داشتہ باشد آں را جهولدار می گویند اما بداں کہ خاصہ کل فیلان ملیبار سوائے صحرائے بندر کوچی است کہ زود در ماندہ و عاجز درطی کردن چهار و پنج کروہ می شوند و اندک شریر و شجاعت و دلاوری کم دارند و فیلیکہ در کدہ کہ از مضافات جزیرۂ آچهی است پیدا می گردد اکثر رنگ بدنش سیاہ و زیر مستک نقطۂ سیاہ و سفید رنگ دارد و بعضے را بر هر دو گوش نقطۂ سیاہ و سفید نیز بود - کلهم دلاور و شجاع و بسیار شوخ و شریر باشند اگر فیلبان استاد باشد تربیت نیکو کند بغایت فرمانبردار شود اما از دیگر فیلاں کوتاہ قامت باشد از شش و نیم دست تاهفت و نیم دست و کسرے زیادہ درازی قامت اوست و فیلے کہ در پینی پیدا می گردد بغایت خورد و بسیار شجیع و شریر بود اکثر در اطاعت فیلباناں نمی آید و غالب استکہ خونین باشد و پوستش نهایت گندہ بود و فیلان سیلانی کہ در سیلان کہ آنرا هندیاں سراندیپ می گویند پیدا می شود نهایت مطیع و فرمانبردار و شجاع و دلاور و خوش رو و بلند قامت و خوش بند و پوست نهایت باریک بود اما بجاے پشت او نقطۂ سفید و نقطۂ سیاہ

را اصلا دندان نمی باشد بدانکه در ملک کرناٹک چند جا فیل پیدا می شود یکے در نواح تعلقہ ترناویلی ماوا دارد و هر دران صحرا اورا صید می کنند فیل اینجا متوسط القامت و باریک پوست و دم کوتاه نهایت جلد چالاک می باشد اکثر سیاه رنگ بود و بعض ازان را زیر مستک و گوش اندک نقطه سفید و سیاه می باشد و آنطرف کوه قصبه دیگر سنکهم که بتخانه پاپ ناتی در کمر آن واقع است و رود تامبرنی از انجا بر آمده است فیلانے که پیدا می شوند همه آنرا فیلان ملیبار میگویند بدانکه در ملیبار چند جا فیلان پیدا می شوند اول در صحرائے اطراف تر و ندرم فیل اینجا شتر کمان و بلند و بالا و باریک پوست و فلک دنتا و کوریال می شوند مخفی نه بوده باشد که استخوان پشت فیل بدو شکل می شود یکے راست می شود و آن را در عرف فیلبانان سوم ریژه گویند و دیگر شتر کمان آن باشد که استخوان پشتش اندک خمدار باشد اما محدب او جانب پشت فیل بود و مقعراو جانب شکم می باشد و این قسم را در اصلاح فیلبانان شتر کمان خوانند و فیل اینجا تاشش نیم دست می شود دوم فیلان شیردره ـ فیلان شیردره بسیار کلان بلند بالا و فلک دنتا و چالاک و باریک پوست دارد و سواری خوب می دهد و فرمان بردار می باشد بعضے ازان کوریال می شود و بعض را بر چهره زیر مستک و گوش نقطهاے سفید و سیاه باشد و دمش دراز می شود ـ فیلان ملیبار دلاور نمیشوند و بزود در مانده شود الا فیلان بندر کوچی و در تعلقه کورگ فیلانیکه پیدا می شوند خورد و شریر و بد ذات و اکثر خونی باشد و شکل هم خوب ندارد ـ و دندانش ضخیم و کنده نمی گردد و در نواح مرنگ

پیدا می شوند مثل فیلان کهندی بی کم و زیادتی و فیلی که در کوهستان چیته و تیره و اسلام آباد که مضافات بنگاله اند و در احشام از علاقه صوبه اوده است و در گورکپور هم پیدا می شود و می گویند که در اندرون جوف دندان بعضی افیال سال خورده چیزی مدور شبیه بمروارید کلاں بهم می رسد و اهل هند آنرا گج موتی نامند را قم آنرا مشاهده کرده همچو گوهر صفا و آبدارے و فروغ ندارد و دندان فیل که در عربی عاج می نامند بهترین اجزاے اوست و در پاگها یک مفصل در وسط دارد و در دستها دو مفصل لهذا در وقت نشستن و خوابیدن اولا دستها را از پیش دراز می کند پس پائها را می خواباند و از گرما بسیار اذیت می یابد و هرگاه تپ پیدا کند بزودی می رود و مدت حمل آں هجده ماه گفته اند عمرش همچو عمر انسان می باشد و طبیعتش سرد و بسیار خشک اکتحال زهرهٔ آں جالی آثار چشم و مقوی آں - هر روز دو درم برادهٔ عاج با ماءالعسل یا بآب و عسل بخورند مقوی حافظه و فهم و دافع درد مفاصل و پهلو و جهت اعانت حمل مفید و بدستور فرزجهٔ آں جهت حمل زن عاقر مجرب دانسته اند و آشامیدن بول آں بطور یکه زن نداند براے حامله شدن زن عاقر مجرب و حمول سرگین آں زن را عقیم گرداند گویند اگر بر درخت بار دار بندند یا بمالند دیگر بار نیارد - و بخور آں رافع تپهاے مزمنه و گریزانیدن هوام و طلاے آں رافع کلف و آثار جلد و قمل و محرق آں جهت سعفهٔ رطبه والتیام زخمها مفید -

---

بیان گاوان ملک کرناٹک وغیره - گاوان در ملک کرناٹک بسیار جا پیدا می شوند از آں جمله گاوانیکه در تعلقه نیلور و کندکور

کم کم می باشد بلندی قامتش از شش و نیم دست تا هشت و نیم دست قدرے کم و زیادہ می شود لاکن بسیار اشراف و جلد ترمی شود وفیل دهناسری در همہ فیلان بلند بالا و شجیع و دلاور و مطیع و فرمانبردار و چالاک و تیز رفتار و نجهول و بغایت خوش منظر و خوبصورت و پوست باریک دم کوتاہ و مستک برامدہ ۔ و دراز قرطوم بود اکثر رنگش کوریال می باشد و کوریال در عرف فیلباناں آنرا گویند کہ بر و نقطهاے سفید و سیاہ بودہ باشد سواے پشت و رنگ تمام نقطهاے کوریال فیلان دهناسری سرخی مائل می شود بخلاف فیلان مهلانی وغیرہ و در اقسام فیلان فیل دهناسری اعلی و عمدہ است و فیل پیرا اکثر کلاں و خوش رو و خوش بند بود اما اصلا شجاعت دلاوری ندارد وخائف از آتش و آتشباری و آب سهمگین بود بلکہ هر چیز را کہ می بیند می ترسد و مدام بیمار بود و گاهے از بیماری خالی نباشد یک آزارے را اگر علاج کنند آزار دیگر پیدا کند وبہ نمیشود و اصل اینست کہ هواے ملک غیر با و نمیسازد و شکمش نفخ کند غالب زندہ نمی ماند و اگر در صد یکے زندہ ماند نادر باشد و بے آزار نمی باشد ۔ پوستش نهایت کندہ بود و فیلے کہ در کهندی پیدا می شود بسیار کلاں و ضخیم و فربہ و زیر گردنش تا سینہ مضغہ گوشتے همچو قلادہ و حمائل در گردن می باشد بعضے فیل را یک عدد بود و بعضے را دو یا سہ بود فیل آنجا نهایت جهول دار و گندہ پوست بود و استخوان بشتش راست بود کہ آنرا در عرف فیلباناں سون ریڑہ گویند می باشد ۔ دندانش کلان و دراز و ضخیم می شود و دلاور و شجیع بود ۔ اما بکار سواری نیاید و براے بار کشی هم لائق نہ بود مگر براے توپ کشی و عرابہ کشی لائق و شائستہ بود و در کدری کامر هم فیلاں

بہتری شہرت دارند. در هرم دو قسم می شوند. یکے هرم کلاں دوم هرم خورد اما هَرَم کلاں باوجود تیز رفتاری بارکش هم خوب می شود بخلاف گاوان هرم خورد که بکار بارکشی نیاید مگر در سبکتازی و تیز رفتاری بے نظیر و با باد دم مساوات زند و اکثر اسپ به جلدی و برق تازی او نمی رسد و گاوان کُند روپی از گاوان هرم در جلدی و چالاکی و باد رفتاری یک قدم زیاده اند و در آفاق معروف و مشهور بدستور گاوان عالم باری در تیز رفتاری دم مسابقت با اسپ و باد می زنند و بکار سواری می آیند فقط ـ و بہل کشی نمی توانند و گاوان ملک کنچی و تنجاور و تعلقه کورگ و ملیبار اکثر ضعیف الجثه و کوتاه قامت و شاخها نیز خورد تر دارند بمقدار یک و جب کسرے کم و زیاده بملاحظه رسیده ـ و گاوان این تعلقات یعنی کورگ و ملیبار اکثر و قلیلے از تعلقه کنچی برابر گوسفند بنظر درامده ـ و باقی گاوان تعلقات و پرگنات تعلقه کرناتک متوسط الحال اند در خوردی و بزرگی و بارکشی و سستی و تیز رفتاری بدان که شاخهاے گاوان تعلقه نلور و کند کور وغیره کمتر از یک دست می شوند و شاخهاے گاوان دامان کوه نل ملاء و هَرَم و دو پار وغیره دراز می شوند و شاخهاے باقی گاوان متوسط اند در درازی و کوتاهی مخفی نماند که گاوان هر جاو هر ملکے که باشد علامت سبکرفتاری و تیز روی از شکل و شمائلش پیداست ـ بدستور علامت سستی و نرم رفتاری ازین همه آثار هویدا ـ چه هر گاوے که پوست زیر گلوئش تاسینه دراز و آویخته و مسترخی و چرمے که از خصیه تاد نبال او بدستور آں دراز و آویزاں بود آں گاو سخت و سست و بطی بود ـ و هرگا و یکه پوست زیر گلوے او کمتر

و ونگول و تعلقات گرد و نواح آں پیدا می شود عظیم الجثه و کلاں و بسیار تنومند و قوی و بارکش و بهر عرابه و دولاب کشی که آنرا در زبان دکهنی موٹه گویند بسیار لائق مگر عیب در گاوان تعلقهٔ نیلور این است که اکثر سست قدم و مسترخی اعضا می باشند اصلا چالاکی و تیز رفتاری ندارند بخلاف گاوان دو بار و مواضعات کوهسار آں ملک که آنرا دامان کوه تل ملاء گویند که خوب بارکش و پرزور و چالاک و تیز رفتار می شوند و در زمین سنگلاخ در مانده و عاجز نه گردند زیرا که توالد و تناسل این گاواں در سنگستان سنگلاخ است و هر روز بهرچرابر کوه و دامان می روند لاجرم سمهاے این گاواں سخت همچو فولاد می باشد از رفتن بر زمین سنگلاخ نقصانے بسم این جانوراں عاید نمی شود پس کجا در مانده می گردند و هر گا و یکه دریں تعلقها پیدا می شود از پنجاه روپیه تاهشتاد روپیه بل زیاده ازیں قیمت می یابد و هرگاه که ازیں تعلقات بکڑپه و کرنول و گتی و حیدراباد وغیره برند گراں تر قیمت می گردند و گاوان هاکل واری و هر فن هلی و نواح و اطراف آں کلاں و قوی ضخیم و عرابه‌کش و بار بردارمع هذا چالاک و تیز رفتار می شوند و بکار قلبه رانی و شدیار همچو گاوان نیلور و دو بار وغیره بکار می آیند می گویند که حیدرعلی‌خان بهادر مرحوم پنجاه هزار ماده گاوان دریں تعلقات براے بچه کشی نگاه داشته بود و گاوان فحل خوش بند و خوبصورت را دراں گلهار ها کرده و چندیں داروغه هشیار کار بهر خبرداری آں گله ها بر گماشته و هر سال گو ساله و بچه گان آں را که تیار می شدند براے تو پخانه وغیره می طلبید و تا ایام حکومتش همیں قاعده جاری بود و گاوان هرم در

انگلینڈ قیماق و زبد بے جوشانیدن شیرحاصل می سازند و در انگلستان گاو بر سہ قسم پیدامی شود دو قسم ازان اهلی است و یک قسم ازان صحرائی و آنکہ اهلی است در همہ جاموجود است می گویند شاخش همچو عاج سفید رنگ می شود ۔و دیگر گاو پولنڈ و لتانیہ کہ ملحق باپولنڈ است بایکدیگرمشابہ اند بہ اندک فرق و گاوان صحرائی اسپین وافریقہ بسیار خوش شکل و سفید رنگ و فربہ و خوبصورت می باشند براے پوست آں شکار می سازند۔ و گاوان صحرائی اسکاٹلینڈ بر گردن بسیار موے دارد - و گوشت گا و یک سالہ بهتر و خوب ترمی باشد و همچنیں گوشت مادهگاو عقیم یعنی نازاهیدہ و خواص و فوائدآں در کتب مفردات طبیہ مذکور است پوشیدہ نہ ماند کہ بعضے ازگاوان اهلی ازکمال وحشت یابوجوهات چند درچند صحرائی گشتہ اندو توالد و تناسل آنهاهمچو گاوان صحرائی بے تفاوت در صحرا است لهذامردمان اینجا آنهارا نیز صحرائی می گویند اکثر شکاریاں از بندوق شکارمی سازند خوب فربہ و گوشت آنها نهایت خوش مزہ است خصوصا گوسالہ کہ یک سالہ بودہ باشد حسام الدولہ بهادر نبیرۂ نواب امیرالهند والاجاہ کہ داماد حسام الملک بهادرمرحوم بود از راقم ظاهرکرد کہ روزے خبرایں چنیں گاواں یافتہ بهرشکارش در صحرائے نواح ترچناپلی رفتہ بغلولۂ تفنگ زدم هر چند گاو مزبور زخمی بر داشت من بگماں اینکہ از پا در آمدہ باشد قصداو کردم ناگهاں بر من حملہ کرد قریب بود کہ مرا هلاک کند من بحیلہ خود را رهانیدہ باز بغلولہ تفنگش زدم از پا درامد و بر زمین افتاد ۔ و یک قسم از گاوان اهلی اند کہ گلہ گلہ می باشند ۔ و گلہ بانان آنهارا بهر چہ می فرمایند بموجب

دراز مسترخی باشد آں گاو از گاوان دیگر کمتر درسستی بوده باشد
و گاوے را کہ چرم گلوئش کشیدہ و چسپندہ بگلو و گردنش باشد
چنداں کہ بنظر نیاید و اگر بنظر آید بسیار کمتر نماید و دم او
کوتاه و آهو چشم و خشک ساق و سخت سم و پوست باریک باشد
ایں قسم گا و بغایت تیز رو و سبکتاز و قدمباز بود و شیر مادہ
گاوان تعلقہ کرنائک چنداں بیشتر نہ بود همچوں مادہ گاوان یمنی
و زبیدی و صنعانی مگر ایں کہ شیر اینها بقدر تنومندی و مانند مقدار
جثہ اینهاکم و بیش می شود و نادر است کہ مادہ گاو خرد شیر بسیار دهد
و کلاں شیر کمتر دهد واقل مقدار پا و آثار شیر است و زیادہ از سہ
آثارنمی باشد و اگرمادہ گاوے چهار پنج آثار شیردهد نادرالوجود است
و دستور است کہ گا و یکہ درگلہ ها برائے فحلی می گزارند تاکشنی کندمادہ
گاوان را در غالب خوب صورت و خوش بند بود و گوسالها نیکوشمائل
و خوش رو ازاں پیدا شوند و مادہ گاوان عربستان خصوصا یمنی شیر
بکثرت می دهند و گاوان گجراتی و ناگور خوشرو و کلاں و بزرگ قامت
و تیزتر رفتار و بارکش می شود و ضرب المثل خاص و عام مردم هند و
دکن است و همچو د ر هیچ جاخوبرو و جید پیدانمی گردد۔ و بعد ازاں
گاو براری است کہ آں هم در ارابہ کشی و بار برداری و جلدی شهرت
دارد و از زبانی بعضے ثقات شنیدہ شد کہ درضلع بخاراےشریف مادہ گاو
را هر روز سہ بارشیرمی دوشند و قیماق یعنے ملائی بر سر شیرخام
می بندد ۔ و د ر اورد میہ و شر واں نیز قیماق بر سر شیرخام می‌بندد
و در انگلستان نیز همچنیں قیماق پیدامی شود و گویند کہ قیماق کہ
برسر شیر خام پیدامی شود بسیار خوش مزہ باشد و درتمام ولایت

و آنچه در شیردان گاو تکون می شود فاد زهر است و گویند علامت تکون آن آنست که روز بروز گاو زرد و ضعیف و لاغر شود و چشم آں مائل بزردی و سفیدی و حدقۂ آں مستدیر و اکثر اوقات آں گاو فریاد می کند و مختص بگاو نر و یا مادہ نیست در مادہ تکون بیشتر و در بلاد باردہ از حارہ نیز زیادہ می باشد و ایں قاعدۂ کلیہ نیست و نیز در زہرۂ ہر گاو تکون نمی یابد در صدیکے و بہترین آں بزرگ و سنگیں و تازۂ اوست

و سر یا گاو ـ نیز از قسم گاوان صحرا ئیست اکثر سفید رنگ و دمش دراز می باشد و مردم آں را درکار مورچل و چنور می آرند

نیل گاو ـ در نواح کوہستان و صحرائے اطراف ذیل کدھی شکار می شود مثل سانبھر می باشد صورتاً و سیرتاً و بعضے مردم روایت می کنند کہ در ہنگام مستی اگر مادہ سانبھر بگاوان دشتی جفتی سازد ازاں نیل گاو پیدا می شود ـ نہایت تیز رفتار و برق کردار است ـ آں را تربیت کردہ بہل سبک تیار کردہ آں را می بندند ـ گویند کہ در یک روز پنجاہ کروہ بل زیادہ ازاں راہ می رود ـ و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال ـ

بیان جاموس و مادہ جاموس ملک کرناٹک وغیرہ جاموس عربی است در فارسی گاو میش و در ہندی مادہ را بھینس و نرش را کھولگہ و بھینسا گویند جاموس دریں ملک در ہر جا پیدا می شود اما چنداں کلاں نمی شود و جاموس مادہ آنچہ کہ در تعلقہ نیلور و داچہ ھلی

صداے آنها عمل می کنند و در اختیار او می باشند و بغیر گله بان کسے دیگر چه طاقت دارد که در گله آنها رود ـ اگر شیر صحرائی درآید گردا گردش حلقه زنند و از شاخها می زنند و شیر را هلاک می سازند و گله این گاوان غیر از صحرا و کوهستان قرار ندارد ـ و در سال یکهزار و دو صد بست و دو یا سه که خشک سالی درین ملک شده بود دران وقت گله هاے این گاوان براے چرا در کوهستان نواح او دگیر رسیده بودند و گله بانان نظر بخشک سالی و عدم دانه و علف بعضے از انهارا بفر و ختند چنانچه سید عباس علی خان بهادر هفتاد راس گاؤ ازان گله خرید کرده بودند ـ از چشم خود راقم ملاحظه کرد ـ با آن که یک یک گاؤ را جدا جدا از درخت املی و نیم وغیره از رسنهاے مضبوط بسته بودند با این حمله می کردند و بکمال وحشت از جامی جستند و بعضے در همین حالت مردند و بعضے ازان در مدت یکماه و بعضے دو سه ماه و بعضے در مدت ششماه رام شدند و قلیلے ازان اصلا رام نه شدند ـ و راقم درین وقت ازانجا بر آمد پس معلوم نه شد که آنهارا کشتند یا چه کردند ـ در زهرهٔ گاو حجرے پیدا می شود که آنرا در عربی حجرالبقر و خرزةالبقر نیز نامند و بهندی گاؤروهن گویند و آنچه در زهره پیدا می شود بمقدار زردهٔ بیضهٔ مرغ و زرد تر ازان و تلخ و نزد بر آوردنش اندک نرم می باشد و هرگاه که خشک شود و سرد گردد سخت می شود ـ رنگ بعضے تیره و بعضے منقط بسیاهی و جرم اندک سخیف و سست شکلش مدوّرومثلث و پهن و طولانی بنظر آمده ـ الحاصل بهر شکلے که خواهند در هنگام تازگی و نرمی آن می سازند و ازیک مثقال تا چهار مثقال می باشد

وازمردم ثقات شنیده شد اکه دراورمیه گاؤمیش پیدا می شود ودر تاریخ فرنگستان مرقوم است که در ضلع اتالی گاؤمیش هرمی باشد و مرزایان شاهجهان آباد می گویند که گوشت گاؤمیش بچه یک دو روزه خوش مزه و فراوان لذیذ و لائق تعریف است

جاموس صحرائی - که آنرا در زبان اهل دکن و کرناٹک ارنا بهینسا گویند در کوهستان و صحراهاے تعلقات باره محل و دیگر صحاری و گهسا رایس ملک موجود است همچو بچهٔ فیل می شود و بعینه مانند فیل دمان راه می رود - شیر اگر قصداو سازد شیر را هلاک سازد بنابران شیر هرگز قصداو نه کند - بلکه راهیکه او می رود وا می گذارد و ازراه دور دراز می رود و ماده اش آنقدر شیر دارست که از پستانش شیر بر سنگها می چکد و بر هر سنگے که ماده اش نشیند شیر از پستانش چکیده بران سنگ منجمد می گردد - بملاحظه رسیده که قطر شیر منجمد بقدر نیم انگشت زیاده ازان باشد و شکاریان هر گاه که درانجا گذر سازند شناخته شیر منجمد را بر داشته از انجا می آرند و پوست او را زین العابدین دادنی لقب که از قوم نائطه بود و در هنگامهٔ حیدر علی خان قلعه دار انبور کده و حاکم تعلقه باره محل بوده خواست که پوست ارنا بهینسا را دباغت دهاند تا براے دوال شمشیر و رکاب وغیره بکار آید پیادگان آنجا بموجب او شکار ارنا بهینسا نموده پوست آن را آوردند زین العابدین مرحوم به دباغان داد تا دباغت کنند آنها گفتند که پوست جاموس صحرائی هرگز دباغت نمی یابد از بسکه چربی داراست که در هنگام دباغت روغن از پوستش چکان چکان می گدازد - ضام

و کنند کور و او دگیر و نواح آں بهم رسد شهر بسیار می دهذ
نسبت بدیگر تعلقات گرد و نواح خود و جاموس ایں ملک براے
قلبہ رانی گل ولا کردن مری شالي زار و جوال برداری بکار می آید
و ارابہ خورد را هم بقدر زور خود می کشد و اکثر بدہ روپیہ
و چهاردہ روپیہ و نهایت بست روپیہ بہ فروخت می رسد و بسیار نادر
است کہ بست روپیہ قیمت یابد مگر کہ مجنس بودہ باشد از
جاموسان ماهوری و آنچہ دو سہ سالہ بود گاهے بہ پنچ روپیہ و گاهے
بہ شش و هفت و هشت روپیہ نیز همدست می شود مادہ جاموس
قیمت بقدردادن شیر می یابد ۔ اگر مادہ جاموس سہ آثار پختہ بدید
فی وقتہ دوازدہ روپیہ قیمت یابد و اگر چهار آثار پختہ شیر دهد
چهاردہ روپیہ و شانزدہ روپیہ قیمت می یابد ۔ و همیں طور قیمتش
افزوں شود تا بہ سی روپیہ می رسد ۔ و زیادہ ازیں قیمت جاموس
مادہ نادر باشد ۔ و علامت بهتری و جیدی جاموس مادہ ایں است کہ
خوش بند بود ۔ و دم کشیدہ و پاے پیشیں او کوتاہ و پاے هاڈے پسیں
باریک ولا غرو آغشتہ از گوشت نہ باشد ۔ و پستانش دراز و کلاں
و شیر دانش عظیم با ایں هم شرط است کہ مادر و مادر مادر او شیر بسیار
دہ بودہ باشد دریں صورت ایں جاموس مادہ هم شیر بسیار خواهدداد ۔ و ایں
معنی مکرربہ تجربۂ مردم رسیدہ است و گرنہ بہ شیر دادنش اعتماد نشاید
کرد جاموس مادہ کہ رنگش سیاہ باشد زبد در شیرش زیادہ می شود اگرچہ شیر
کمتر دهد و جاموس مادہ کہ رنگش سفید بود شیر بسیار دهد و
زبد کمتر در شیرش می برآید و جاموس و مادہ جاموس ماهوری
همچو بچهاے فیل می شود ۔ و مادہ اش شیر بے شمارمی دهد ۔

بعضے مسقطی و بعضے از قسم بز متهراڈی وغیرۂ ملک دو آبۂ هندوستان میدادند و این قسم مادہ بز نهایت شیردہ می شود و شکلش همچو شکل گوڈی چهپای می باشد اما تفاوت درمیان آنها این باشد که شیر دانش دراز و پستان هم کلان و دراز و قریب بزمین شود بمرتبه که تا بزمین رسیدن یک دو انگشت فرق میباشد و این قسم مادہ از یک آثار تا دو آثار پخته شیر می دهد و بعضے مردم روایت کنند که زیادہ از دو آثار هم شیر میدهد و قیمت این قسم هم غالی و گران می باشد و اکثر به بیست روپیه و بیست و پنج روپیه بفروخت می رسد و قیمتش موقوف است بر افزونی شیر او و گوشت دراینها که آنرا در عربی تیس و در فارسی تکه و نهار گویند هنگا میکه بمستی کمال رسیدہ باشد سخت بدبو و و پردنا کارہ و لائق پختن و کباب کردن نیست و آنکه بمستی نرسیدہ باشد یعنی شش ماهه و نه ماهه بودہ باشد بغایت خوش مزہ و الذ می باشد و بزمسقطی هر چند خورد می شود اما شیر چهار یا پنج آثار می دهد و گوسفند بغداد و نجف اشرف و کربلاے معلی وغیرہ اطراف و نواح آن مشهور بهو کری است گوشت آن لذیذ تر از گوشت گوسفندان ایران زمین است چرا که علف امکنۂ مذکورہ اکثر شوریت دارد ـ لهذا گوشتش نمیکین می شود و لذت آگیں می گردد و در تمامی ایران گوشت گوسفند و بز کرمان لذیذ تر و خوشبو تر می شود زیرا که اکثر علف او از ریزۂ کرمان است و در ملک بخارا دو قسم گوسفند پیدا می شود یکے عربی دنبه دارخورد و دیگر[؟] مچه دراز دارد و برہ چند رنگ از و حاصل آید و آنچه اهل چین و روس

و پاره پاره می گردد - و با ایں قلعه دار مذکور بدباغتش حکم نمود تا چار دباغاں برده دباغت کردند پوست مذکور هماں صورت گرفت که دباغاں گفته بودند یعنے پاره پاره شده ضائع گشت - و پاره هاے آں رقیق و باریک گردیدند و ایں معامله پیش نظر راقم شد معلوم نیست که دباغاں پرتا کاره بودند و یا حال دباغت پوست او بدیں منوال است

بیان بزومیش - بداں که گوسفند دو نوع است یکے بزکه آنرا به تازی معز و بهندی نر آنرا چهیلا و ماده را چهیلی می خوانند - دوم میش که بعربی ضاءن و بهندی نر آنرا پوڈلا و ماده رامینڈی خوانند و در هر دو نوع اصناف بسیار است و بز دریں ملک بے شمار است نر و ماده اش اکثر ریش دار خوردو کلاں می شود بز نر بسیار کلاں می گردد قامتش برابر کمر انسان بملا حظه درآمده - بدستور ماده او نیز می شود وا بعضے کمتر خورد ازاں - و بعضے بسیار خورد و در عرف بز نر قسم کلاں را کهور چهیله و ماده آنرا کهور چهیلی می گویند - و ایں قسم اکثر یک بچه می دهد و نادر است که دو بچه بزاید و شیر هم می دهد بقدر حال نه بسیار کم و نه بسیا رزیاده و گوشت یکساله و ششماهه ایں قسم بز خوبتر والذ می شود و قسمے دیگر است آنرا کوی چهیلی می نامند بسیار خورد ازاں و خوش رنگ و خوبصورت ایں قسم هم شیر کمتر می دهد اما دو دو بچه و سه بچه بلکه چهار بچه هم بایں قسم بز پیدا می شود اما نادر است - و شیر داں اینها کشیده و پستاں اینها خورد تر مي باشد و یک قسمے از بز ماده وبز است که آنرا

در کوههاے گرم سیر میباشد از و عل بزرگ تر و ایں دنباله داراست و الحمور نامند و نوع سوم آنکه در کوههاے سرد سیر می باشد و بزرگ جثه و ایں را بقر جبلی نامند و غیر جبلی آں قوی هیکل در بیشهاے گرم سیر می باشد و ایں را بقرالوحش و بفارسی گوزن نامند و بهترین انواع ایں است و همه آنها هر سال در هنگام پائیز یعنے خزان شاخ می اندازد و شاخ دیگر قوی تر و پر شعبه تر ازاں بر می آورد گویند که طویل العمر می باشد و بعد از هر صد سال مثانه دیگر دراں پیدا می شود و بعدد هر مثانه عمرآں را معلوم می نمایند صاحب تحفه از جد خود نقل کرده ـ که او صاحب هفت مثانه را دیده و گویند که او مراره ندار و ایں معنی خلاف و اقع است بلکه مراره دارد اما بسیار خورد ترک است و زود پر می شود از صفرا و بسرعت خالی می گردد و بالاے کبد چسپیده بود لاجرم کم نماید لهذا مردم گمان می برند که ندارد و گویند چوں تیر خورد و پیکانش دربدنش بماند هرگز برنیاید تا وقتیکه او مشکطرا مشیع بخورنه سازند مزاجش گرم و خشک است در درجۀ سیوم گوشت اقسام آں مولد سودا و سریع الهضم و مدربول مقوی باه مبرودیں است و گوشت آنکه در هواے گرم بعد از دویدن و دوانیدن بسیار ذبح کرده باشند بسیار گرم و با سمیت است می باید که در موسم زمستاں بعد خوردن آب بسیار صید نمایند و یا بعد از صید آب اورا بسیار خورانند و نگذارند که اضطراب بسیار نماید و بعد صید فی الفور هم ذبح نه سازند بلکه زمانۀ طویل بگذارند

و فارس خواهش آں دارند قیمت آں گراں می شود و برائے کلاہ بکار می آید و ایں قسم گوسفند در قوچان هم پیدا می شود اگرچہ بهر پوستین خوب است اما بکار کلاہ لائق نباشد و در اطراف و نواح بخارا ایں قسم برہ و گوسفند بسیار بهم می رسد لاکن بخوبی و لطافت پوست گوسفند بخارا نیست ودم گوسفند قنغرات کہ در ضلع قزاق وغیرہ پیدا می شود دنبۂ دارد اما کشیدہ بالائے کفل و چیزے بالائے مبرز برآمدہ گوشت او سخت نسبت بگوسفند عربی لاکن گوسفند عربی پر و ردنی است برائے تجارت و قنغراتی خوردنی ست و بس ۔

بیان ایل ۔ بکسر همزہ و فتح یاے مثناۃ تحتانیہ مشددہ و لام و بضم همزہ نیز آمدہ لغت عربی است آں را ایل برائے آں گویند کہ پناہ گاہ خود را در مغار هاے کوہ سازد و بفارسی گوزن و گاو کوهی و بهندی بارہ سینگہ بفتح باے موحدہ و الف و فتح را و ها و کسر سین مهملہ و سکون یاے مثناۃ تحتانیہ و قطاے نون و فتح کاف فارسی و ها و الف بارا بلغت ایشاں بمعنی دوازدہ و سینگہ بمعنی شاخ است بجهت آنکہ شاخش اکثر متشعب بدوازدہ شعبہ باشد مانند شاخ درخت و بسیار صلب و مصمت شبیہ بدندان در جرم بلکہ ازاں سخت تر بخلاف شاخ حیوانات دیگر جبلی و غیر جبلی می باشد آں سہ نوع می باشد یکے آں کہ در دامنهاے کوهاکہ در ختان بسیار داشتہ باشد ماوا و سکونت دارد و ایں را وعل نامند و بہ ترکی جوهر خوانند و جثہ ایں از آهو بزرگ تر و در زمستان موے آں مائل بسیاهی و در گرما سرخ می گردد و بے دنبالہ است و نوع دوم

غزال - بفتح غین و زاء معجمتین و الف و لام به فارسی آهو و به ترکی جیران و بهندی مرگ و هرن می گویند بچهٔ ششماهه آن را بعربی طلبی و از شش‌ماه تا سه ساله را خشف و شش ساله را ظبی نامند از حیوانات معروفه است و در صحراء این ملک کثیرالوجود چشمش بغایت کلان خوش منظر و سبک رفتار و برق کردار می باشد - شاخش پر پیچ اکثر سیاه رنگ بقدر یکدست می‌شود هر اسپ نتواند که خود را بد و رساند الا اسپ عربی و عراقی و کچهی وغیره اسپهاء جیت و برق تگ شکارش می کنند و از پیش خود رفتن نمی دهد - و ازین جنس اسپان کم خلاصی درستگاری می یابد جست آهو بغایت خوشنما است مردم تماشه دوست از دیدنش محظوظ می شوند - و آهو دو قسم می شود یکی خورد و دوم کلان و نرش اکثر سیاه پشت می شود و ماده اورا پشت سیاه نمی گردد و اصلا شاخ ندارد خواه خورد باشد خواه کلان و گوشت او از دیگر لحوم صید اقرب بمزاج انسان و موافق مزاج مرطوبین و مبرودین و مبرودین کثیرالفضول و گوشت نر بهتر از ماده اش در آخر دوم گرم و خشک مضر محرورین و مصدوع و صاحبان معتاد بقولنج مصلحش فواکه حامضه و سکنجبین و محرا پختن با روغن بادام و کنجد و باقی خواصش در کتب طب مسطور است - و بز غاله دریک دو روز بلکه در همان روز با مادر خود یکسان می دود و پس در نماند و مردم شکاری شکار آهو هم از آهو می سازند بدین طریق که آهوے صحرائی را که شاخش پیوسته نباشد بل کشاده بود اول شکار می کنند و بعد ازان آموخته و آشنا می کنند بدین نمط که دانه آن را هر روز از مشیت خود می خورانند چون

پس ذبح نمایند و بعد ذبح آنرا بسیار ندارند که گوشتش زود متعفن گردد و بعد ازاں شربت ماینه شکم بنوشند و سردم آں را بعد ذبحش معاً بریده بیند از ند که زهر قاتل است خاصه اوست که بینی خود را بر سوراخ مار می گذارد و بقوت نفس خود مار را بکشد و مار از سرعت از سوراخ بدر می آید همچوں آهن ربا که آهن را می کشد و شروع بخوردنش می نماید از دنبالهٔ آں و چوں تمام آں را بخورد حدتے و سوز شے در چشم آں پیدا گردد و آب ازاں رواں شود و در گودالے که زیر گوشه چشم آنست جمع شود و بمرور ایام منجمد می گردد آں را تریاق می نامند می گویند که همچو تریاق فاروق فاد زهر جمیع سموم است و هرگاه که تمام مار را بخورد گرمی و سمیت در خود می یابد لاجرم سرطان را گرفته می خورد تا دفع آں سمیت و گرمی شود و باقی خواص شاخ سوخته و غیر سوخته و پیه شکنبه و پنیر مایه وغیره او در کتب طبیه بتفصیل مذکور است و گمان راقم ایں اوراق آنست که نوعے ازیں انواعے که زرد رنگ می شود و مار را از زور نفس کشیده برمی آرد و می خورد بے ریب چیتل خواهد بود - و ایں هم از شارحان احوالش مسامحت شده و قصوری راه یافته که از بودن خال سفید بر تمام بدنش اشعارنه کرده اند یا دریں قسم خالد ار سفید در انجا پیدا نشده باشد مخفی نه بوده باشد که مردمان ایں ملک سانبهر را مع اقسامش از نوع بقر الوحش می دانند و چیتل را از جنس دیگر می دانند چه چیتل اکثر زرد رنگ و یا کم زرد بتیرگی مائل و یا برنگ جوز می شود و براں نقطه هاے سفید می باشد و از خوردن مار وغیره صفاتے که بیاں می کنند در چیتل یافته می شود۔

جاگیردار او دیگر اکثر خویشان و برادران‌ایشان هستند و راقم آنرا بچشم خود ندیده است ـ

بزکوهی و میش کوهی ـ نیز هر دو دریں ملک کثیرالوجود اند بز کوهی مشابه آهو است اما چشم کلاں همچو آهو ندارد و شاخ او زیاده از یک وجب نمی باشد واز تارک برمی آید و صاف و هموار بود و هرگز کشادگی درمیان ندارد و حجرالتیس دریں قسم بز کوهی پیدامی شود و حجرالتیس که تحفه و قسم اعلی می گردد درشیردان بزکوهی که درد یارشبانکاره و در جائے که گیاه مخلصه دران جاروئیده باشد و ایں بز آنرا می خورده باشد پیدا شود و آں فاد زهر جمیع اقسام سموم معدنی و کانی است و نفیس تریں ادویه و عزیز وبهتریں از همه اقسام تریاق است و گرنه حجراللتیس دیگر جاها چنداں تاثیر ندارد واعتبار را نشاید و ایں قسم بز در نواح کوهستان او دگیر بملاحظه در آمده و در دیگر کوه ها هم پیدا می شود و مردم انجا بچه‌هائے او آورده می پرورند و بچه ها ازاں میگرند ـ

میش کوهی ـ نیز در کوهستان ملیال و نواح آں پیدا می شود مشابه بکوئے بکری است اما ازاں خوبصورت و خوش رنگ و شاخش از بالائے پیشانی بر آید پیچک زده و بالا نمی رود و بر پشتش اکثر همچو اسپ قلعه تادم بود و رنگش خاکی بیشتر باشد و برادرم غلام علی نایطی که نبسه علی‌دل خان مرحوم که مصاحب امیرالهند والاجاه بود قصد خدمت او هم تا مدتے داشت از انجا طلب داشته در خانهٔ خود

عادت یافت و رام شد او را در هر دو پا غلوله رصاص سوراخ کرده می بندند بهر آں که اگر از پیش آهوے صحرائی بگریزد دیگر بدست آید و گریختن از سنگینی نتواند و همراه خود می گردانند تا خوگیر شود بعد ازاں دامها بر سر شاخش می بندند بطورے که در هنگام جنگ دام در شاخ آهوے صحرائی بند شود و اورا رفتن ندهد سپس ازاں ایں را با خود بصحرا برند ورمهٔ آهواں دیده او را از دور می گذارند چوں آهوے صحرائی جنس خود را می بیند بموجب عادت استقبال کرده برائے جنگ می آید چه عادت آهوست که فحل دیگر را در رمهٔ خود آمدن نه دهد - و اورا زده زده می راند نظر بعادت معهود خود بجنگ می پیوندند و شاخ در شاخ فروآویخته باهم جنگ کناں یکدیگر را پسپا می سازند دریں وقت دام مذکور در شاخ آهوے صحرائی بندمی شود و زور تا مقدور می کند اما ازاں رهائی نه یابد وایں آهوے شکاری که نسبت از آهوے صحرا کم زور می باشد در مانده شده بر زمیں می نشیند صیاد که تماشاے هردو درکمیں بوده می بیند و انتظار افتادن دام در شاخش می کشد بعد ازاں خود را جلد تر بآنها می رساند و او را اسیر گرداند - و نوعے از کوهی می شود که غیر از کوه نمی باشد و در دشت و داماں نمی آید و اگر آید غیر از ساعت یا دو ساعت نمی ماند و فرود آمدنش از کوه هم نادر باشد بغایت خورد می باشد - گرد دهاں و بالائے چشم و هر دو زانو و بالاے سم رنگ سیاه دارد و شاخهائے او نیز خورد اما پیچدار بطریق آهوے صحرائی و می گویند که اگر گرفته آورند و نگاه دارند نمی زید و راوی ایں روایت سید عباس علی خاں بهادر

و سه انگشت است و کراز جنگلی حیوانی است که شیر قصد او هم نمی نماید و دو دندان در پهلوئے دهان خود می دارد بشکل پیلاں اما دندان پیلاں بسیار کلاں و ضخیم می شود و دندان کراز خورد و کوتاه و کم قطر اما بسیار تیز اگر زخمش شیر خورد خسته و در مانده شود و اکثر تلنگها گوشت او می خورند مگر برهمن و بقال وغیره که هرگز گوشت نمی خورند تا بخوردن گوشت کراز چه رسد ـ

قنفذ ـ بضم قاف و سکون نون و ضم فا و فتح فا نیز آمده است و بدال معجمه و مهمله هر دو آمده لغت عربیست آنرا بفارسی خار پشت و به هندی ساهی و سارسل و سی هین نامند جانوریست که بر تمام بدنش خار ها می باشد و هر گاه که در غضب آید سر خود را فرو کشد و مستمع گردد و بدن افشاند بعضے خار از بدنش بزیر می افتد و اگر به بدن کسے برسد زخم نماید و قنفذ بر سه قسم می باشد بری و جبلی و بحری بری آں بقدر گربه کوچک و جبلی آں بمقدار سگ متوسط و خار هایش اکثر ابلق و بلند بقدر یک شبر و زیاده ازاں و ایں قسم را دلدل می نامند و قنفذ بحری نوعے ماهی است که نصف بالایش شبیه به قنفذ و نصف پائیں شبیه بماهی و در بدنش موئے هم چو حیوانات دیگر می باشد نرم و نازک و بهترین قنفذ بری کهنه بزرگ است و در جزیره از جزائر زیر باد که بتاویه نام دارد یافته می شود در جوف بعضے قنفذه همچو بز کوهی و گاؤ و میمون فاد زهرے متولد می شود و مردمان جزائر مذکور نود و چند سالست که از تکون فاد زهر در جوف آں آگاه گشته‌اند و ازاں بر می آرند بقدر بلوط و اندک

نگاه داشته پرورش می کرد و در هنگام تحقیق حلیه او از شکل و شمائل و رنگ او بموجب مرقوم الصدر بیان فرمود ـ

ارنب ـ عربیست و آن را در فارسی خرگوش و بهندی سسا می می نامند و آن بر دو قسم است اهلی و صحرائی و اهلیش بسیار سفید رنگ و سرخ چشم و در دیگر اطوار مشابه خرگوش صحرائی است بقدر روباه می شود و کاه و برگ می خورد ـ و دشتی دو رنگ می شود یکی سفید مایل به نیل گونی و دیگرے نیل گون سفیدی مائل یک رنگ شود و بسیار تیز تگ و تیز رفتار می باشد ـ

خوک ـ فارسی است و آنرا در عربی خنزیر می نامند اهلی و صحرائی هر دو می شود خنزیر اهلی در اکثر مواضعات معروف و ملحوظ گشته و خنزیر صحرائی در کوهستان و صحرائی نگری که تعلقه راجه بمراج است و در نواح کیلاس ودر دیگر کوهستان ایں ملک جا بجا پیدا می شود و در اندرون کوهستان ترپتی و بتخانهٔ آنجا مشهور است نیز کثیر و بیشمار است و گراز خورد در همه دشتها موجود و کلانش که بقدر جاموس می شود نا در و کم یاب است چنانچه راجه بمراج که جدایں راجه بمراج حال است در وقت خود شکار کرده درازی دندانش بقدر یک دست بود و در ضخامت بقدر خیار و بقد و قامت بمثل جاموس بمراج حال از دندانش قبضه با تک که آله ایست همچو چنیه تیار کرده پیش خود داشته و هر کس را که نزداو می آید می نماید که جد خود ایں چنیں گراز کلاں شکار کرده است و قبضه آلهٔ مذکور بعد تیاری بقدر یک بالشت

چوہ و بتر کی سیجان می خوانند حیوا نیست ذی هوش و موذی در همه جا معروف و مشهور در سموم گرم و خشک خوردن گوشت آں تسهلی و غشیان و فساد معده آرد وا خلاق ذمیمه پیدا کند جلوس در طبیخ آں رفع عسر البول نماید و شافع سر گین او نیز همی حکم دارد و بغایت ملین طبع اطفال و طلا و اکتحال ذبلش جهت رویا نیدن موئے مشر گان ریخته شده و جلاء بیاض چشم و بخورش گر یزا ننده موشاں و بول او رافع سیاهی کتابت و اگر موش را گرفته و شکمش شگافته گرما گرم بر موضع گزیده مار و کژدم بندند دفع سمیت آنها می کند و اگر چشم موش را بر کلاه دوزند راه رفتن آسان شود و اگر بر صاحب تپ آویزند تپ اوزایل گردد و اگر خصیه اورا بر هر زن که بندند حامله نگردد و موشهائے که از چین آورند بسیار خورد سفید و سیاه و ابلق وغیره می باشد چشم سرخ و بمشاهده رسیده در اندک مدتے فراوان بچه بر می آورند و کثیر می شوند و صندوقے برائے داشتن آں تیار کرده اند که مردماں تماشائی موشانر ابے وا کردن صندوق می بینند و اگر تخته بالائے آں کشار یند کیفیت بچه زادن و ترانیدن و خواب و خور آں معلوم می شود صندوق مع جفت موشهاده دوازده روپیه بهم رسد و اگر در ایامے که کم آورده باشد اندک زیاده قیمت می شود۔

خر موش ـ بعربی دراذ گویند بضم جیم و فتح را و ذال معجمه و بهندی گهونس را گویند آں نوعے از موش است بغایت عظیم الجثه وبزرگ که

کوتاه تر و سبطر تر ازاں می شود و طعم آں بسیار تلخ اگر در آب زمانے بدارند آب را تلخ گرداند و آں آب مستعمل است در انواع هیضه ها واو جاۓ بارده و تحلیل ریاح و امثال اینها از امراض بارده طبیعت آں گرم و خشک است در دوم و خوردن گوشت قنفذ کبیر جبلی که آنرا دلدل و در هند سهی نیز نامند جهت نقرس عظیم النفع است و باقی خواصش در کتب طبیه مرقوم است ـ

کهولا مانجه لغت هندیست خلد بضم خاء معجمه و فتح لام و سکون دال لغت عربیست و آں را فارةالمسک هم خوانند زیرا که در وهلهٔ اول بوئش فی الجمله شبیه بمسک ست و بفارسی موش کوروبه هندی چچهوندر نامند فی الجمله شبیه به موش و حیوانیست کریه الرائحه بحدیکه هر جا که می گردد آنرا بدبو گرداند بے چشم و دم و پائے هاۓ آں از موش کوتاه تر بود سه نوع به نظر آمده یکے سفید خاکستری رنگ و اندک کلاں از قسم خورد اما بسیار بدبو و نوع دوم ازاں کوچک تر هم رنگ موش و بدبوئے آں کمتر بود و سوم بسیار سفید در قازورت و مزبله ها بهم می رسد و بیشتر مخصوص به بملک هند و بنگاله و کرناٹک است و شنیده شده که در مازندران و بلدان حاره نیز بهم می رسد و اگر بر فرشے بول و غایط ساز د آنرا بجلدی نشویند و چندے بگذارند بزودی فاسد و بوسیده نماید زیرا که بول و غایتش بسیار حاد و اکال است دریں جنس و گویند که چشم آں زیر پوست آں است و اکثر در زمین نمناک می باشد طبیعت آں بغایت گرم و بار طوبت از سموم قتاله است موش و موشا لغت فارسی است و بعربی افره و بسریانی قوقفری و برو می بو بطیقو و بیونانی لیفطروس و بهندی

دوم آنکه رنگ رویش سرخی مائل و دمش بسیار دراز این هر دو قسم در همه جا موجود سیوم کوتاه دم سیاه رنگ ریش دار که از ملیبار می آرند و این جز در نواح ملیبار پیدا نمی شود چهارم سیاه رو و بسیر کلان یعنی بلند قامت می شود ریش دار پنجم قسمیست سیه رو که ریش اصلا ندارد بسیار بلند بالا می شود و این قسم میمون را درین ملک لنگور خوانند و هشیاری و دانائی و اذیت بوزنگان مشهور میان مردم است و در تاریخ انگریزان و فراسیسان نوشته است که اقسام بوزنه یک صد و بیست و چند قسم است و در کیپ کد هوپ پنجاه قسم پیدا می شود و درامر که که آنرا دنیاے تازه می نامند شش قسم یافته شده و علیٰهذالقیاس باقی اقسام جا بجا در ملک عرب و عجم پیدا می شود و یک صنفے ازیشان است که اصلا دم ندارد و انسان هرگاه که از دور می بیند گمان می کند که آدمان جنگلی اند تمت الکتاب بعون الملک الوهاب بتاریخ بیست و یکم شهر جمادی الثانی

———

با گربه جنگ می کند و برو غالب شود و نادر است که گربه اورا صید کند بخور پوست خشک شده آں جهت بواسیر مجرب و استنجا بطبیخ آں همی اثر دارد و در سائر خواص از موش اقوی است و خرموش که از چین دریں ملک آورند و نگاه دارند اکثر سرخ ابلق می شود و بدیگر رنگها کمتر می شود

گلیری ـ لغت هندیست بفارسی آنرا روکهی گویند دریں ملک سه چهار قسم پیدا می شود یکے ازاں گلیری خورد است که بقدر موش می باشد و پشتش مخطط بخطوط اکثر در بستانها و خانها اثمارخام و رسیده را ضائع می سازد و قسم دوم در کوه ها پیدا می شود جسمش اند کے کم از یک دست و دمش بقدر یک دست و زیاده ازاں می شود و مردم بچهائے ایں را آورده می پرورند و رنگش بر اقسام دیده شد اکثر سرخ ابلق و سیاه ابلق قسم سیوم کلاں تر از قسم دوم می باشد و تفصیل ایں همه اقسام مع تصاویر آنها در کتب اسکلو بیدی انگریزی و فرانسیسی مسطور است بلکه تصاویر هر دد و دام و جمیع اقسام انعام وغیره دریں جنس کتب مذکور اگر حاجت افتد درآں کتب نظر نماید

قرد ـ در عربی بو زینه رانا منه و آنرا میمون هم خوانند معروف و مشهور عالم است دریں ملک بو زینه به پنج شکل به نظر آمده یکے آنکه روئے وجثه آں سرخ رنگ باشد و دمش کوتله